

ЗБОРНИК

РАДОВА
МУЗЕЈА РУДНИЧКО-ТАКОВСКОГ КРАЈА
ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

3-4

Горњи Милановац
2006.

ЗБОРНИК

РАДОВА МУЗЕЈА РУДНИЧКО-ТАКОВСКОГ КРАЈА
ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

3-4

МУЗЕЈ РУДНИЧКО ТАКОВСКОГ КРАЈА
Горњи Милановац
2006.

МУЗЕЈ РУДНИЧКО ТАКОВСКОГ КРАЈА

Горњи Милановац

ЗБОРНИК 3-4

2006.

Редакциони одбор:

Небојша Станишић,
Владимир Милисављевић,
Александар Марушић, Тања Гачић,
Радојко Петровић

Одговорни уредник:

Тања Гачић

Компјутерски слоџ и ђрелом:

Радојко Петровић

Коректор:

Владимир Милисављевић

Превод на енглески:

Снежана Вуковић

Издавач:

Музеј рудничко-таковског краја

Тираж:

500

Штампа:

”НАЈ” Горњи Милановац

ЗБОРНИК
Број 3-4, година 2006.

ZBORNIK
THE MUSEUM OF RUDNIK AND TAKOVO REGION
No. 3-4, 2006.

САДРЖАЈ - CONTENTS

УВОД

INTRODUCTION

Александар Марушић, *Раџ Музеја у периоду 2003 - 2006. година.* 7
Aleksandar Marušić, *The work of the Museum in the period 2003-2006.*

ЧЛАНЦИ

ARTICLES

Милорад Стојић, *Сахрањивање под хумкама на подручју
рудничко-џаковског краја.* 13
Milorad Stojić, *Burying under the barrows in the Rudnik-Takovo region*

Ана Живчевић, *Римска фигурина са Рудника* 31
Ana Živčević, *The Roman statuette from Rudnik*

Катарина Дмитровић, Ана Живчевић, Силвана Глишовић, *Извештај са
археолошких ископавања на локалитету "Црквине" на планини Јешевац* . . 47
Katarina Dmitrović, *The report on archeological excavations
at the site Crkvine on mountain Ješevac*

Ана Живчевић, *Надгробни споменици у порти цркве
Светог Николе у Брусници* 57
Ana Živčević, *The Tombstones in the churchyard of Saint Nicholas's
Church in Brusnica*

Милан Брајовић, *Сeosка кућа у сувоборском крају
доказ материјалне културе* 77
Milan Brajović, *The country house in Suvobor region as evidence
of material culture*

Радован Маринковић, <i>Рудничко-таковски крај у делима Радојка Николића</i> . . . 87 Radovan Marinković, <i>The Rudnik-Takovo region</i> in the work of Radojko Nikolić	
Јевђа Јевђевић, <i>Кућа кнеза Милоша у Горњој Црнући</i> 101 Jevđa Jevđević, <i>The Duke Miloš's House in Gornja Crnuća</i>	
Миломир Глишић, <i>Стари брђански мост</i> 111 Milomir Glišić, <i>The old bridge in Brđjani</i>	
Душко Грбовић, <i>Стеван Маленовић - носилац ордена</i> <i>Таковског крста II степена</i> 115 Duško Grbović, <i>Stevan Malenović - a bearer of the Medal</i> "Takovo's Cross" of the second degree	
Милорад Радојичић, <i>Генерал Божидар П. Терзић</i> 125 Milorad Radojičić, <i>General Božidar P. Terzić</i>	
Радош Гаџић, <i>Зидане цркве на подручју општинe Г. Милановац</i> 143 Radoš Gačić, <i>Churches in the area of Gornji Milanovac municipality</i>	
Сребрица Кнежевић, <i>Сликарка хероина и феномен</i> <i>пожртвованости младих у три узастопна рата</i> 175 Srebrica Knežević, <i>The painter-heroine and phenomenon</i> of devotion of the young in three successive wars	

ГРАБА
DOCUMENTS

Ненад Ж. Петровић, <i>Из судске праксе првостепеног суда у Г. Милановцу</i> <i>(интимјарски деликти крајем XIX века)</i> 197 Nenad Ž. Petrović, <i>From the juridical practice of the Court of Original Jurisdiction</i> from Gornji Milanovac (delicts of the press at the end of the 19 th century)	
Милован Вуловић, <i>Српска социјал-демократска странка</i> <i>у Г. Милановцу 1903-1914.</i> 203 Milovan Vulović, <i>The Serbian Socialist-Democratic Party</i> in Gornji Milanovac in the period 1903-1914.	

ПРИКАЗИ**REVIEWS**

Небојша Станишић, *Одабрани записи и преписке изуманије Ане Аџић* . . . 225
Nebojša Stanišić, Selected record and correspondence of the abbess Ana Adžić

Владимир Милисављевић, *Стари Милановац* 231
Vladimir Milisavljević, Old Milanovac

КОНЗЕРВАЦИЈА**CONSERVATION**

Љиљана Протић, *Конзервација надгробних споменика у порти цркве
“Свети Никола” у Брусници и цркве “Свети Сава” на Савинцу* 233

Ljiljana Protić, The preserving treatments carried out on the tombstones
in the churchyard of Saint Nicholas's Church in Brusnica
and Saint Sava's Church in Savinac

Александар Марушић

РАД МУЗЕЈА У ПЕРИОДУ 2003-2005.

Музеј рудничко-таковског краја у периоду 2003-2005. остварио је низ изложбених, издавачких, програмских, као и других активности. Свој рад није засновао само на основним делатностима као што су организовање изложби, прикупљање експоната и сређивање збирки, већ се бавио и издавачком делатношћу, промоцијом књига, организовањем музичких концерата итд. Истовремено остварена је сарадња са низом других установа из области културе, нарочито Музеја.

У протекле три године реализовано је укупно 26 изложби. Међу њима по свом значају може се издвојити неколико. Вредне пажње свакако су две изложбе посвећене јубилеју Горњег Милановца који је 2003. године славио 150-годишњицу оснивања. Прва изложба под називом *Прошлости се сећам*, отворена је 17. јануара 2003. године. Поставку су чиниле старе фотографије, документа као и многобројни експонати. Почасни гост на отварању била је принцеза Јелисавета Карађорђевић. За потребе ове изложбе коришћен је простор Модерне галерије Културног центра. Три месеца касније, средином априла, у Галерији самог музеја, отворена је изложба *Горњи Милановац - првих пола века 1853-1903*. Посетиоци су били у прилици да погледају мноштво докумената, предмета, фотографија и личних ствари старих Милановчана. У склопу обележавања 65 година од смрти Момчила Настасијевића организована је изложба *Момчило Настасијевић*. Кроз записе песама, првих издања драма, књижевникових сабраних дела, фотографија и личних предмета, приказан је живот једног од најистакнутијих људи које је Милановац имао. Наредну 2004. по свом значају обележиле су две изложбе. У сарадњи са Природњачким музејом из Београда и удружењем пчелара из Горњег Милановца, реализована је изложба *Пчеларство у Србији*. Ова изузетно вредна поставка дала је увид у биологију пчела, њихову распрострањеност, врсте и животни циклус. Између осталог могао се видети традиционални пчеларски прибор, фотографије и литература из ове области.

Десетогодишњицу свог постојања наша установа обележила је изложбом завичајног блага рудничко-таковског краја. Поставка је објединила све делатности музеја. За ову прилику израђен је и пригодан каталог. Наредну 2005. годину, а усудићемо се рећи и не само њу, обележила је репрезентативна изложба *Портрети Обреновића из збирке Народног музеја у Београду*. Урађена је у сарадњи са Народним музејом. Аутор поставке Петар Петровић, кустос Народног музеја, одабрао је 16 слика портрета владара Обреновића, њихових супруга и деце. Такође, урадио је каталог читаве изложбе. Још неколико поставки сасвим сигурно завређују да се детаљније опишу, али услед недостатка простора ми ћемо их само навести: *Накит од праисторије до данас* реализована у сарадњи са Завичајним музејом из Јагодине, *Култ и инструменти култа - неолитска култура централне Шумадије* у сарадњи са Народним музејом у Крагујевцу, *Изложба фотографија Народног музеја из Ваљева, Солунски фронт у објективу ратног сликара и фотографа Драгољуба Павловића*, као и *Пешкири* из етнолошке збирке Народног музеја у Чачку.

Музеј је до 2005. године био организатор Ликовне колоније *Миша Вукомановић Караџић* на Савинцу, када је посао организације ове манифестације преузео Културни центар. Током 2004. и 2005. године у Галерији музеја приређене су изложбе радова насталих током IX и X Ликовне колоније.

Издавачка делатност ових година била је на завидном нивоу. Током 2003-2004. године објављене су две монографије, две књиге, други број Зборника, пригодан календар као и каталози који су пратили многобројне изложбе. Треће, допуњено издање монографије *Стари Милановац* реализовано је у сарадњи са СО Г. Милановац и предузећем *Еурографик*. Ова луксузна монографија обогаћена је стотином нових страна текста о значајним људима и догађајима и са три стотине досад необјављених докумената и фотографија. Монографија - каталог *Тимотије Љешевић* објављена је у сарадњи са библиотеком *Браћа Настасијевић*, као и издање *Зебрњак* коме се поред ова два издавача придружио и Културни центар. Прошле године је објављено друго допуњено издање књиге Исидор Ђуковића *Рудничани и таковци у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. године*. Уз Музеј се као издавач потписује Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918. и СО Г. Милановац. Приређивач овог издања јесте Драган М. Гачић, а рецензент академик Владимир Стојанчевић. Овај својеврстан Зборник набраја више од 9000 имена ратника, око 5000 погинулих, имена несталих и 2500 преживелих са кратким биографијама. Издање садржи значајну изворну грађу из породичних и државних архива. У намери да започне систематска истраживања своје средине музеј је 2005. године започео издавање шестотомне едиције *Студије из прошлости рудничко-таковског краја*. Тако је започело издавање студија и чланака који су објављивани у појединим зборницима и часописи-

ма, а досад су били доступни малом броју заинтересованих. Први том носи наслов *Рудничко-таковски крај 1*. Садржи чланке и расправе везане за историју. Припремљен је и други том који ће садржати текстове из области етнологије. Планирају се зборници исте едиције из археологије, историје уметности и географије.

Музеј је организовао промоције својих издања и то не само у Горњем Милановцу. Тако је књига *Рудничани и таковци у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918* имала своје представљање у Београду у Архиву Србије и Црне Горе као и на Руднику. Поред сопствених издања организоване су и промоције дела других аутора. Навешћемо само неке: *Монархија у Србији 1990-2002*, аутора Драгана Суботића, *Скривана историја* приређивача Косте Николића и Бојана Димитријевића и др.

Научни скуп *Живот и дело Драгише Васића* одржан 26-27. септембра 2005. године у простору куће Норвешко-југословенског друштва представља круну активности нашег музеја у претходном периоду. Скуп, организован поводом 120 година рођења и 60 година смрти Драгише Васића окупио је 23 учесника од плашираних 26. Живот Драгише Васића представљен је кроз све аспекте - биографски, књижевни, политички и ратни. Свечаним откривањем спомен-плоче посвећене Драгиши Васићу завршена је ова манифестација. Плоча је постављена на зиду продавнице *Пролетер* у Рајићевој улици где се некада, пре рушења налазила кућа Драгише Васића. Овај догађај који превазилази локалне оквире свакако заслужује детаљнији опис, али пошто је у плану издавање посебног *Зборника* посвећеног научном скупу ми ћемо се овде зауставити.

Крајем маја 2005. године основана је стручна библиотека Музеја рудничко-таковског краја. Фонд библиотеке формиран је делом књигама које су већ постојале у Музеју а највише књига набављено је куповином од издавача или антикварно током 2005. године. Део садржаја добијен је поклоном. Највише књига има из области историје, археологије, етнологије и уметности. Фонд часописа чине зборници музеја, гласници... У фонду монографских публикација има укупно 2637 књига (легат браће Настасијевића има 869 књига). Фонд периодике није потпуно обрађен и до сада је евидентирано 436 годишта часописа. Библиотека је затвореног типа, тј. првенствено је намењена радницима музеја као помоћ у њиховом стручном раду али и свима опима којима је потребна за стручно усавршавање.

Музеј рудничко-таковског краја је новембра 2004. године започео акцију евидентирања споменика крајпуташа и усамљених надгробника на простору општине Горњи Милановац која броји 63 села. Изласком на терен документују се споменици поменутог карактера и историјског периода до почетка Другог светског рата. До сада је обрађено 262 крајпуташа и усамљених надгробника у 52 села. На основу података и великог броја позива које на ову тему музеј добија, процена је да број

оваквих споменика не премашује цифру од 300. Када буду завршена целокупна истраживања планирано је издавање монографије на ову тему, која би у свом садржају сем рекапитулације података старости и врсте споменика, имала карту постојећих по селима.

На предлог Завода за заштиту природе Србије, СО Г. Милановац донела је одлуку да старање о споменицима природе на територији општине повери Музеју рудничко-таковског краја. Сходно наведеној одлуци наша установа дужна је да споменике природе чува и одржава у складу са прописаним мерама заштите, да у случају насталих промена на њима одмах обавести Завод за заштиту природе Србије, да донесе програм заштите и уређења ових споменика, као и да их обележи на законом прописани начин. На подручју општине Г. Милановац тренутно се налази под заштитом 7 стабала храста лужњака и цера, букова шума на подручју Велики Штурац, пећина Мали Бездан, видиковац Острица, као и знаменито место Таковски грм.

Завод за заштиту споменика културе из Краљева категорисао је непокретна културна добра у нашој општини на добра од изузетног и добра од великог значаја. Укупно их има 19. Музеј рудничко-таковског краја према плану заштите непокретних културних добара води бригу о њима. До сада је највише активности било на заштити манастира Враћевшница, цркве брвнаре у Такову и куће Милоша Обреновића у Горњој Црнући. Вредно пажње је евидентирање непокретних културних добара којих у нашој општини за сада има укупно 12.

О стручном раду по областима се може рећи да је евидентан напредак у већини њих. Кустос етнолог је наставио рад на обради и евидентирању етнографских експоната. Такође, у току је пописивање старих домаћинстава на територији наше општине. У селу Коштунићи у оквиру Продановића магазе и музејске поставке о Живојину Мишићу и Суворовској бици, започето је евидентирање експоната и процедура око стављања поменутих збирки у надлежност Музеја. Почели су радови и на заштити (препокривању) собранице у Брезни где је била смештена збирка Сретена Љубеновића Конкордија. Вредно помена свакако је и снимање етно-филма *Катуи на Равној Гори*. Филм је рађен због трајног етно-записа са територије општине Г. Милановац. У оквиру изложбених активности завидно место заузимају поставке из области етнологије. Истовремено, негују се контакти и сарадња са Етнографским музејом^а и другим сродним музејима у Србији.

Кустоси археолози су вршили редовне активности изласка на терен, прикупљања, евидентирања и обраде експоната. Осим тога су вршена сондажна истраживања и то: на локалитету Црквине у атару села Доња Врбава и локалитету Светиња, у селу Јабланица. Године 2005. започет је пројекат *Сахрањивање под хумкама у рудничко-таковском крају* у сарадњи са Археолошким институтом у Београду. Такође су испитане 4 праисторијске хумке у селима Дружетићи и Гојна

Гора. Рад на евидентирању археолошких предмета са територије општине Горњи Милановац обављен је у народним музејима у Чачку, Крагујевцу и Београду. У сарадњи са Завичајним музејем из Јагодине, реализована је изложба *Накит од праисторије до данас*.

2003 и 2004. године реализоване су X и XI *Ликовна колонија Мина Вукомановић Караџић*, неколико ликовних изложби и настављен је рад на сређивању музејске документације из области историје уметности.

Музејски конзерватор је био ангажован на чишћењу и заштити експоната и надгробних споменика на територији наше општине. Поменућемо конзервацију 27 надгробних споменика у порти цркве Свети Никола у Брусници и 21 споменика у цркви Светог Саве на Савинцу. На иницијативу Републичког завода за заштиту споменика културе у периоду од 17. до 26. новембра 2003. године обрађено је 20 надгробних споменика у Орашцу.

Можемо закључити да Музеј рудничко-таковског краја успешно обавља своје основне активности, али и да покушава да свој рад унапреди, осавремени и оствари сарадњу са установама истог значаја и намене широм Србије.

Summary

The Museum of Rudnik-Takovo region performed a number of exhibitions, publishing, programmes and other activities in the period of 2003-2005. The work of museum was not only based on its primary activities, such as organizing exhibitions, collecting exhibits and arranging collections, but also the museum dealt with publishing activity, book promotions, organization of musical concerts etc. In the same time, cooperation with plenty of other cultural institutions, particularly museums, was realized.

As a conclusion, we can say that the Museum of Rudnik-Takovo region successfully performs its primary activities, but also it keeps trying to improve and bring up to date its work and to realize the cooperation with the institutions throughout Serbia that have the same significance and purpose.

Милорад Стојић, Ана Црнковић

**САХРАЊИВАЊЕ ИОД ХУМКАМА НА ПОДРУЧЈУ
РУДНИЧКО-ТАКОВСКОГ КРАЈА**

Извештај са истраживања 2005. године

Овај рад посвећујемо Миодрагу Миши Петковићу из Дружевића и Слободану Шишовићу и његовој сужузи из Гојне Горе, нашим љубазним домаћинима за време ископавања 2005. године

Подручје рудничко-таковског краја једна је од најмање археолошки истражених регија у Србији. Археолошка ископавања малог обима обављена су на средњовековном локалитету Острвице и, у оквиру пројекта Старо рударство, на локалитету Рудник. Са овог подручја објављено је неколико случајних налаза, као што су: праисторијска остава бронзаних предмета из XII века пре н.е. са Рудника, фрагмент керамике и камена језичаста секира (старчевачка културна група) из Семедражи, неколико камених батова, из енеолитског рудника на локалитету Мали Штурац на планини Рудник, енеолитска крстаста бакарна секира са локалитета Кућиште у Прањанима, бушена камена секира чекић из бакарног доба са локалитета Црвени рид у Коштунићима, енеолитска секира-чекић са имања Костадина и Николе Николића (локалитет Парлог), такође у Коштунићима, остава од 10 бронзаних гривви са локалитета Јасик у Горњим Бранетићима из позног бронзаног доба, енеолитска камена секира-чекић из Горњих Бранетића, керамика и бронзана копља из Горње Врбаве, дршка двојног суда са локалитета Градина у Горњој Црнући, керамика из бронзаног доба са локалитета Јеринин град у Горњој Црнући, керамика из старијег гвозденог доба са локалитета Гробље у Брусници, енеолитска бакарна секира из Такова, камена секира-чекић са локалитета Добре воде у Брајићима, секира-чекић из Трудеља, остава римског сребрног посуђа из Бранетића, која је пронађена 1859. године (чува се у Народном музеју у Београду; у I светском рату нестало је део оставе), рим-

ски керамички судови, светиљке и други предмети са Рудника (предмети се чувају у Народном музеју у Крагујевцу), римска бронзана антропоморфна фигурина са локалитета Бензинска пумпа на Руднику, остава новца краља Душана са локалитета црква Светог Ђорђа на Руднику, остава од 150 примерака новца кнеза Лазара са планине Рудник и остава новца цара Душана која је пронађена у дворишту породице Милојевић у Коштунићима.¹⁾

Стручњаци из Народног музеја у Чачку и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву регистровали су праисторијске хумке на локалитетима Воденичко брдо (Ридови), Црквине - Плана и Орловец у Прањанима, Јовичића гробље, Окућница Илије Јовичића, Трновско гробље и Окућница Шишовић Слободана у Горњој Гори и Окућница Петковић Миодрага у Дружетићима.²⁾

Приликом проспекције стручњака који су обављали археолошка ископавања у Дружетићима и Гојној Гори 2005. године у непосредној близини хумке на локалитету Црквине - Плана у Прањанима пронађено је праисторијско насеље. Хумке на локалитетима Јовичића гробље и Трнавско гробље - Равни гај посебно су занимљиве будући да на њима постоје трагови коришћења за сахране и у средњем веку.³⁾

Априла месеца 2005. године аутори овог прилога заједно са М. Миљковићем, конзерватором - саветником у Републичком заводу за заштиту споменика културе, С. Глишовић, кустосом Музеја рудничко-таковског краја, К. Дмитровић, кустосом Народног музеја у Чачку, М. Чаворовићем, запосленом у Музеју рудничко-таковског краја и Б. Челиковићем, директором Музеја рудничко-таковског краја, обишли су поменуте локалитете у Дружетићима, Прањанима и Гојној Гори. Сви ови локалитети - некрополе односно појединачне хумке налазе се дуж природне комуникације у правцу исток-запад (комуникација дуж које са данас налазе села Прањани, Каменица, Дружетићи, Гојна Гора, Горња Добриња) којом је могуће избећи Овчарско-кабларску клисуру.

Имајући у виду искуство истраживача суседне чачанске регије и природњачке карактеристике рудничко-таковског краја предложено је да систематска истраживања најдубље прошлости таковског краја започну испитивањем већ констатованих хумки у атарима села Дружетићи и Гојна Гора. У доношењу оваквог предлога имала се у виду потреба извођења заштитних ископавања на хумци у селу Дружетићи, а у селу Гојна Гора - величина хумки, односно могућност да се оне истраже расположивим финансијским средствима. Није се размишљало о испитивању, свакако, најзначајнијих археолошких локалитета на подручју рудничко-таковског краја какав је сам Рудник, с обзиром на његову специфичност и чињеницу да су ту већ обављана одређена археолошка истраживања.⁴⁾

Дакле, процењено је да је за почетак археолошких истраживања праисторијског периода најбоље усмерити се на хумке, које по правилу, дају најатрактивнију музејску грађу, али и обиље научних информација. Такође, с обзиром на положај горњомилановачке регије и њене природњачке карактеристике, осим локалитета који су везани за металуршку делатност, какав је на пример Рудник, на овом подручју не би требало рачунати са неким већим налазиштима из тог раздобља.

Дружетићи, локалитет Окућница Миодрага Мише Петковића

На окућници Миодрага Мише Петковића регистроване су две хумке, једна од које је сачувано негде око 1/3 - хумка I и друга која је у потпуности уништена - хумка II.⁵⁾ Према саопштењу власника парцеле, приликом копања земље за циглу на хумци I пронађено је неколико предмета од бронзане жице "колутова" и неколико "шољца" величине шоља за кафу. Сви ти предмети предати су педесетих година XX века Народном музеју у Ужицу (тада Титово Ужице). Приликом узимања земље за циглу са хумке II пронађено је неколико већих гвоздених предмета, међу којима власник помиње велику гвоздену секиру, "бакрач", односно посуду од бакра и још неке предмете који су бачени.

Копањем земље за циглу са хумке I начињен је вертикални пресек кроз њу. У том пресеку јасно се видело да је хумка насута здравицом - лапоровитом веома компактном глином, какве, по саопштењу мештана, нема нигде у околини; што је управо био разлог да је земља из насипа хумке коришћена за израду цигле. У тако насталом пресеку видели су се и танки прослојци угљенисаног дрвета. Најнижи прослојак пружао се читавом дужином поменутог профила; и пре ископавања могло се претпоставити да тај прослојак чини основу са које је започето насипање хумке.

Пре почетка археолошких ископавања на остацима хумки у Дружетићима (и у Гојној Гори) обављено је геоелектрично скенирање с циљем да се путем даљинске детекције дође до података који ће се користити како приликом истраживања хумки у та два села тако и у испитивању свих осталих хумки у овој регији. Та испитивања показала су да је хумка насипана слојевито, а да у њој нема конструкција од чврстог материјала (камена). На месту хумке II констатована је компактна глинена маса. Оба ова резултата геоелектричног скенирања потврдила су археолошка ископавања.

Архитектура хумке I

Најпре је санирана постојећа ситуација на хумци I на тај начин што је на оштећеном делу хумке начињен вертикални пресек и то у правцу север - југ (Слика 1). Затим је формирана координатна мрежа. С обзиром на оштећење, профил у правцу исток - запад сведен је на своју првобитну половину. Ископавања су обављена у два добијена сегмента оивичена профилом у правцу север-југ са профилом у правцу исток-запад (Слика 2). Приликом ископавања у оба сегмента констатовано је у основи оно исто што је запажено и у затеченом и касније срећеном пресеку кроз хумку I - бројни краћи прослојци угљенисапог дрвета (Слика 3). Јасно је да ти прослојци потичу од корни или носила начињених од прућа у којима је доношена земља за насипање хумке (Слика 4). Најдубљи прослојак обухватао је централни део основе хумке (Слика 5). У том нивоу, у централном делу хумке, наишло се на угљенисана брвна (Слика 1, 3). Могуће је да та брвна потичу од носила на којима је доношена земља, али је вероватније да је њима натасано место где је обављена сахрана покојника. Иначе, већина предмета - прилога у хумци нађена је управо на овој површини од дасака, укључујући и алку од бакарне жице. Према саопштењу Миодрага Петковића и сви бакарни и керамички предмети који су овде пронађени 50-их година XX века потичу са ове угљенисане површине.

Средишњи део хумке испуњава изразито светла земља (каолин ?) која је веома тврда и не пропушта воду (Слика 6 - 8). Та земља покривала је централни гроб у овој хумци.

Археолошки налази из хумке I

Табла I

1. Алка (porringer ?) од бакарне жице троугластог пресека са крајевима који се преклапају, пронађена је у средишњем делу хумке на слоју угљенисане земље. Димензије: 0,019 x 0,005 м. Координате: 4,6 од западног угла северног профила, уз профил. Релативна дубина 1,62 м. Централни гроб.

2. Фрагмент је лоптастог трбуха већег суда (део урне ?), тањих зидова, лоше фактуре, мрке боје, секундарно горео. На њему се налази накнадно (?) урезана таласаста линија. Димензије: 0,06 x 0,03 м. Координате: Релативна дубина 0,062 м. Сегмент А. Централни гроб.

3. Проксимални део кременог сечива браон боје. На једној страни сачуван кортекс. На другој страни налази се употребни ретуш (настао коришћењем сечива). На вентралној страни истакнут је булбус.

Димензије: 0,025 x 0,0023 м. Координате: 2,4 од западног профила, 0,27 м од северног профила. Релативна дубина 1,71 м. Сегмент А.

4. Кремено језгро црно-беле боје са остатком кортекса; видљиви негативи одбијених дужих сечива. Димензије: 0,065 x 0,05 м. Координате: Релативна дубина 0,078 м. Профил север - југ

5. Кремено језгро мрке боје, на којима су видљиви негативи одбитака. Димензије: 0,048 x 0,05 м. Координате: 0,23 м од северног профила, 1,6 м од источног профила. Релативна дубина 1,85 м. Сегмент Д.

6. Мали одбитак ("ошиљак") магнезита, беле боје, сочивасте форме. Димензије: 0,017 x 0,007 м. Координате: 1,56 м од северног профила, 0,51 м од источног профила. Релативна дубина 1,83 м. Сегмент Д.

7. "Ошиљак" кремена делтоидног облика, сиво-беле боје, са делимично очуваном кортексом. Димензије: 0,043 x 0,02 м. Координате: 0,71 м од источног профила, 0,5 м од северног профила. Релативна дубина 1,56 м. Сегмент Д.

8. Пострушка (side scraper) од кремана жуто-беле боје. На вен-тралној страни има булбус, поред кога је већа равна платформа. На дорзалној страни уочљиве су фасете и негативи одбијених алатки и ошиљака. Све ивице коришћене су за стругање или сечење. Димензије: 0,07 x 0,042 м. Координате: 0,83 м од северног профила, 8,33 м од источног профила. Релативна дубина 1,93 м. Сегмент Д.

9. Ошиљак или део језгра бордо боје са жутиим прослојцима, на коме се виде негативи одбијених сечива. Димензије: 0,02 x 0,012 м. Координате: 0,73 м од северног профила, 0,21 м од источног профила. Релативна дубина 1,65 м. Сегмент Д.

10. Сечиво петоугаоног облика са општењеним булбусом на вен-тралној страни и фасетама на дорзалној страни. Димензије: 0,08 x 0,045 м дебљина 0,014 м. Релативна дубина 1,67 м. Координате: Источни профил хумке I.

11. Врх копља троугластог облика са трном, од кремена сиво-зелене боје. Једна ивица је фино ретуширана. Димензије: 0,056 x 0,035 м. Координате: 1,5 м од северног профила. Релативна дубина 1,53 м. Источни профил хумке I. (Слика 9).

12. Дискоидни камен са траговима коришћења. Пречник 0,07 м, дебљина 0,015 м. Координате 1,15 м од северног профила, 2,75 м од источног профила. Релативна дубина 1,2 м. Сегмент Д.

Нису пронађене директне аналогије за предмете из хумке I у Држетићима. Сличне бакарне алке (са ребром) констатоване су код појединих културних група бакарног доба. Кремене алатке и остали крени предмети из ове хумке углавном су атипични. Карактеристично је да је кремен из ове хумке различитог порекла. Крени предмети понут ових из Дружетића налажени су у хумкама из бакарног и бронзаног доба.

Једина оријентација за датовање ове хумке јесте поменута бакарна алка која је карактеристична за бакарно доба. За исти период карактеристична је и употреба здравице за насипање хумке. Према томе, хумка I из Држетића највероватније је из бакарног доба или раног бронзаног доба.

Хумка II

Хумка II, односно благо испунчење пречника неколико метара, испитина је скидањем четири сегмента у оквиру координатне мреже. Ископавања су показала да је насип заједно са евентуалним гробом или гробовима и прилозима у целини уништена. Налази које помиње Миодраг Петковић - гвоздена секира и бронзани kotaо указују на могућност да је у тој хумци обављена сахрана у гвоздено доба.

Гојна Гора, локалитет Окућница Слободана Шишовића

Као што је истакнуто, на Окућници Слободана Шишовића у Гојној Гори стручњаци Пародног музеја у Чачку и Регионалног завода за заштиту споменика културе из Краљева регистровани су три хумке. Пошто је на једној Шишовић изградио базен за воду одлучено је да се испитају два преостала узвишења за које се претпостављало да су хумке и које су дефинисане као хумка I и хумка II.

Хумка I испитана је помоћу правоугаоног координатног система. Насип је низак. У сегменту Д констатован је правоугаони укуп 1,8 x 0,45 м, у коме није било археолошких налаза (Слика 10, 11). У овом укупу пронађени су остаци дрвета.

Питање шта представља ово мало узвишење ("хумка" I) на окућници Слободана Шишовића остаје отворено.

Хумка II такође је испитана помоћу координатног система. У сегменту Д пронађен је правоугаони укуп 2 x 0,6 м (Слика 12). У насипу хумке констатовани су прослојци од органске материје. Из насипа је и неколико фрагмената праисторијске керамике (Т. II/1-5), предмети од кремена (Т. II/6-8) и неколико жрњијева (Слика 15). На основи је констатовано неколико група камена. Правоугаони укуп био је испуњен земљом са доста органске материје, веома уситњеном керамиком, траговима бронзаних предмета (Слика 13 - 14); са истог места је и већи број фрагмената гвоздене жице (Т. II/9а-б). Међу фрагментима керамике је и примерак који потиче од левкастог пехара (Т. II/5) какав је карактеристичан за крај VI и V век пре н.е. у Поморављу

(локалитети: Атеница, Мрчајевици, Љуљаци, Сарина међа, Рача, Пећине) и за Трибале.

Несумњиво је да су у "хумци" II пронађени остаци станишта из старијег гвозденог доба, с краја VI или почетка V века пре н.е.

Ископавања на локалитетима у таковском крају 2005. године показала су да се у селу Дружетићи налазила некропола под хумкама из бакарног или бронзаног доба и, највероватније, из старијег гвозденог доба, док су у селу Гојна Гора пронађени остаци трибалског станишта с краја VI или почетка V века пре н.е. Ова ископавања, такође, указала су на комуникацију која је током металног доба служила у повезивању источних и централних делова са западним делом територије наше земље.

Напомене

- 1) Rómer, F., 1866, *Archeológiai közlemények* 6, 1866,167; Канц, Ф., 1985, *Србија, земља и становништво*, 447-448; Vassits, M., 1903, *La vaisselle d'argent du Musée national de Belgrade*, *Revue archéologique* XII; Шафарик, Ј., 1941/48, *Извештај Др. Шафарика из године 1865. о његовом археолошком путовању*, *Споменик САН ХСVIII*, 77; Гарашанин, Д., 1954, *Каталог метала*, 29 - 31; група аутора, 1994, *Античко сребро у Србији*, 49 - 50, 289 - 294; Никитовић, Л., 1994, *Дено бронзаних гривни из села Горњих Бранетића*, *Зборник Народног музеја, XXII/XXIII*, Чачак, 23 - 26; Глишковић, С., 2001, *Резултати истраживања пранесторијских археолошких локалитета на територији општине Горњи Милановац*, *Зборник радова музеја рудничко-таковског краја I*, 13 - 25; Аедем, 2003, *Налази и налазишта на територији општине Горњи Милановац*, *Зборник радова музеја рудничко-таковског краја II*, 13 - 17.
- 2) Документација се чува у Регионалном заводу за заштиту споменика културе у Краљеву и Народног музеју у Чачку.
- 3) Рекогносцирање су обавили: С. Глишковић, А. Цицовић, М. Милковић, М. Чаворовић, К. Дмитровић, Б. Челиковић и М. Стојић.
- 4) Јовановић, Б., 1989, *Прљуша - Мали Штурац, пранесторијски рудник бакра и горског кристала на Руднику*, *Зборник радова Народног музеја, XVIII*, Чачак, 5 - 11; Богосављевић, В., 1989, *Покретни материјал са пранесторијског рудника на Малом Штурцу*, *Зборник радова Народног музеја, XVIII*, Чачак, 13 - 36.
- 5) Стручну експу сачињавају су: Ана Цицовић, археолог; Катарина Дмитровић, археолог; Љиљана Протић, конзерватор; Живота Милановић, конзерватор; Војислав Филиповић, археолог; Момир Вукадиновић, геофизичар, Милан Чаворовић, организатор ископавања; Радислав Топаловић, геодета и Милорад Стојић, археолог, руководилац ископавања.

Summary

On the homestead of Miodrag Miša Petkovic in the village Družetici, there were registered two barrows. There is 1/3 left of one of them - barrow I, and the other one is completely ruined - barrow II. According to the statement of the land owner, on the occasion of digging the soil for the bricks on the barrow I site there were found several items made of bronze wire - "rings" and several "cups" in the size of cups for coffee. All these objects were handed over to the National Museum in Užice (Titivo Užice at that time) in the fifties of the 20th century. On the occasion of taking soil for making bricks on the barrow II site there were found several large iron items, among which the owner mentioned big iron axe, cauldron made of copper, and some objects that have been thrown away.

Družetici, site: homestead of Miodrag Miša Petkovic

The barrow I on the site of homestead of Miodrag Petkovic is covered with marl clay. In the base of the barrow there is a layer of charred wood. The part of the barrow above the grave is covered with compact marl soil. In the bank of a barrow several layers of charred matter were found. In the barrow, in the central part there was a tomb, most probably with a burned deceased. During excavation a fragment of a ceramic dish, probably a part of an urn, a copper link type noppering, tip of a spear made of flint and several flint rejects. Also, copper and ceramic collection, found in the fifties of the 20th century during the digging for bricks, that was handed over to the National Museum in Užice, belonged to the same tomb. However, these objects from Družetici couldn't be identified in 2005 in the archeological collection in the National Museum in Užice.

Archeological findings in barrow I

1. Link made of copper wire having triangular section with overlapping ends.
2. Fragment of a spherical belly of a bigger dish (part of an urn?).
3. Proximal part of a flint blade, brown.
4. Flint nucleus, black and white, with remains of cortex.
5. Flint nucleus, dark.
6. Small reject ("swarf") of magnesite, white.
7. "Swarf" of flint, of deltoid shape, grey-white.
8. Side scraper made of flint, yellow-white.
9. Swarf or part of a nucleus, dark red with a little yellow.
10. Blade of a pentangular shape with the damaged bulb on a ventral side and with facets on the dorsal side.
11. Tip of a spear of triangular shape with a thorn, of grey-green flint.
12. Discoid rock with traces of usage.

There aren't any direct analogies for the objects found in barrow I in Družetici. Similar copper links (with a rib) were found in some cul-

tural groups of the Copper Age. Flint tools and other flint objects from this barrow are largely untypical. Distinctively, the flint from this barrow has different origin. The flint objects similar to these in Družetici were being found in barrows from Copper and Bronze Age.

The only thing that could be taken for determining the dating of this barrow is the mentioned copper link, which is characteristic for the Copper Age. Usage of the subsoil for banking the barrow is also characteristic for the same period. Therefore, barrow I in Družetici most probably dates from the Copper or early Bronze Age.

The excavation proved that the bank on barrow II, together with a potential grave or graves and all other additions was completely ruined. The findings, mentioned by Miodrag Petkovic - iron axe and bronze cauldron, indicate that there is a possibility that burial into this barrow took place in the Iron Age.

*Gojna Gora, site: homestead of Slobodan Žižović
Barrow I*

The bank of barrow I is low. In the base of the barrow archeologists found a rectangular entombment two meters long in which there weren't any archeological findings. The remains of wood were found in this entombment.

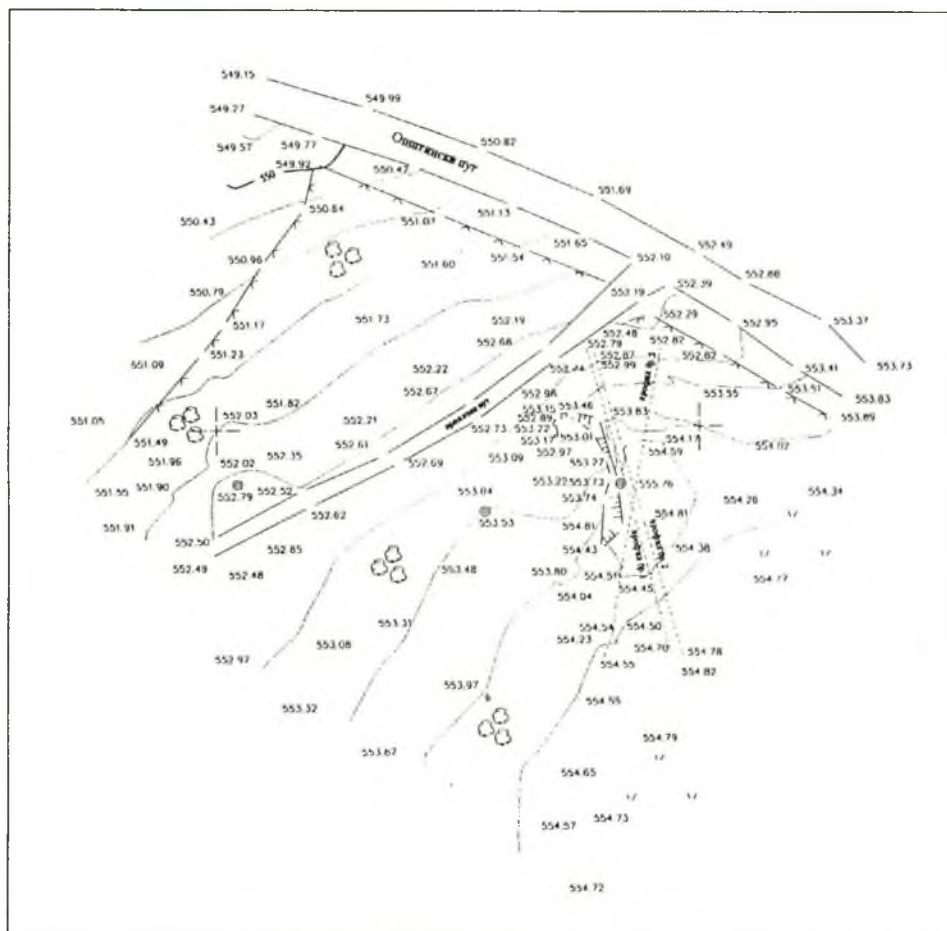
Barrow II

The barrow II is low, too. In the bank of barrow II archeologists found layers of organic substance. Also, there were several fragments of prehistoric ceramics, stone objects and several millstones. In the base of the barrow there were several groups of rocks, and in one part - rectangular entombment two meters long that was filled with earth containing plenty of organic substance, small parts of ceramics, traces of bronze objects; and also, at the same spot, a number of fragments of iron wire. Among fragments of ceramics, there is a piece that originates from a funnel-like goblet, which is characteristic for the late 4th and 5th century BC in Pomoravlje (sites: Atenica, Mrcajevci, Ljuljaci, Sarina meda, Raca, Pecine), and from the period when Tribals lived in this region.

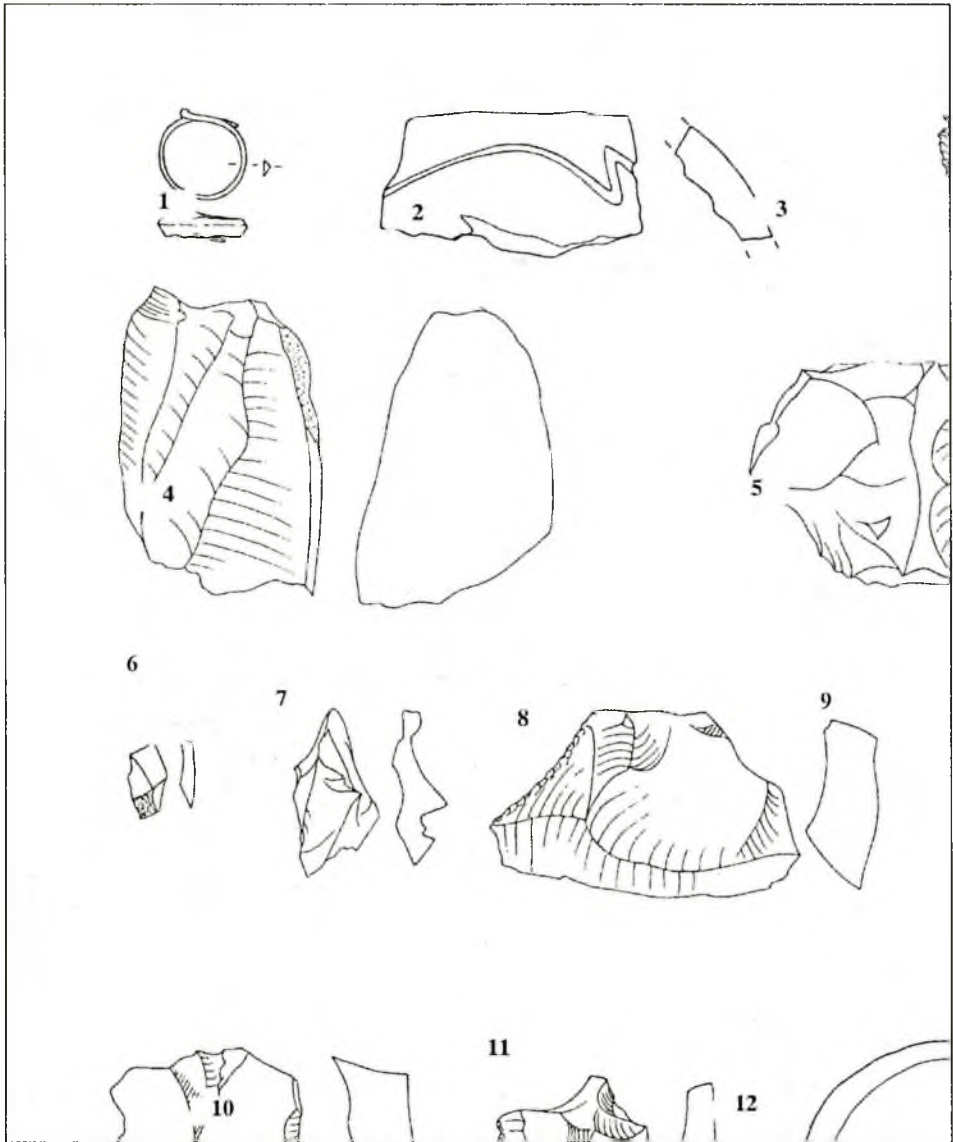
There is no doubt that in barrow II archeologists found remains of the habitation belonging to the older Bronze Age, from the late 4th and early 5th century BC.

The excavations at the sites in Takovo district in 2005 indicate that in village Družetici there was a necropolis under the banks from Copper or Bronze Age, and most probably from older Bronze Age. Also, in village Gojna Gora there were found the remains of Tribal habitation from the late 4th and early 5th century BC.

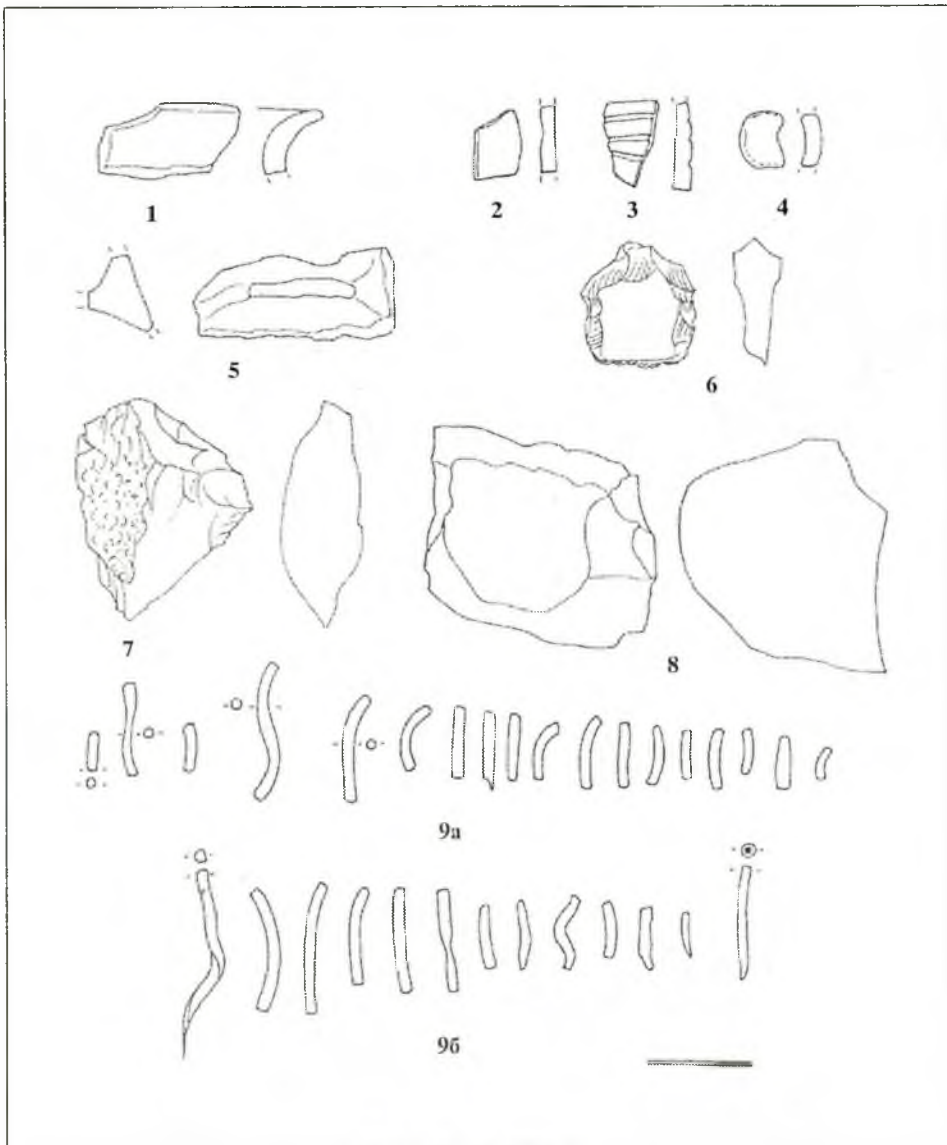
These excavations also indicate that there was communication, which during the Metal Age served as a connection of the east and central parts with the west part of the territory of our country.

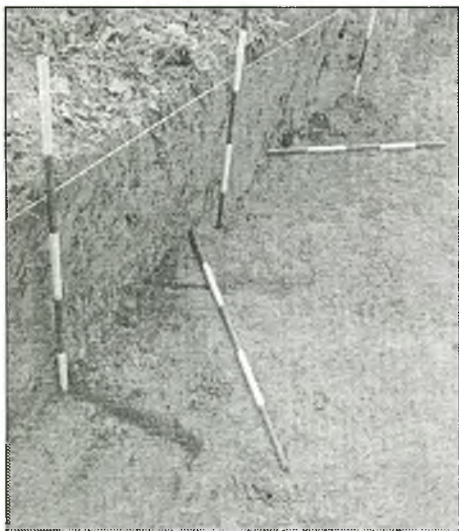
Дружећини: Ситуациони план локалитета

Табла I - Дружетићи

Табла II - Гојна Гора

Слика 1

Слика 2

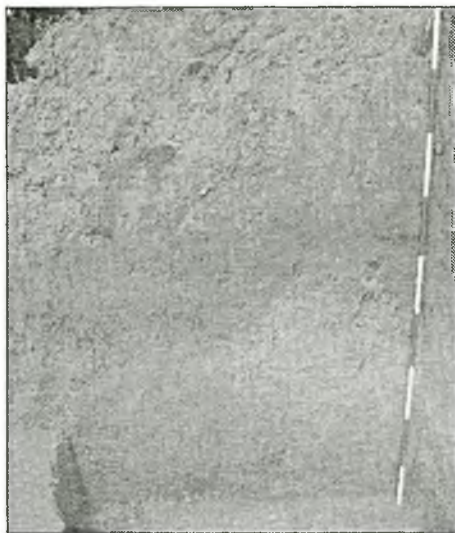
Слика 3

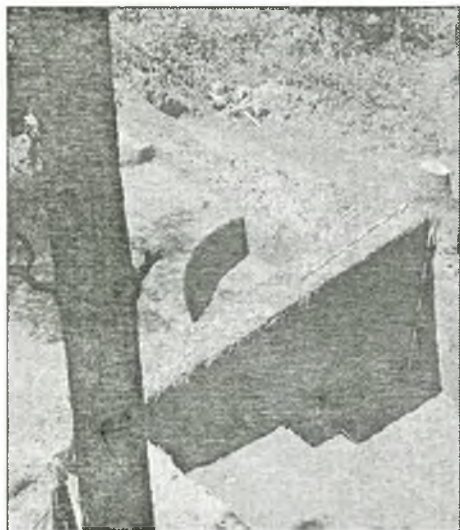
Слика 4

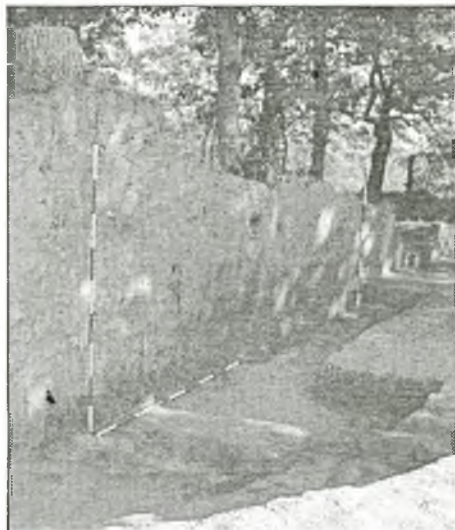
Слика 5

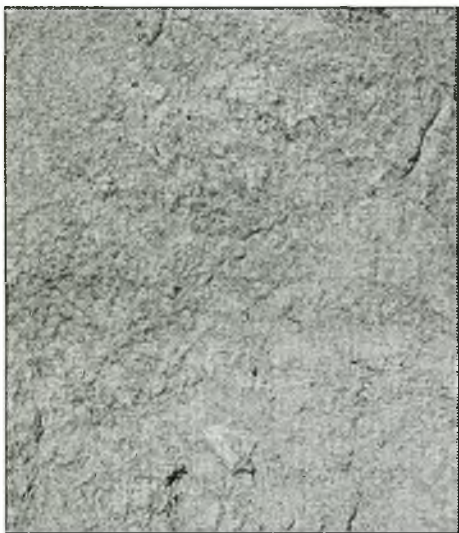
Слика 6

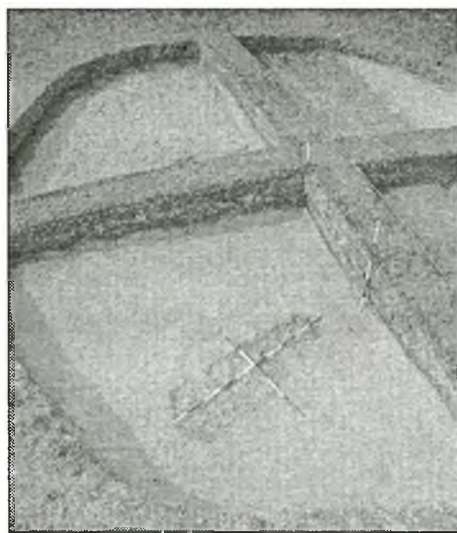
Слика 7

Слика 8

Слика 9

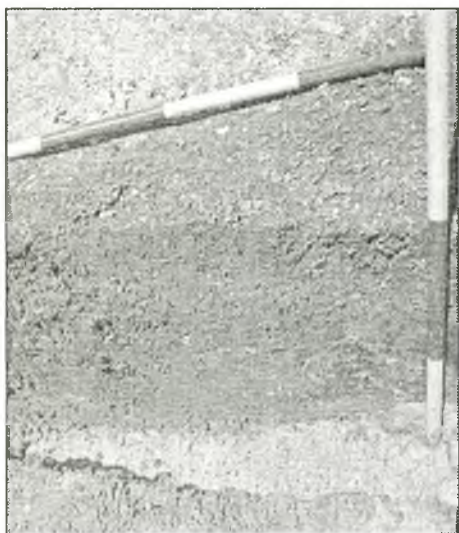
Слика 10

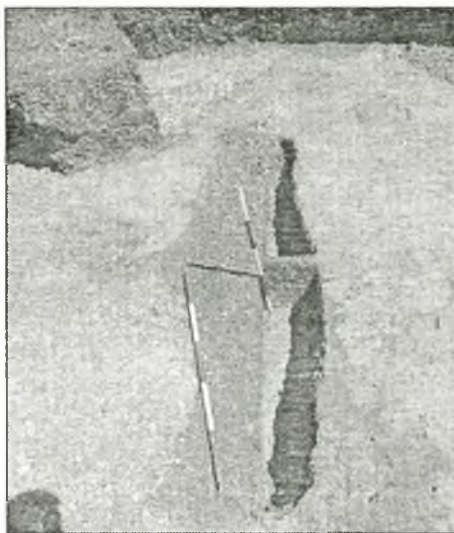
Слика 11

Слика 12

Слика 13

Слика 14

Слика 15

Ана НСивлевич

РИМСКА ФИГУРИНА СА РУДНИКА

Највиша планина Шумадије, Рудник имала је од далеке прошлости важан стратегијски и економски значај. 13 км је североисточно од Горњег Милановца. Рудник има облик изоловане, громадне планине, са неколико врхова који прелазе 1000 м. Састављена је од разноврсних стена: кречњака, лапораца, пешчара, конгломерата и шкриљца, а кроз те седimente пробиле су се вулканске стене. Знатан део планине је под шумом са буковим и храстовим стаблима, а из планине извиру многе реке и потоци. У близини Рудника се уздиже вулканска куна Острвице, која својим необичним обликом пружа јединствену слику предела. Непознато је античко име Рудника. Планина је позната по рудним лежиштима, по којима је добила име, иначе словенског порекла. Експлоатисање руде потиче још од енеолита (на локалитету Прљуша - Мали Штурац сондажним радовима је откривено 6 окана са великим бројем, камених батова), а рудници су активни и данас.

Римљани на простору Србије

Римско освајање територије данашње Србије

Територију данашње Србије, пре доласка Римљана заузимала су илирска и трачка племена, која су се на северу граничила са келтским Скордисцима. Римско освајање ових области је било у два таласа. Први талас је дошао са запада и у историји је познат као први и други Илирски рат (229-219. године п.н.е.). Освојивши Македонију 148. године, Римљани су бранећи њене северне границе, постепено продирали према средишњим областима Балкана, долазећи у сукоб са Дарданцима. Други освајачки талас је био 70-их година п.н.е.: после трогодишњег ратовања од 75 до 72. године римски војсковођа Гај Скрибоније Курион однео је победу и стигао до Дунава. Али, ни тада Дарданија није била под непосредном контролом и управом Рима.

Укључивање територије данашње Србије у римску државу текло је постепено. Поред Дарданаца, римску власт нису признавала ни племена у Подунављу, остааци Трибала и Меза око Тимока (покорени у походу Марка Лицинија Краса 29. и 28. године п.н.е.). Покоравање панонских племена са обе стране Саве започео је Октавијан, а завршио Тиберије као Августов легат, у рату од 13 до 9. године п.н.е. Убрзо је после панонског рата Тиберије територију Дентелета прикључио римској држави. Ратовање започето око средине II века ради заштите провинције Македоније окончано је у Августово време поковањем свих племена на територији данашње Србије.¹⁾

Западна Србија и област на доњој Сави, по завршетку Тиберијевог панонског рата укључени су у провинцију Илирик, која се простирала од Јадранског мора до Дунава. Безобзирна експлоатација и регрутовање младих у римске помоћне одреде изазвало је устанак 6. године н.е. Пошто је 9. године н.е. устанак угушен Илирик је подељен на две провинције: Панонију на северу и Далмацију на југу. Племена у данашњој западној Србији била су обухваћена провинцијом Далмацијом. Вероватно око 15. године н.е. земља Трибала, Дарданаца и Меза ушла је у оквир новоосноване провинције Мезије. Тада је и Рудник укључен у састав Римске Империје. У време цара Домицијана, извршена је подела Мезије на две провинције. Горња Мезија је обухватала највећи део данашње Србије, западну Бугарску до реке Цибрице и северну Македонију до линије која је ишла јужно од Скопља.

Време династије Антонина и Севера се одликује стабилношћу на границама и економским просперитетом. У другој половини III века Римљани се повлаче из Дакије, долази до побуна и узурпације власти. Доласком Диоклецијана на власт завршава се тај период војне анархије. Једну од главних црта Диоклецијановог управног система јесте подела старих провинција на дијацезе, које су се делиле на мање провинције. Тако су на простору Горње Мезије формиране провинције Мезија Прима (којој припада наше подручје), Дарданија, Приобална Дакија и Дакија Медитеранеа.

Напади Гота на некадашње провинције Горње Мезије карактеристични су за период IV века. У ово време извршена је и прва подела Илирика који је обухватао земље од Норика до Црног мора на истоку и Егејског мора на југу. Средином V века део Илирика је припао Источном Царству.

Трагови Римљана на простору Рудника

Садашња територија Шумадије се поклапа са северо-западним делом провинције Горње Мезије који се простире између Саве и Дунава на северу, Велике Мораве на истоку и Западне Мораве на југу.

Материјална култура рудничког краја у римско доба није довољно истражена. Насупрот значајним резултатима историје, учешће археологије у проучавању римског рударства и металургије на нашим просторима, било је врло скромно. Ранији општи став да је горњомезијска територија првенствено значајна као земља преко које су пролазили трговачки и војни путеви и да је пољопривреда била основна производна грана се променио захваљујући резултатима добијеним током последњих тридесетак година. Највећи значај ове територије за економију Римског царства јесте рударство - *res metallica*, које је чинило окосницу горњомезијске привреде. Експлоатација рудника у Мезији започиње већ крајем I века, а извозило се сребро, олово, цинк, бакар, гвожђе и злато.

У готово непрекинутој низу шумадијских рудишта издвајају се Авала (сребро-олово, можда и бакар, жива с цинобером), Космај (сребро-олово) и Рудник (сребро-олово, вероватно и бакар, злато), захваљујући своме минералном садржају и количини остатака античке експлоатације.²⁾ Изузетна важност локалних рудника произилази из чињенице да традиција у експлоатацији руда у самој Италији није била јака; Римљани су форсирали рударску активност у провинцијама чији су рудници давали велике приходе државној благајни. У томе су изузетно значајну улогу играли балканско-понунавски рудници Норика, Паноније, Далмације и Горње Мезије, који су сви припадали једном царинском округу, *portorium Illyrici*, чињени тиме целину у организационом смислу, мада су се по свом броју издвајали мезијски рудници.³⁾ Осим долипа Саве, Дунава и Велике Мораве (на већини мањих река провинције испирао се златоносни песак), сва површина Горње Мезије покривена је минералним налазиштима, па има разлога да се рачуна са римским рударским радовима на целој територији Г. Мезије.⁴⁾ Шумадијски рудници олова и сребра, нарочито Космај и Рудник, по богатству својих руда, количини производа и бројности рударских насеља представљају сигурно најважније римске руднике у балканско-панонској области.

Рудник, после космајских рудника, сматра се једним од највећих рудника (метала) сребра. Како су са Рудника рудаче биле среброносне и чак златоносне, није искључено да су се овде развиле тореутске радионице.⁵⁾

На Руднику су стара окна, гомиле шљаке и комади олова и бакра раширени на површини од око 16 км², углавном око врхова Велики и Мали Штурац и на западу око села Рудника. Вероватно да је тамо руда коришћена и пре Римљана. У средњем веку се један од најпознатијих рудника на Балкану налазио у том крају. Будући да практично није било археолошких ископавања на Руднику, рударска и металуршка експлоатација тог места у римско доба пам је још мање позната него на Космају. Тешко је судити о квалитету руде. Скорија испитивања шљаке су показала да су старе топионице (из Римског царства и средњег века) биле успешне.⁶⁾

Трагови римске епохе на Руднику се налазе у долини “Језеро”, по широкој коси Јешовачи и спуштају се до Чесмица, у близини старих рударских окана. У њему су били настањени током II и III века римски досељеници, рудари и закупци земље - колони, затим занатлије који су у својим радионицама топили сребро и израђивали сребрне предмете. Ту је седео царски намесник Касије Лигуринац, за време Септимија Севера. Значај овог насеља потврђује масивни храм Мајке Земље (Terra Mater), који је подигао цар Септимије Север, посредством свог рудничког прокуратора коме су помогла двојица колона. У овом насељу храм је постављен између римских кућа и рударских окана, на саставцима два потока чије се воде стачу са Прлинског виса. Остатке овог светилишта открио је откопавањем др Јанко Шафарик и објавио скицу локалитета.⁷⁾

Поред језера, на локалитету Црквине констатовани су остаци једне античке грађевине. У њеној близини били су темељи античког храма димензија 30 x 20 м са зидовима дебелим 1 м.⁸⁾

На античким основама подигнут је средњовековни град Острвица. Капиц наводи да су се око Острвице често налазили остаци римског новца.⁹⁾

У Каменици су пронађени инхумирани покојници и римски споменици са натписима. Н. Вулић наводи да је у Каменици раније нађен један фрагментован римски натпис.¹⁰⁾ Датован је у III век н.е. Изнад леве обале Каменичке реке, нађено је пре Првог светског рата 10-15 комада античког златног новца.

За рудничку је област од велике важности била мрежа путева која је повезивала Италију и западне провинције са истоком. У Старом веку, један важан друм спајао је руднике на Авали и на Космају са Рудником и Западном Моравом. Други, стари пут, секао је Србију попречно од Ђуприје преко Крагујевца и Рудника све до Ваљева. Његови остаци, у Каменици, показују да је водио преко Белог Поља на Рудник и Мајданску реку.¹¹⁾

Савремени пут од рударске колоније на Рудничкишту за Језеро прешао је, једним делом, преко старе римске некрополе. Приликом изградње тог пута, близу Дробилице откривено је неколико гробова. У једном су нађене мале посуде од печене земље, а у другом је откривен оловни ковчег, око 1,5 м дужине. Ковчег је одмах уништен и олово разнето. Ово олово је потпуно чисто, без трагова сребра. Откривено гробље стајало је изнад римских кућа, чије је темеље у долини, близу Дробилице, нашао Шафарик и означио у својој скици тога места.¹²⁾

Бронзана фигурина са Рудника

Горња Мезија се налази у средишту Балкана који је због свог географског положаја у античкој епохи имао изузетан историјски значај. Копненим путем дуж Саве везана је за Италију, а дуж Мораве па преко

Вардара за Грчку. Тако је од давнина у размени културних добара била изложена утицајима обе класичне матичне области. Подручје данашње Србије, у мирном и богатом другом веку, свакако је било већ на таквој културној висини да је фигурина могла бити тамо израђена.

Стварањем локалних прерађивачких и занатских центара, већ средином I века, израђивани су предмети по укусу и моди које су собом донели римски освајачи. Напоредо са делатношћу тих нових центара наставио се и рад локалних занатлија који су производили предмете по постојећим, старијим узорима и на тај начин задовољавали потребе локалног становништва.

Највећи број статуета био је импортован или израђиван за опрему домаћих олгара (*lararium*), али је извештач њихов број несумњиво имао вотивни карактер.¹³⁾ Фигурална пластика заузима важан део уметничког занатства, а такође и значајно место у историји уметности.

Један од најзанимљивијих и најрепрезентативнијих предмета који су пронађени на Руднику јесте нага фигурина израђена од бронзе. Откривена је 2001. године приликом копања рупе за коље у малињаку, на имању Душана Мирковића, на дубини од 30-ак цм. Место паласа је потес Салаша, који се налази 1 км западно од варошице Рудник. Према речима Д. Мирковића на истом месту је раније пронађена композиција коју су чинила три коња, кола и ратник са копљем у руци. Тропрег је био поклетић школи на Руднику али је временом изгубљен.

Ископана бронзана фигурица, изведена у техници пуног ливења, дуга је 10 цм, а тешка 116 гр. Статуета приказује нагу фигуру у лежећем положају, слободно и немарно растављених бедара, у сну склопљених очних капака. Обе руке је подигла и ставила под главу. На неким местима примећује се зелена патина.

Фигурина лежи на десној страни. На њеном горњем делу леђа се примећује кружна перфорација, док се са исте стране на глутеу налазе два реда рупица. У једном има 4, а у другом 3 рупице - могуће да је била у склопу веће композиције или је била постављена на постоље. Лева нога је спуштена и савијена у колелу, док је десна испружена и подигнута, са стопалом које се налази у мало неприродном положају. На телу су приказане нежне дојке. Фигурина нема изражене женске гениталије. Пупак је означен. Фигурина је сачувана цела. Примећује се урез на десној страни бедра настао приликом вађења из калуна.

Глава је забачена уназад, и окренута на десну страну. Лице је пуније, високог чела. Очи су затворене. Уста су мала и затворена, а нос сразмеран читавом лицу. Валовита коса која прекрива уши, скупљена је у чвор на потиљку.

Фигурина је пронађена у калулу од глине у облику квадрата, који је власник разбио и употребио за радове. Иако калуп није сачуван, овај податак нам говори да је статуета изливена у локалној радионици.

Од налажења самородног бакра, који се често налази на површини рудишта, почео је и развој техника којима је он био обрађиван. Мешање бакра са другим металима показује непрекидно настојање да се добије чвршћа и отпорнија легура. Тако је настала бронза. Легирањем бакра, који је мек, са калајем добијен је материјал који се лакше лије и има већу тврдоћу, а мању кртост од бакра. Код израде статуа бронза најчешће садржи око 90 % бакра и 8 до 10 % калаја. Поред калаја коришћени су и олово, сребро, цинк и антимон. Основне технике којима су се производили бронзани предмети су пре свега ливење и ковање. Код ливења, течни метал улива се у одговарајући калуп у коме очврсне, а потом се калуп разбија. Најпознатија врста ливења је техника "изгубљене форме" (*cire perdue*), где се позитив прави у воску који се затим облаже глином, да би се у овако формиран калуп улио течни метал, који истисне восак и заузме његово место. Ова техника је сваки пут захтевала израду новог глиненог калупа. На овај начин могли су се израђивати шупљи и пуни ливени предмети. Израда бронзаних предмета рађена је и у дводелним каменим или глиненним калупима који имају два отвора: за уливање метала и за ваздух. Ова техника је свакако била погоднија за серијску производњу. Затим долази до сушења или печења на тихој ватри, и на крају се калуп разбија или предмет вади из калупа. Тако настао предмет се потом глача, цизелира и накнадно дорађује урезивањем, гравирањем, закивањем, инкрустирањем другог метала или емајлирањем.¹⁴⁾ Бронза као материјал, због своје постојаности, одређене племенитости и великих могућности обраде, имала је у античком свету врло широк спектар примене. Од ње су израђивани разни предмети, од оних за свакодневну употребу до предмета високе естетске вредности.¹⁵⁾ Римске бронзане статуе су због своје величине пуно ливене и само су изузетно шупље. Велике радионице поседовале су моделе који су били познати у читавој Империји, на основу којих су израђивани предмети. Поједине предмете или типове, налазимо на ограниченом простору и тада их везујемо за одређени, пре свега култни круг или моду у некој од провинција Царства.

Фигурина са Рудника је израђена у стилу чистог римског реализма у ситној, округлој пластици. Она је изванредан предмет ове врсте, који снажно узбуђује посматрача својом лепотом. Ова статуета се по инспирацијама које су надахнуле уметника на овакво стварање везује за круг Праксителове уметности.

Чест узор за ситну пластику грчког и хеленистичког доба, а касније и римског, јесте монументална пластика класичног периода Грчке. Истакнуто место у низу великих вајара V века п.н.е. заузима Поликлет из Аргоса. Већину својих фигура излио је у бронзи и усавршио у извесној мери техничке одлике и декорацију која се примењује у скулптури рађеној овом техником. Поликлетове скулптуре углавном приказују атлете и ратнике. Његово теоретско дело "Канон" говори о пропор-

цијама и хармонији у приказивању људског тела. Поликлетове познате скулптуре су Дорифор, Дијадуменос, рањена Амазонка, хриселефантинска статуа Хере...

Најпознатија и највећа дела у уметности, пре свега у скулптури IV века п.н.е. дају вајари Скопас, Праксител и Лисип. Они су и ретки антички скулптори чија дела познајемо у оригиналу и по копијама, а не само по подацима које су нам оставили антички писци.

Скопас, пореклом са острва Пароса, је увео нове елементе у стил скулптуре IV века п.н.е.: приказивање дубоког, тешког и најчешће болног стања душе. Радио је и као архитекта и као скулптор храма Атене Алеје у Тегеји: мотив лова на калидонског вепра, борбу Ахила и Телефа. Приписује му се декорација на фризовима Маузолеја у Халикарнасу. Група Ниобе и њене деце приписује се ако не његовом раду, онда утицају. Његова најпознатија скулптура јесте Баханткиња.

И антички писци и савремени историчари античке уметности истицали су лепоту, вредност и плодност Праксителовог уметничког дела и његову даровитост. Пореклом Атињанин, Праксител се родио вероватно око 390. године п.н.е., у породици која је имала дугу уметничку традицију. Још као млад скулптор био је позван да ради скулптуре за храм у Мангинеји, око 370. године п.н.е. (група Летоне са децом Артемидом и Аполоном). Витрувије тврди да Праксител сарађује на изради пластичних украса на Маузолеју, као и да је урадио рељефну декорацију на жртвенику испред Артемисиона. За атински Акрополис је урадио фигуру Артемиде Брауроније око 346. године п.н.е.

Праксител је припадао вишем атинском друштву које је смисао живота тражило у раскоши, забавама и радостима свакодневног живота. Такав однос према животу утицао је на стил и садржај Праксителовог уметничког стварања. Његова скулптура, и поред тренутне сете и замишљености одише ведрином и радосћу, оптимизмом и идиличним сижеима. То је снажна уметничка личност, истанчаног укуса и изванредне осетљивости, пун префињеног осећања за ритам и хармонију, али и креативне смелости која му је дозвољавала да одступи од старијих канона који су се од Поликлета и Фидије одржавали све до његовог времена.¹⁶⁾

Антички писци нам дају податак да је Праксител урадио 40 дела. Једно од најлепших и најплеменитијих вајарских остварења класичне уметности јесте група Хермеса са дететом Дионисом. Такође је у својој фигури Афродите са Книдоса остварио идеалан лик женске лепоте. И остале Праксителове фигуре: Аполон Сауроуктонос, Сатир који сипа вино, Сатир који се одмара, Афродита са Коса и друге, показују величину његовог уметничког дела.

Лисип је вајар чијим скулптурама почиње доба хеленистичке уметности. Припадао је пелопонеској скулпторској школи. У свом раду је остварио равнотежу класичних вајарских начела и нових пропорција којима је решавао изглед и површине људске фигуре. Својим фигура-

ма дао је и трећу димензију - дубину. Поред најпознатијих статуа: Апоксиомена, Ареса, Хермеса који се одмара, атлете Агијаса, Лисип је израдио и низ скулптура разних богова и хероја које помињу антички писци. Такође, израдио је низ портрета Александра Великог. Антички писци помињу 1500 дела која је израдио Лисип. Међу њима се не налази ни једна фигура жене рађена као посебно дело, већ само као композиција са боговима.

Закључак

Будући несигуран и рањив у свету многих необјашњених ствари које није могао да контролише, човек тог доба је покушао да створи своју представу свега што га окружује. У томе му је много помагала машта која се преплитала са навикама, обичајима али и са стварношћу и истином. Тако је створен мит који објашњава и говори о најстаријем поретку на свету.

Мотив уснуле људске фигуре је чест у уметности античког периода. Поред женске представе Аријадне, тако је приказиван и Хермафродит, а мотив уснулости се јавља и у миту о Ендимиону.

АРИЈАДНА је по грчкој митологији била ћерка критског краља Миноја и Пасифаје. Девојаштво је*провела на острву Кнососу, где јој је Дедал показао како се може изаћи из Лавиринта. Један од синова Миноја је и Андрогеј, изузетно спретан у атлетским вештинама. Дошао је са Крита у Атину да учествује у такмичењима која је организовао Егеј. Ту је победио све такмичаре, па га је љубоморни Егеј послао да се бори с Маратонским биком. Андрогеј није успео да савлада животињу и изгубио је живот. Тада је Миној сакупио флоту и напао Атину. Рат је завршен поразом Атине, која је била приморана да седам младића и седам девојака шаље као храну Минотауру. Он је био син Пасифаје, Минојевој жене, и бика кога је Посејдон пре тога послао Миноју. Родио се са људским телом и главом бика. Миној је наредио архитекти Дедалу да направи Лавиринт, односно палату, у коју је затворио страшног Минотаура, који се хранио људским месом. Из сажалења према жртвама, као и због срибе због тешког намета, Тезеј је одлучио да крене на Крит. Када је стигао Аријадна се заљубила у лепог незнајца. Пошто је обећао да ће је узети за жену, она му је дала клупко конца помоћу, кога ће наћи излаз из Лавиринта.

После Минотауровог убиства, Тезеј је повео Аријадну у Атину, али се већ на острву Наксосу одвојио од ње. Према једном предању, Дионис је био љут због скрнављења свога светилишта на Наксосу, па је наредио Артемиди да је убије. Најпознатија је прича о Дионисовој љубави према Аријадни. Према једној верзији, Тезеј је у току ноћи напустио Наксос, а када је ујутру Аријадна угледала његову лађу на хоризонту, од жалости се обесила. Друга верзија говори да се Дионис

појавио са својом веселом пратњом и очаран Аријадном, узео је за супругу и одвео на Олимп. На свадби је добила златну дијадему, коју је израдио Хефест, а да би се овековечила њихова љубав, та дијадема је пренета међу звезде као сазвежђе (Corona borealis). Аријадна и Дионис су имали двоје деце - Стафила и Енопиона.

Познато је још неколико митова о Аријадни. На Наксосу се причало да су постојале две Аријадне, и то једна - која је била Дионисова супруга, и друга - коју је Тезеј оставио на Наксосу. На Кипру се приповедало да је Тезеја и Аријадну буре бацила на ово острво, и то код Амата. Овде се Аријадна, која је већ била бременита, искрцала на обалу, а Тезеја, који је остао на лађи, буре је вратила на пучину. Жене из Амата срдачно су прихватиле Аријадну, али је она убрзо умрла при порођају. Када се Тезеј вратио на острво, установио је Аријадни култ и посветио јој две статуе: од сребра и бронзе. На Кипру је сваке године слављен празник у част Аријадне Афродите; тог дана је један младић опонашао жену при порођају.¹⁷⁾

Аријадна је поштована и као стара критска богиња природе и вегетације, а често се, као и Дионис, повезује са вином и виновом лозом. Поред Крита, поштована је на егејским острвима и на грчком копну, нарочито у Аргу.

Представа Аријадне је омиљени мотив грчке, а нарочито римске уметности. Она инспирише уметнике ће само у скулпторалној пластици, већ и на рељефу, вазама, мозаицима, новцу, огледалима и другим видовима уметности. У архајском периоду, представљана је уз Тезеја који убија Минотаура или у колу у којем играју ослобођени атински младићи и девојке. У хеленистичком и римском добу најчешће су представе напуштене Аријадне. Дионис и Аријадна су углавном окружени еросима, сатирима, менадама и нимфама.

Уснула Аријадна се углавном приказује у полулежећем или лежећем положају са подигнутим рукама изнад главе и сненим погледом. Горњи део тела је приказиван наг, док је преко доњег дела тела пребачен лагани хитон. Ноге су углавном прекрштене у чланцима. Лик Аријадне постепено се мењао и постајао све ближе дионисијској оргијастичкој сцени. Често се тешко може разлучити да ли је реч о Аријадни, баханткињама или нимфама. Нимфе су представљане у лежећем положају, обнажених груди, ослоњене на преврнуту посуду из које се излива вода.

Хермафродит је син Хермеса и Афродите, по којима је и добио име, јер се у његовом лику препознавала божанска лепота родитеља. Нимфе су га отхраниле у пећинама планине Иде. У петнаестој години је кренуо у свет да упозна нове крајеве. Обишао је Ликију и Карију и стигао до извора у близини Халикарнаса, где га је угледала нимфа Салмакида, која га је одмах пожелела. Стидљиви дечак је одбијао Салмакидине пољупце, али кад је ушао у воду да се окупа, нимфа га је страшно загрлила и упутила молбу боговима да се заувек сједини са

лепим Хермесовим и Афродитиним сином. Богови су ушли у њену молитву; Салмакида и Хермафродит слили су се у једно тело, са одликама и дечака и девојчице. Хермафродит, који је ушао у воду као мушкарац, а из ње изашао као двополно биће, замолио је своје родитеље да сваког ко се окупа у извору Салмакиде снађе иста судбина.¹⁸⁾

Под утицајем орјенталне религије и митологије и разних архаичних обичаја у којима су мењани полови, настао је мит, култ и представа Хермафродита. Поштован је и као бог брака. Његове статуе су постављане у кућама, купатилима и гимназијама, а посвећено му је и једно светилиште у атичкој деми Алопеки. На празник Хибристика, мушкарци су облачили женске хаљине, а жене мушка одела. Касније је постао миљеник и пратилац Диониса.

У ликовној уметности је представљан од IV века п.н.е. У почетку као младић са дојкама, док је у хеленистичко-римској уметности приказиван као Афродита са мушким гениталијама. Најпознатију статуу од бронзе, која је приказивала уснулог Хермафродита израдио је Поликле у II веку п.н.е. (мермерна копија се налази у Музеју Терме у Риму).

Постоји неколико митова о Ендимиону. Најпознатији је мит о лепом ловцу или пастиру коме је Зевс подарио моћ да сам одреди дан своје смрти. Плашећи се да ће старењем изгубити лепоту, измолио је од Зевса вечити сан. Уснулог младића, видела је богиња месеца Селена и одмах га заволела. Сваке ноћи је силазила из својих кочија, одлазила до пећине где је он спавао и ту је лепог младића нежно миловала. По једној верзији сама Селена је успавала свог љубимца јер је желела да њена љубав остане вечита.

Такође је и Хипнос, бог сна, заволео Ендимиона. Заљубивши се у његове лепе очи учинио је да оне, у вечитом сну, буду увек отворене.

Према једној верзији Зевс је прелепог младића пренео на Олимп, али је Ендимион покушао да заведе богињу Херу. Зевс је вратио Ендимиона на земљу, и за казну, заувек га успавао.

Фаун је старориталско божанство природе, заштитник пастира и сељака, њихових стада и њива. У ликовној представи Фауна који се одмара, положај ногу је карактеристичан и асоцира на положај ногу фигурине са Рудника.

Главну тешкоћу у решавању идентификације статуе представља непостојање оваквог начина приказивања наге фигуре са којом бисмо могли да успоставимо аналогије.

Мотив уснуле Аријадне је чест, али је она увек представљана са прекрштеним ногама и доњим делом тела који је прекривен. Пошто је ова фигурина вероватно била предвиђена да стоји на неком предмету, није искључено да јој је био предвиђен и прекривач од органског материјала.

Да ли због своје величине, али статуети са Рудника нису приказане женске гениталије. Иако је уснули Хермафродит представљан у женском телу са мушким гениталијама, несигурно је говорити о овој интерпретацији.

У грчкој и римској уметности велики скулптор или значајан човек давао је и одређивао тип портрета у једном времену, па је био узор по коме су други радили. Један врло типичан и важан детаљ на женским портретима, који олакшава њихово датовање јесте начин чешљања косе. Та мода је краткотрајна и везана за двор, тј. за царицу која је диктирала начин чешљања и облачења. Иако је коса фигурине немарно обрађена, тип фризура указује на II-III век н.е.

Мада висока само 10 цм фигурина са Рудника изненађује својом необичном лепотом и изражајношћу. Меки и заобљени облици, као и хармоничан однос површина одају нам мајстора љупкости и чулног оживљавања пути. Значај фигурине са Рудника лежи првенствено у томе што ова фигурина показује да се ради о локалном производу, несумњиво израђеном за истакнутог рудничког намесника, током II-III века н.е.

Не одређујући вредност својим делима према величини, антички уметник је у својој бронзаној пластици тражио и увек знао да нађе оно што је за ту врсту стварања од битног значаја: фину, дрхтаву, животну гипкост и топлину материје, спремне да са истом лакоћом и подједнаком убедљивошћу одреди грациозну мекоту женских актова и тврде, робусне форме мушкарца, гладијатора или рвача.¹⁹⁾

Напомене

- 1) Станојевић, *Рудничко таковски крај у време Римског Царства*, Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја 2, Г. Милановац, 2003, 21. *
- 2) С. Душанић, *Организација римског рударства у Норик, Панонија и Далмација у Горњој Мезији*, Историјски гласник 1-2, Београд, 1980, 35.
- 3) И. Поповић, *Експлоатација сребрне руде и пут до финалних производа, Античко сребро у Србији*, Београд, 1994, 13.
- 4) С. Душанић, Наведено дело, 25.
- 5) С. Станојевић, Наведено дело, 30.
- 6) Ibid, 30.
- 7) Ibid, 32.
- 8) М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, 1951, 203.
- 9) Ф. Канџ, *Србија, земља и становништво I*, Београд, 1985, 457.
- 10) М. и Д. Гарашанин, Наведено дело, 137.
- 11) М. Р. Радојевић, *Рудник у прошлости*, Београд, 1971, 6.
- 12) Ibid, 8-9.
- 13) М. Величковић, *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју*, Београд, 1972, 7.
- 14) Група аутора, *Античка бронза античког Сингидунума*, Београд, 1997, 15-16.
- 15) Ibid, 7.
- 16) Ђ. Гавела, *Историја уметности античке Грчке*, Београд, 2002, 254.

- 17) Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд, 1992, 51.
- 18) Ibid, 473.
- 19) Група аутора, *Античка бронза у Југославији*, Београд, 1969, 7.

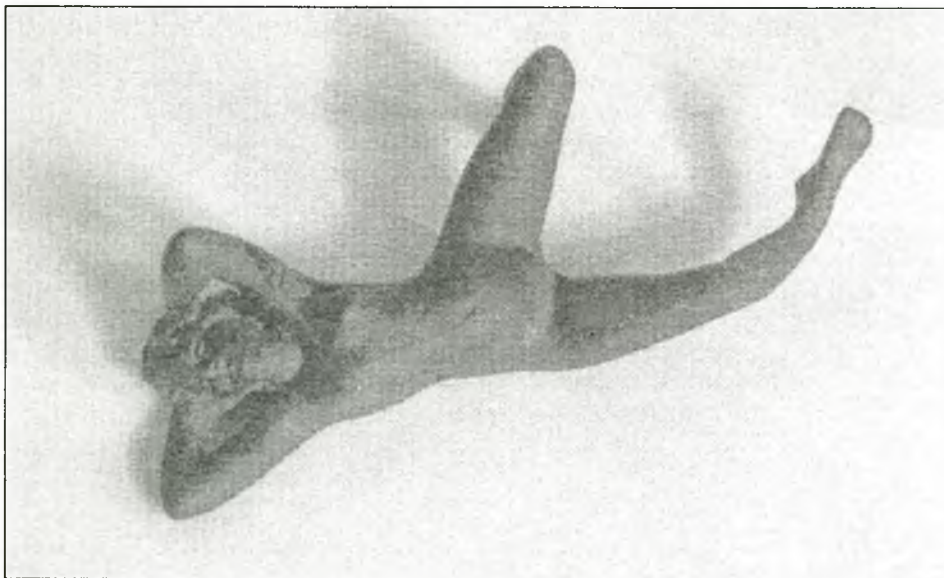
Литература

- J. Boardman, *Greek Art*, London, 1996.
- М. Величковић, *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју*, Београд, 1972.
- В. Gavela, *Istorija umetnosti antičke Grčke*, Beograd, 2002.
- М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, 1951.
- М. Грбић, *Одабрана грчка и римска пластика у Народном музеју у Београду*, Београд, 1958.
- Група аутора, *Античка бронза у Југославији*, Beograd, 1969.
- Група аутора, *Античка бронза Сингидунума*, Београд, 1997.
- Група аутора, *Антички портрет у Југославији*, Novi Sad, 1987.
- С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник 1-2*, Београд, 1980, 7-57.
- М. Живић, *Felix Romuliana, 50 година одгонења*, Зајечар, 2003.
- Б. Јовановић, Прљуша - Мали Штурац праисторијски рудник бакра и горског кристала на Руднику, *Зборник радова Народног музеја*, број XVIII, Чачак, 1988, 5-13.
- Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, књига I, Београд, 1985.
- Г. Каровић, Сребрно огледало са рељефном представом из Виминацијума, у: *Радионице и ковнице сребра*, Београд, 1995, 217-226.
- А. Лаловић, Мит о Дионису у иконографској декорацији Ромулијане, у: *Уздарје Драгославу Срејовићу*, Београд, 1997, 437-443.
- А. Лаловић, Скулптура Аријадне из Ромулијане, у: *Vestigatio vetustatis Александрина Цермановић-Кузмановић*, Београд, 2001, 235-245.
- G. Lippold, *Die griechische Plastik*, Munchen, 1950.
- Б. Ломовић, *Бронзана лепотица*, чланак објављен у Политици 12. септембра, Београд, 2001, 15.
- М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876.
- М. Мирковић, Римско освајање и организација римске власти, у: *Историја српског народа I*, Београд, 1994. 66-77, 93.
- И. Поповић, Експлоатација сребрне руде и пут до финалних производа, *Античко сребро у Србији*, Београд, 1994, 13-19.
- E. Pottier, S. Reinach, *Revue Arheologique*, Paris, 1929.
- G. Richter, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, London, 1950.
- М. Р. Радојевић, *Рудник у прошлости*, Београд, 1971.
- S. Souli, *Grčka mitologija*, Atina, 1995.
- Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Римска скулптура у Србији*, Београд, 1987.
- Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд, 1992.
- С. Станојевић, Рудничко-таковска област у време Римског Царства, *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја*, број 2, Г. Милановац, 2003, 19-45.

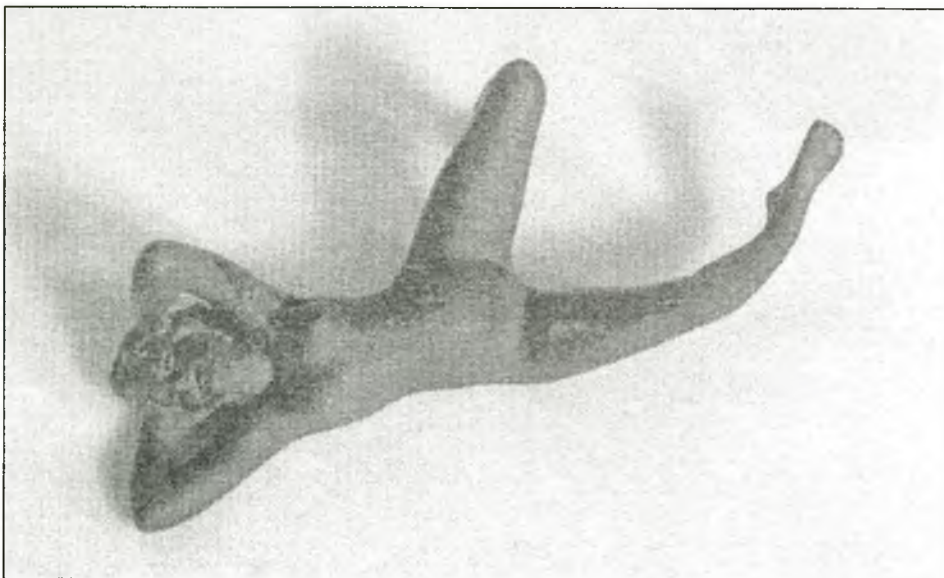
- Lj. Tadin, *Stina rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Београд, 1979.
- М. Томовић, Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији, у: *Радионице и ковнице сребра*, Београд, 1995, 117-127.
- М. Томовић, *Roman Sculpture in upper Moesia*, Београд, 1992.
- А. Цермановић-Кузмановић, *Римско стакло*, Београд, 1991.

Summary

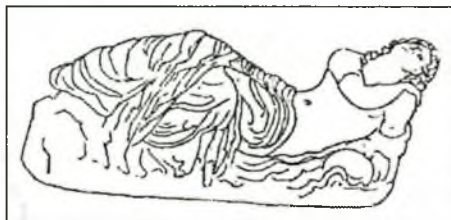
The bronze statuette was discovered in 2001 on the estate of Dušan Markovic on Rudnik. It was made in the full-casting technique; it is only 10 cm long and demonstrates a naked figure in a lying position with carelessly disjoined legs and with arms placed under the head. Its significance lies in the fact that it indicates it was a local product made during the second or the third century A.D.

Слика 1. Фигурина са Рудника

Слика 2. Фигурина са Рудника

Слика 3. Нимфа, скултура, Тиволи
(Према: E. Pottier, S. Reinach, 1929, стр. 76)

Слика 4. Уснула Аријадна, зидни рељеф, Гамзиград
(Према: А. Лаловић, 2001, стр. 241)

Слика 5. Уснула Аријадна, скултура, Ватикан
(Према: G. Lippold, 1950, Taf. 122/4)

Слика 6. Уснули Хермафродит, мермерна копија, Музеј Термин, Рим
(Према: G. Lippold, 1950, Taf. 130/1,2)

Слика 7. Уснули Хермафродит, мермерна копија, Музеј Термин, Рим
(Према: G. Lippold, 1950, Taf. 130/1,2)

Слика 8. Фаун се одмара, мермерна скулптура, Минхен
(Према: G. Lippold, 1950, Taf. 118/2)

Катафрина Ђинђровић, Ана Ђивљевић, Силвана Ђинђовић

ИЗВЕШТАЈ СА АРХЕОЛОШКИХ ИСКОПАВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ “ЦРКВИНЕ” НА ПЛАНИНИ ЈЕШЕВАЦ

Локалитет "Црквине" налази се на планини Јешевац, у атару села Доња Врбава, удаљен око 15 км југоисточно од Горњег Милановца и 8 км западно од средњовековног утврђења Борач. Смештен у подножју планине, на издуженој заравни оријентисаној исток-запад, која се благо спушта према Борачкој реци. Широки потес око цркве је познат под именом Марков Лаз (слика 1).

О времену зидања цркве на Јешевцу нисмо успели да пронађемо писане историјске податке, али су у народној традицији очуване легенде везане за њен постанак. Током друге половине XIX века, цркву на Јешевцу обилазе Ф. Каниц и М. Милићевић и бележе предања везана за њен настанак. По једној легенди овуда је Краљевић Марко терао бикове за Дубровник, па када је ту наишао, место му се допало те се заветовао да ће на њему, ако добро прода бикове, подићи цркву за покој душе своје мајке Јевросиме - отуда назив Јешево. Друга легенда говори да је цркву подигла и посветила св. архангелу Гаврилу једна необично ружича кћи неког Немањића, коју је супруг, отац Мрђавчевића, отерао, па је живела као испосница у борачкој шуми. Кад је једном цар Душан туда ловио и био почашћен у сада разореним Поточанима, пало му је у очи да је послужен њему омиљеним јелима из ране младости. Почео је да се распитује и, о особи која је припремала јело, препознао је своју несталу рођаку. Како више није желела да се врати мужу, цар јој је саградио цркву са манастиром у којој је живела и умрла. Почетком треће деценије прошлог столећа М. Драгић је помиње као запуштену грађевину, која је служила за прве владе кнеза Милоша. Тридесетак година касније екипа Археолошког института је обишла рушевине цркве на Јешевцу, када је нацртана архитектонска основа грађевине. Тада су забележили причу мештана како је црква страдала у земљотресу 1922. године и да су на њој постојале узидане плоче са натписима које нису сачуване. Б. Челиковић је сумирао све дотадашње податке о овој грађевини и наводи још једно предање, по коме је исти ктитор, челник

Радич, подигао манастире Јешевац и Враћевшницу и завештао да се међусобно помажу. Такође бележи да је у цркви извршено нелегално чишћење током 1926. и 1927. године, када су пронађени неки богослужбени предмети којима се данас изгубио сваки траг. У текстовима о цркви на Јешевцу се запажа да се помиње као манастир, а постоји и претпоставка да је настала у XIV веку.

Шири потес око цркве данас је ненастањен, али има забелешки да је раније у околини било становништва. На више места се помиње да је насеље у близини носило име Поточани. Данас је удаљена од главних комуникација, пут је планински и разлокан вододеринама, што је вероватно разлог постепеног падања у заборав ове цркве. Мада нам сада изгледа да је црква саздана на врло пустом и забаченом месту, треба имати у виду да је пут који се налази у близини цркве, представљао важну средњовековну комуникацију, чија је траса повезивала Београд, Рудник преко Јешевца Борач, одакле је настављао за Жичу.

Екипа стручњака музеја Рудничко-таковског краја је обишла локалитет 2004. године, и констатовала рушевине црквене грађевине, дужине 18,2 м и ширине 6 м, чији су зидови на појединим местима достигли и преко два метра висине. Приближно оријентисана правцем североисток - југозапад Црква је једнобродне основе са полукружном апсидом на источној страни у којој се налази часна трпеза начињена од већих, добро обрађених камених блокова (слика 2). Наос је издужене правоугаоне основе на чијој је западној страни припрата истог облика, једновремено зидана. Према мишљењу Ђ. Бошковића, ступци који се налазе у угловима су накнадно убачени и можда су носили куполу. Уз јужни зид наоса, на 1.40 м од рамена апсиде налази се монолитни стубић, димензија 0,9 x 0,4 x 0,4 м. У северном зиду проскомидије се налази четвртаста ниша, док се на цртежу Ђ. Бошковића запажа још једна ниша полукружног облика у источном зиду. Зидну масу чини трпанац, док се на спољном и унутрашњем лицу зида налази ломљен и нешто притесан камен везан кречним малтером. Ширина зидова износи 1 м. Са западне стране припрате је дограђен отворен трем, зидан од већих, добро отесаних камених блокова везаних кречним малтером. Уз зидове се налази велика количина обрушеног шута. Урушавање ове грађевине је константно, нарочито због шумског растиња које израста из самих зидова. Поред цркве се налазе гомиле наслаганог притесаног камена који је по свој прилици прикупљен приликом ранијих рашчишћавања шута. Међу њима је примећено и неколико профилисаних, већих блокова, који су могли служити као довратници.

Испред цркве се налази надгробни споменик плочастог облика од крупнозрног пешчара орнаментисан мотивима крста у плитком рељефу. Рашчишћавањем танког слоја шумског хумуса, указао се гробни оквир од крупних комада обрађеног камена, а на око метар удаљености и велика камена плоча која је служила као гробни прекривач. На основу стилско-типолошких одлика надгробне плоче, ова целина се може приписати 19. веку.

Сондажна археолошка истраживања су предузета на јесен 2004. године. Том приликом су отворене две сонде.

Сонда 1 је постављена у јужној половини цркве, тако да је северна ивица ишла приближно по оси цркве од темена апсиде на запад у дужини од 5,7 м и 2 м ширине до јужног зида наоса (слике 3, 4). Велика количина обрушеног шута се налазила уз зидове грађевине. Слој шута, констатован уз зидове постепено се тањи и спушта према оси цркве (слика 5). Слој карактерише интензивно присуство камена, иситњеног малтера, тако да је боја светломрка. Интензивније светла боја је уз зид цркве. Ту је констатован слој малтера на унутрашњем лицу јужног зида наоса, очуван само у траговима, врло порозне структуре. Слој шута директно налаже на слој црвенкастомрке растресите земље, под којим се налазио слој мрке земље са ситним каменом. По његовом уклањању, наишло се на слој светломрке глиновите земље, у којој је констатована археолошка здравица. Међутим, на том нивоу се сонда испуњавала водом, тако да нас је онемогућила да утврдимо доњу кату темеља. Приликом ископавања није пронађен ниједан комад кровног црепа. Из слоја шута потиче налаз два гвоздена ножа, као и више фрагмената рецентне грнчарије (слика 10). У апсиди је била врло мала количина обрушеног шута, земља изразито мека и растресита, са више налаза савременог стакла и новца, па се стога стиче утисак да је раније прекопавана. Мештани су нам потврдили да су сами у неколико наврата раскопавали у унутрашњости цркве заведени легендом о закопаном благу.

Сонда 2 димензија 2 x 3 м је постављена изван грађевине, уз јужни зид припрате и јужну ивицу југоисточног стуба трема, тако да је обухватала место њиховог споја (слике 6, 7). Пошто се и на надземном делу очуваних зидова запажало да је трем прислоњен уз припрату цркве, планирано је да се истраживањем у сонди 2 та констатација провери и у темељној зони.

Испод танког слоја растреситог шумског хумуса налази се слој шута који карактерише земља помешана са издробљеним малтером и камењем, услед чега је боја земље изразито светла (слика 8). У овом слоју су пронађена два гвоздена клина. Слој шута директно налаже на слој мрке земље са малтером, из кога потиче једна гвоздена алатка-длето. Испод овог слоја је слој тамномрке земље песковите структуре - здравица. На овом нивоу сонда почиње да се испуњава водом, тако да су из тог разлога истраживања окончана, а да ни овде није утврђена доња ката темеља.

Уз спољно лице јужног зида припрате, на дубини од око 0,2 м откривено је проширење ширине 0,5 м од притесаног камена везаног кречним малтером која прати трасу зида дужином целе сонде. Да би се испитала траса и намена те конструкције сонда је проширена на западну страну у дужини од 2 м до линије источне ивице југозападног стуба трема, а потом и на северну страну, кроз саму унутрашњост

трема у дужини од 1,7 м (слика 9). У оквиру проширења је констатован наставак поменуте конструкције која чини једну целину, с тим да уз јужну линију грађевине тече у ширини од 0,5 м, а потом се наставља према северу, и пружа се по целој истраженој површини у унутрашњости трема. Након детаљног чишћења је констатовано да је ова конструкција једновремено зидана са црквом, а да су стубови трема директно постављени на њу и прислоњени уз западни зид припрате.

Поменуто проширење директно належе на крупно камење наслагано без везивног материјала, које се може сматрати за темељ цркве.

Досадашња сазнања у вези са црквом на Јешевцу наша истраживања нису успела умногоме да прошире. Не можемо да тврдимо са сигурношћу да није постојала старија фаза очувана у темељној зони, јер нисмо успели да утврдимо доњу коту темеља због воде која је на нивоу здравнице испуњавала сонде. На основу испитивања у сонди 2 се чини да темељ зида чини крупно камење наслагано без везивног материјала ојачано проширењем. Проширење констатовано уз спољну страну јужне линије грађевине је једновремено зидано са црквом и изгледа да је испред улаза у припрату заузимало знатно већу површину него уз зидове. Може се констатовати да је трем на западној страни припрате дозидан, што се уочава у споју припрате и трема, као и у врсти и обради грађевинског материјала коришћеног у њиховој изградњи. Могуће је да је под цркве био од дрвене грађе, на шта може указивати слој црвеномрке земље.

Констатација да се ради о манастирској цркви бар за сада није потврђена, с обзиром да у околини цркве нису утврђени остаци манастирског комплекса.

За ближе хронолошко одређење ове грађевине, треба имати у виду и оближње локалитете, пре свега Бело Поље, где се сматра да је постојао летњиковац деспота Стефана Лазаревића, као и средњовековно утврђење на Борачком кршу.

Блиску аналогију, када је у питању архитектонска основа, налазимо у оближњој цркви у Борчу, испод Борачког Крша, чија се изградња везује за 1553. годину, на основу натписа на надвратнику улаза у наос, док за трем постоји податак да је додат 1858. године. Вероватно су такве плоче постојале и на цркви на Јешевцу. Још једна сличност се запажа и у начину зидања - за изградњу обе цркве је коришћен ломљен и нешто притесан камен везан кречним малтером, док је трем рађен од крупнијих, добро обрађених камених блокова, такође везаних кречним малтером. Сличне тремове налазимо и у оближњим црквама у Брусници и манастиру Враћевшица који су такође настали током 19. века. Тешко је тврдити, али се на основу ових аналогја може претпоставити да је и црква на Јешевцу настала током 16. века, а да јој је трем придодат у XIX веку.

Напомене

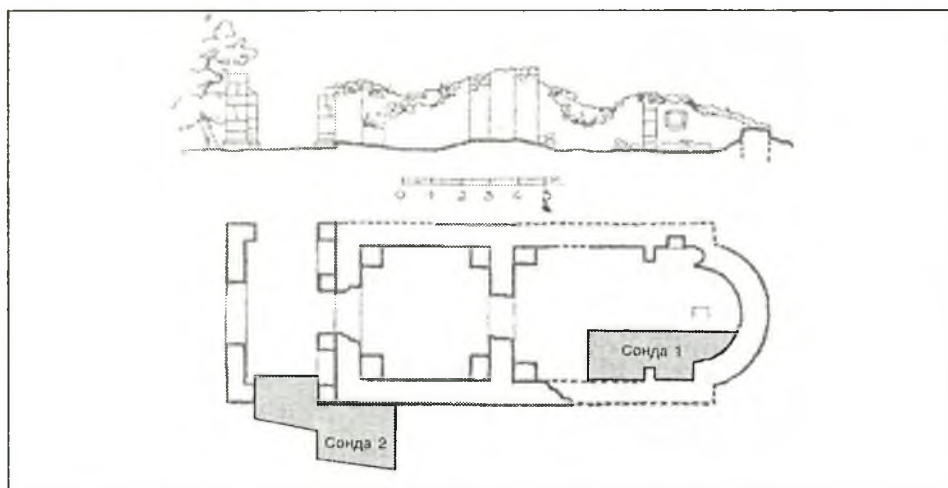
- 1) Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, Београд, 1985, 598.
- 2) М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, 231.
- 3) М. Драгић, Гружа, *Насеља српских земаља*, књига X, СЕЗ 21, Београд, 1921, 188.
- 4) Ђ.Б., Б.В., Ј.Н. М.В. Јешевац, *Археолошки споменици и налазишта у Србији II*, Централна Србија, Београд, 1956, 153 - 155 сл. 129, 130.
- 5) Б. Челиковић, *Светилишта рудничког краја*, Крагујевац, 1998, 170.
- 6) Б. Челиковић, нав. дело, 169-172; Ж. Степановић, *Лепоте и знаменитости Јешеваца и Котленика*, Истраживачки зборник - Јешевац и Котленик, Крагујевац 1981, 3-33.
- 7) Е. Радуловић, *Скупина моравских споменика без бочних конхи*, Крушевачки зборник 4, Крушевац, 1988/89, 55.
- 8) М. Драгић, нав. дело, 164.
- 9) Ф. Каниц, нав. дело, 598; М. Милићевић, нав. дело, 231; М. Драгић, нав. дело, 164.
- 10) Од ретких мештана смо сазнали да се црква посећује на Белу недељу и да је посвећена Св. Јовану.
- 11) Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 104.
- 12) Ђ. Б., Б. В., Ј.Н. М.В., нав. дело, 155.
- 13) Исто, сл. 129.
- 14) На помоћи око одређења ове гробне целине захваљујемо се колегиницама С. Ашанин и И. Ђирјаковић, етнологима Народног музеја у Чачку.
- 15) Ископавања су вођена од 22. 9. - 6. 10. 2004. године у организацији Музеја рудничко-таковског краја из Горњег Милановца. Стручну екипу су сачињавали археолози Силвана Глишовић и Ана Живчевић из Музеја рудничко-таковског краја и Катарина Дмитровић из Народног музеја у Чачку. Археолошке радове је помогла Војска СЦГ, Пекара "Поље" из Г. Милановца, као и запослени у милановачком музеју, којима и овог пута изражавамо захвалност.
- 16) Иако се приступило исушивању, вода је непрестано пунила сонду, па је из тог разлога рад у сонди 1 завршен. Планина Јешевац је иначе позната по великом броју извора, неколико их је уочено у непосредној близини цркве, док се јужно од цркве налази запуштен бунар.
- 17) В.С. Јовановић, *Борач и Честин*, прилог проучавању средњовековних градова у Србији, Историјски гласник 1-2, Београд 1985, 21, са нап. 85.
- 18) Исто, 7-24.
- 19) Ђ. Б., Б. В., Ј. Н. М. В., нав. дело, 156; М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI - XVII век*, Београд 1991, 32.
- 20) Ђ. Б., Б.В., Ј.Н., М.В., нав. дело, 155.
- 21) Исто, 153.
- 22) Мр М. Миловановић, *Брусица под Рудником*, Г. Милановац 2000, 124-125.
- 23) Р. Станић, *Манастир Враћевница*, 1980, 10.

Summary

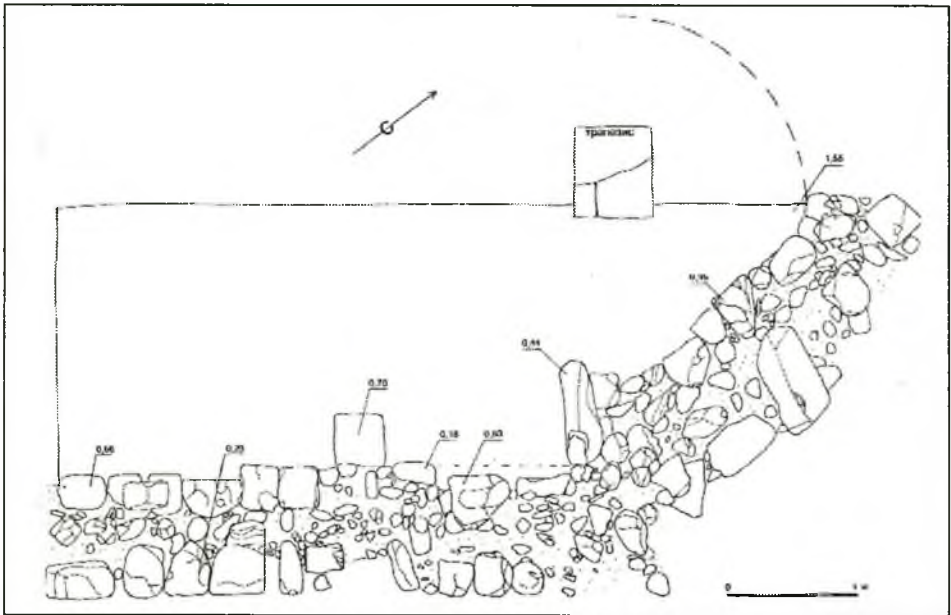
The archeological explorations carried out in 2004 failed to confirm the legends about this church. The church has a mono-nave basis with a semi-circled apse on the east side where the honourable dining table is placed. The naos has the elongated base with parvis on the west side of the church. On the same side, the open porch was built onto the church. It is difficult to determine the church chronologically for the reason of the small quantity of movable archeological material. Also, it is impossible to determine the lowest point in the foundation because of water. It can be assumed that the church on Ješevac was built in the 16th century and that the porch was built in the 19th century

Слика 1. Карта са положајем локалитета

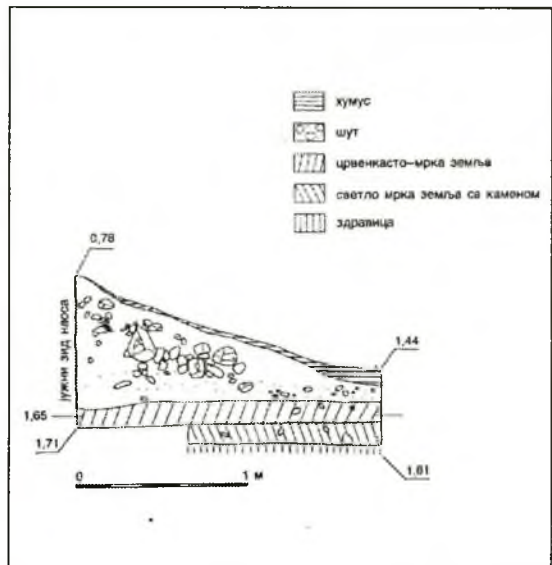
Слика 2. Основа и пресек цркве (према Ђ. Бошковићу, допуњено положајем сонди)

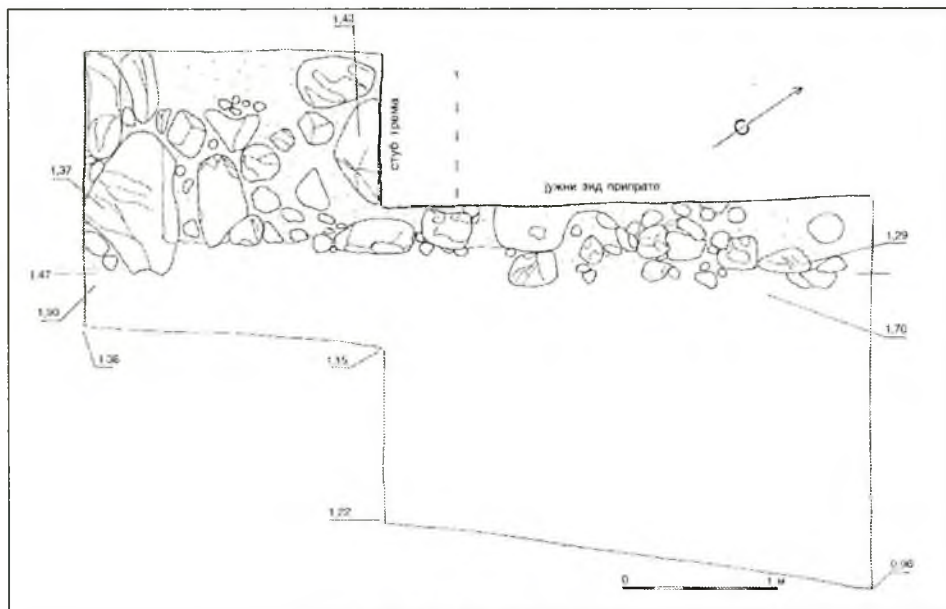
Слика 3. Сонда 1, основа

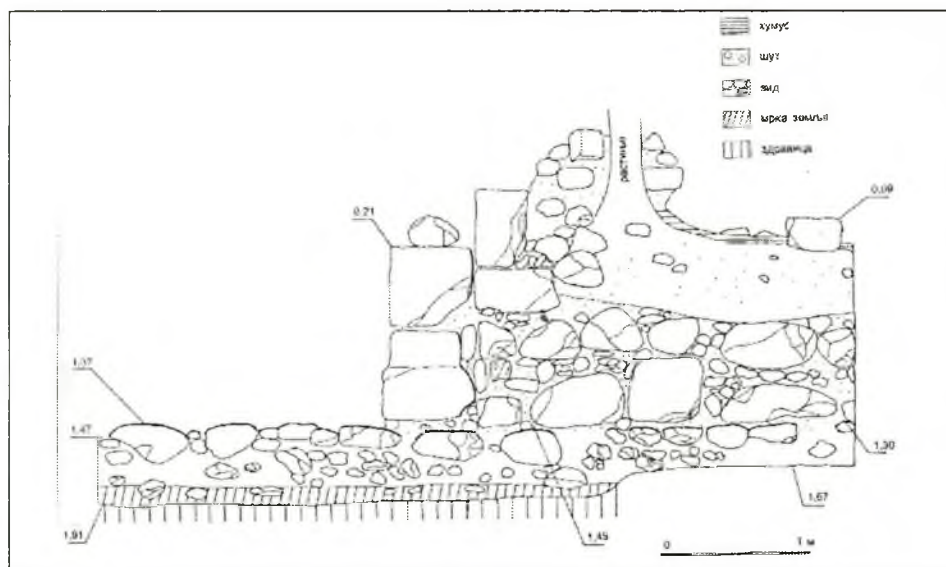
Слика 4. Сонда 1

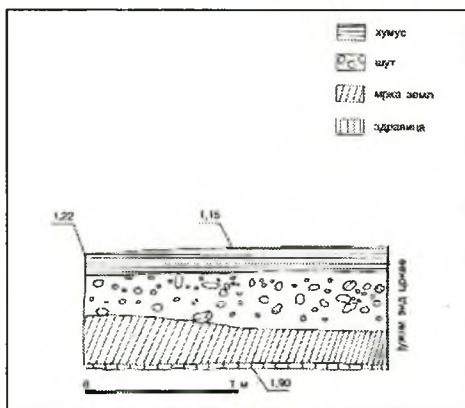
Слика 5. Сонда 1, западни профил

Слика 6. Сонда 2, основа

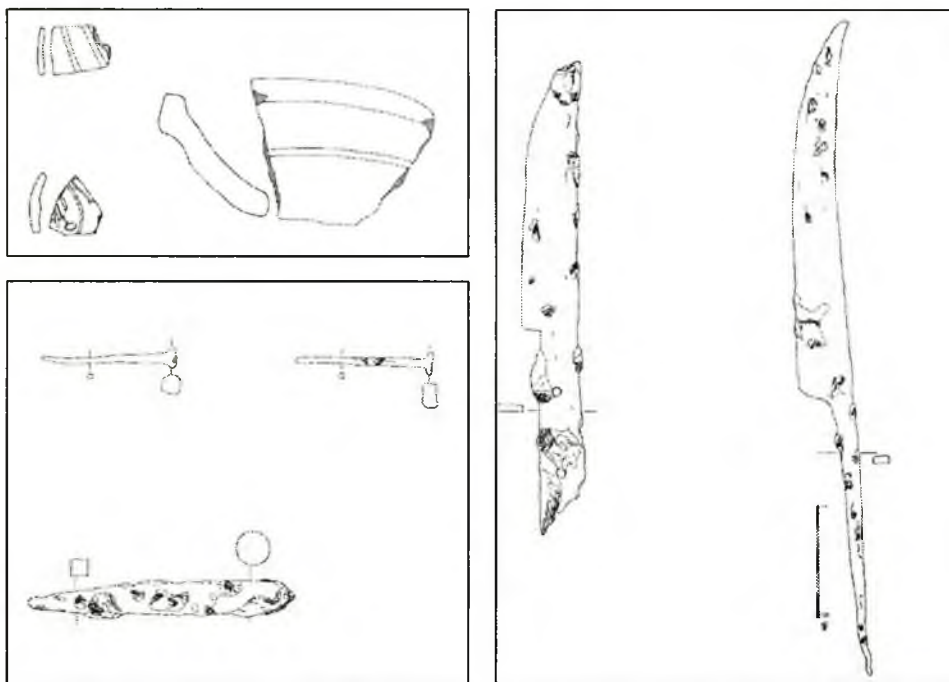
Слика 7. Сонда 2, северни профил

Слика 8. Сونда 2, западни профил

Слика 9. Сونда 2, поплочање унутар спољне приправе

Слика 10. Покретни налази из цркве

Ана Живчевић

НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ У ПОРТИ ЦРКВЕ СВЕТОГ НИКОЛЕ У БРУСНИЦИ

Научно интересовање за надгробне споменике на простору Србије има дугу историју. Белези различитих облика и особеног клесарског украса били су занимљиви већ путописцима и научницима са краја 19. века. Њима су се бавили антропогеографи, етнолози, историчари уметности, археолози...

Током јуна 2003, године Музеј рудничко-таковског краја је у оквиру редовне делатности заштите предузео конзерваторске радове на надгробним споменицима у порти цркве Св. Николе у Брусници. Радови су обављени под стручним руководством Љиљане Протић, конзерватора Музеја рудничко-таковског краја и уз помоћ Ане Живчевић, дипл. археолога и радника музеја.

Пре почетка радова, како то струка налаже, извршено је снимање стања у коме су се споменици налазили. Сувишно је говорити да гробним плочама нико није прилазио годинама, па и деценијама. Због тога су оне биле потпуно зарасле у траву и коров, а неколико их је потпуно покривено травом и земљом те се није знало ни да постоје. Немар и небрига према изузетно ретким гробним плочама које већином потичу из пете, шесте и седме деценије 19. века говоре о нашој нарави и "поштовању" предака. Поступак чишћења и заштите нас обогаћује новим сазнањима о људима из Бруснице, оближњих и даљих места који су поред цркве сахрањени, наравно и о једном веома важном сегменту рада милановачког музеја на заштити и очувању ових, у сваком смислу изузетно важних споменика културе и историје.

Основана након пропасти 1. српског устанка 1813. године, варош Брусница је у почетку била седиште рудничке нахије, а потом и седиште округа.

Пошто је у Брусници постојала црквица - капела, осећала се потреба за већом црквом, достојном окружне вароши. Господар Јован Обреповић је по налогу кнеза Милсша радио на томе да се у брусничкој вароши сагради црква од тврдог материјала.¹⁾ Градња цркве је

почела у мају 1836, а завршена у августу 1837. године, под руководством неимара Настаса Стефановића. Црква Св. Николе је у основи једнобродна грађевина, са олтарском апсидом која је полукружног облика са спољашње и унутрашње стране. На западу се налази двоспратни звоник.

Варош Брусница се развијала на уском земљишту, па је настала потреба њеног премештања. Нова варош је основана 1853. на простору села Бруснице и названа је Деспотовица, а 1859. године Горњи Милановац.

Приликом конзерваторских радова у порти цркве механички је очишћено, хемијски третирано и на крају превентивно заштићено 27 хоризонталних надгробних плоча и 1 вертикални споменик у облику крста. Покојници су сахрањивани од 1842. до 1869. године. Некропола се налази са јужне стране цркве, а споменици су груписани у осам редова, оријентисани у правцу исток-запад, са узглављем на западу, што одговара положају главе сахрањеног. Ближе цркви су упокојени угледни чланови духовног и световног живота тог времена (свештеници, чиновници Окружног начелства и суда), док су чланови њихових породица сахрањени у даљим редовима.

Димензије положених плоча крећу се између 90 и 227 цм дужине и 8 цм висине. Велика заступљеност хоризонталних плоча лежи у могућности да се организује широка производња ових једноставних камених блокова, чија је горња површина погодна за клесање мотива са дубоким смислом и култном функцијом. Надгробници су махом клесани у пешчару, док их има и од кречњака, гранита, сиге и мермера.

Од 28 споменика, четири немају натпис (није постојао или је потпуно уништен), док су два споменика доста оштећена а њихови натписи су делимично читљиви. Поред датума и словно записаних података, гробне плоче код брусничке цркве саме по себи су изузетни примерци каменорезбарења. Споменици су клесани на више начина: урезивањем у површину, клесањем у плитком рељефу или наспрам оклесаног (штокованог) поља у равни површине на којој су представљени. Надгробни натписи се углавном налазе у доњем делу споменика. Описмењени на црквенословенској азбуци, и после државног признања Вукове азбучне реформе (1868. године) каменоресци су задржали превуковски правопис: дебело и танко *јер* (ѣ и њ), *ја* (ја), *ју* (јо), *јат* (ѣ), слово *и* пишу на три начина, *љ* и *њ* полако савлађују. Коришћене су црквенословенске речи: преставити се (умрети), житељ (становник), раб (слуга), zde (овде, ту)..., а нешто ређе речи преузете из руског језика: признателни (захвални), его (његов)... Често су речи одвајане са једном или две тачке, при преношењу слогова у следећи ред могао се видети знак једнакости, а имали су муке и са другим правописним правилима. Надгробни текстови су углавном кратки, са именом, презименом, годином смрти и записом ко поставља споменик. Постепено, овладавши вештином писања, епитафи постају опширнији, а језик којим су писани

готово савремен. На највећем броју надгробника јављају се различито стилизовани крстови: од једноставних, до оних са крацима разгранатим у мање крстове који се преклапају и пресецају, голготски крстови са три попречна крака, крстови у кругу... Крстови су углавном смештени при врху надгробника, на место које одговара положају главе покојника у гробу, али се простиру и у ниши преко читаве површине гробног камена. На једном споменику су уклесане стопе, означавајући положај ногу. Висок степен декоративности остварен је стилизованим птицама, астралним симболима (круг, розета, точак и сноп зракасто распоређених линија), флоралним мотивима, из чијег међусобног односа настаје изузетно композиционо решење.

Обзиром да је извршена конзервација надгробних споменика код брусничке цркве, надамо се да овај вид народне баштине неће dospети у претходно стање.

1. Надгробни споменик је од белог студеничког мермера, у облику плоче. Због поломљености плоче, три мања дела су узидана у бетон испод степеница за звоник, док је највећи део заливен бетоном на југозападној страни. Највећи део има облик правоугаоника, неправилних страница, димензија: 84 x 108,5 цм. На њему је оштећен натпис уклесан у тринаест редова.

...ДОМЪ ИЗ
ПОЖИВИ: 55: ГО
ПРЕСТАВИСЕ АПРИЛ
А .: 1842 : ГОДИНЕ
БРУСНИЦИ
ОТАЦЪСИНА СВОГЪ
ВИТОРА У ОВОМЪ
МРАЧНОМ ГРОБУ
У СВО Р У ЧИЯ=
27 СЕПТЕМ Б Р А
1850.ГОДИ.У.25.ГО
ДИНА. ЖИВО Т А
СВОГЪ ПРИГРЛИ

Натпис на овом споменику није довољно читак али је јасно да се ради о Брусничанину који је живео 55 година, и умро априла 1842. године. Занимљив је други део натписа који говори о томе да је у истом гробу сахрањен и син његов Витор који је умро веома млад - у 25-ој години.

2. Споменик је од тврдог пешчара у виду плоче, правоугаоног облика, димензија: 79 x 172 цм. У доњем делу са леве стране споменик је одломљен. При врху плоче изнад текста налази се уклесан грчки крст.

Натпис је уклесан у осам редова.

ЗЕМНИ ОДСТАТЦИ
 БЛАЖЕНО УПОКОЕ
 НОГ РАБА БОЖИЕГ
 Г. ЮВА ЕЛЕСИЕВ: ИЗ:
 БРУС: У 41^{ОИ} Г.
 Ж: СВОГ УМРИЕ 21^Г
 МАР: 1843 Г. БІВШІ
 ПИСАР У СРЕЗУ МОР.

Добро очуван и лако разумљив натпис некадашњег писара Јове Јелесијевића из Бруснице.

3. Надгробни белег од жућкастог "мешанца" пешчара у облику плоче, који је у горњем левом углу одломљен. Димензије плоче су 62 x 213 цм (оштећене стране 62 x 187 цм). У горњем делу споменика, у плиткој ниши дата је представа латинског крста, који се због оклесане позадине налази у равни површине плоче. Краци крста су разгранати у мање крстове, а на крајевима имају јабучасте испусте. У површину крста су урезана два крста (један у другом) који се гранају и пресецају. Уз издужени, усправни крак додата су два зракаста испуста у виду троугласте лепезе и четири полукруга са концентричним линијама. Крст је постављен на круг, па на постоље са три степеника. Око правоугаоне нише тече цик-цак бордура која у горњим угловима нише прелази у исечке кругова (састоје се из четири траке украшене троугловима).

На споменику се налазе два натписа. Први је уоквирен дуплим жљебом, а на оклесаној површини постављен у десет редова, док је на другом девет редова уклесано у површину плоче. Лигатура: 2 н Ъ

ОВАИ ЛАДНЫИ
 КАМЕНЬ ПОКРИ
 ВА ТЪЛО ПОЧИВШ:
 ТАДИАНА А СУ
 ПРУГА Б: Г: ПРОТО
 ЕРЕА ТОМЕ МИЛО
 ВАНОВИЋА Ж: Б:
 ПОЖИ: 45 ГОДИ:
 ПРЕСТАВИСЕ 21
 НОЕВРА 1843 ГОД:

ОВДЕ ПОЧИВАЮ
 ЗЕМЛИ ОСТАТЦИ
 СВАШЧЕНО. ЕРЕА

НИКОЛА. ПРОТИЋ.
БЪИ. П А Р О К А
БРУСНИЧКОГЪ А
ПРЕСТАВ СЕ 27.
ДЕЦЕМБ Р А
1 8 6 2. Г.

Надгробна плоча је постављена уз јужни зид цркве што сведочи о већем угледу међу сахрањенима. Овде су упокојени жена и син протопрезвитера рудничког округа Томе Миловановића (био је први парох у цркви Св. Николе). Први натпис нас упућује на Тадијану, која је умрла 21. новембра 1843. године у 45-ој години живота. Тома Миловановић је имао пет синова који су такође били попови са презименом Протић. Један од њих је јереј Никола Протић који је умро 27. децембра 1862. Био је парох у Брусници, а са оснивањем Деспотовице преселио се у нову варош и долазио у брусничку цркву ради вршења црквених обреда.

4. Надгробни споменик је од црвене сиге у облику плоче. Има облик правоугаоника чији су доњи углови окрњени, димензија 78 x 198 цм, доња ивица 70 цм. У горњем делу споменика, у оклесаној површини круга налази се грчки крст са проширеним крацима. На средини плоче се налази ниша са уклесаним натписом у седам редова која је уоквирена дуплим жљебом.

АНЂЕЛИА СУ
ПРУГА ПОКОЕ.
ЛУКЕ МАРИА
НОВИЋА ПОЖИВИ
70. Г И УМРЕ 1843
Г: ОВУ ПЛОЧУ ПО
СТАВ МАРК С: ЕГО

Разумљив натпис о Анђелији Марјановић, супрузи већ упокојеног Луке. Умрла је 1843. у 70-ој години живота. Лука Марјановић је имао четири сина, који су узели презиме Ључић, а један од њих, Марко, поставио је споменик.

5. Надгробник је од жућкастог "мешанца" пешчара у облику плоче, чије се стране благо сужавају према доњој ивици. Димензије: 103 x 200 цм, доња ивица 101 цм. У горњем делу споменика, у ниши (оклесане позадине), представљен је латински крст на постољу са три степеника. Краци крста су разгранати у мање крстове а њихови крајеви имају јабучаста проширења. У површину крста су урезана два крста (један у другом) који се гранају и пресецају. Уз издужени усправни

крак додата су два зракаста испуста у виду троугласте лепезе и четири полукруга са концентричним линијама. Крст се налази на соларном точку са уклесаним троугловима. Испод точка се налазе уклесани правоугаоник и троугао - стварајући представу стабла и листа, и чинећи заједно са точком цвет. На правоугаонику представљеном на дну постоља налази се птица испред које је највероватније приказано зрно грозђа. Ивице постоља се настављају у два жљеба која уоквирују нишу са крстом. У горњим угловима нише налазе се исечци кругова, који се састоје из три траке украшене троугловима. Осам редова натписа оивичено је са два жљеба, док су три реда урезана у слободну површину плоче. Лигатуре: 9 и н, 9 м ц.

ОВАЙ ЛАДНИ КА
МЕНЪ ПОКРИВА СЪ
НИ УПОКОЕНЕ СУПРУГЕ
ЮСИФА ДОБРОВИЋА КА
ЗНАЧЕЯ ОКРУ: РУД: А
КЪЕРИ ПОЧ: КНЕЗА СЪ
ПАНА ЈОВАНОВ: СЕМЕ
ГНЪВЦА: СТАКЕ: ПРЕ
МИНУВШЕ 21 ЈУНИА МЦА
1847. Г: У БРУСПИЦЫ
КОЯ Е 32. ГОД: ПОЖИВИЛА

Добро очуван натпис који говори о 32-годишњој Стаке. Била је жена Јосифа Добровића, благајника округа рудничког, а ћерка већ упокојеног кнеза Степана Јовановића, пореклом из Семегијева.²⁾

6. Надгробни споменик је од "белуцавог" кречњака у облику плоче, чије се стране благо сужавају према доњој ивици. Димензије: 84 x 196 цм, доња ивица 81 цм. Уз ивице споменика налази се бордура у виду урезаног жљеба, која дели оклесану унутрашњост од равни површине надгробника. При врху плоче се налази представа грчког крста са проширеним крацима. Крст се ослања на два наспрамна полукруга а опи па полукружно постоље. Натпис је оштећен и уклесан у пет редова.

ПЕТАРЪ МИЈАИЛОВ:
ИНАЧЕ БОШ СЛУ
ЖИ 20:

РАБ: 1847: ГО:

Натпис на овом споменику је оштећен, али је јасно да се ради о Петру Мијаиловићу који је умро 1847. године. Занимљиво је да се овде јављају два презимена. Презиме Бошковић наводи на могућност да је

Петар или усвојен или да се на овом споменику види традиција када се презиме добијало по оцу (у овом случају Бошковић је по деди) која је практикована до средине 19. века. Такође имамо податак да је 20 година радио као слуга код неког газде.

7. Надгробни белег од браон гранита, у облику плоче, чије се стране благо сужавају према доњој ивици, димензија 83 x 210 цм, доња ивица 76 цм. Орнаментисан је грчким крстом. Натпис је уклесан у пет редова.

МИЛОШЪ МАРИЋ
РОЂЕН У ОКРУГУ
ЖИЧКОМ ЖИВЕ 35
Г: УМРЕ КОД КУМА
МАРКА ЛУЧ: 1847.

Несрећним случајем се догађало да житељи других округа заврше свој живот далеко од куће. Иначе, Марко Лучић је био имућан домаћин који је у Брусници имао четири куће и механу. Синови Мијаило и Гаврило су ступили у државну службу и отишли из Бруснице.

8. Надгробни споменик је од жућкастог пешчара -"мешанца" у облику плоче, чије се стране благо сужавају према доњој ивици. У доњем делу са леве стране је оштећен. Димензије: 96 x 199 цм (оштећене стране 81 и 195 цм). У горњој ниши се налази латински крст, који се због оклесане позадине налази у равни површине плоче. Краци крста су разгранати у мање крстове а на крајевима имају полукружна испупчења. Унутрашњост крста је штокована тако да ствара још један крст са разгранатим крајевима. На издужени усправни крак додата су два зракаста испуста у виду троугласте лепезе и четири волуте окренуте на спољну и унутрашњу страну, а све ослоњено на две косо постављене линије. Крст се налази на кругу, а он на постољу са два степеника чије су ивице обле. Ниша са крстом је оивичена бордуром коју са унутрашње стране прати трака испуњена троугловима. У горњим угловима нише налазе се исечци круга у којима су концентрични правоуглови. Натпис је уоквирен дуплим жљебом и постављен у дванаест редова.

ПОДЪ ОВИМ ЛА
ДНИМЪ КАМЕ
НОМЪ ЛЕЖИ ТЪ
ЛО ПОК МИЛОША
МАРИСАВЛЪВИЋА
РОДОМ ИЗ РАЧЕ
БИВШИ УЧИТЕЛ
М ШКОЛЕ БРУСНИ:

ПОЖИВЉ. 37 ЛЉТА
И ПРЕСТАВИ СЕ
У ВЉЧНО: 9 ОКО:
1850. ГО: У В БРУ:

Ретки у оно доба, учитељи су морали да иду за послом. Тако је родом из Раче, дошао у Брусницу и Милош Марисављевић. Почео је да предаје 1. септембра 1848. али је умро после само две године рада у вароши Брусници - 9. октобра 1850. године.

9. Надгробни белег је од сине, у облику плоче, чије се стране благо сужавају према доњој ивици, димензија: 74 x 145 цм, доња ивица 61 цм. Споменик није орнаментисан, а ниша са натписом је уоквирена жљебом. Натпис је уклесан у осам редова.

МЛАДЕНЕЦ
ИКОНИЈА КЊИ
Г: МИЈАЛА СА
РИЉА ИЗ СТР
ГАРА СРЕЗС
КОГ СТАРЕ
ШИНЕ . ПРЕС
1 8 5 1 Г.

Натпис говори о Иконији, ћерци Мијаила Сарића, старешине среза, родом из Страгара, која је умрла 1851. године.³⁾

10. Надгробник је од жућкастог "мешанца" пешчара, у облику плоче, чије се стране благо сужавају према доњој ивици. Димензије: 73 x 120 цм, доња ивица 69 цм. У горњој ниши представљен је голготски крст, који се због оклесане позадине налази у равни површине плоче. Краци крста су разгранати у мање крстове, и на крајевима имају полукружна испуњења. У површину крста су урезана два крста (један у другом) који се грапају и пресецају. При дну крста налази се геометријска композиција састављена из четири ромбоида, а сам крст се завршава са два положена правоугаоника. На издужени усправни крак додате су две волуте, окренуте од крста, које су наслонене на две косо постављене линије. Крст се налази на соларном кругу, а он на полулоптастом постољу. Постоље је украшено са четири полукруга и представом соларног точка, и на њему је уклесана 1852. година. Ниша је уоквирена двема бордурама, које са унутрашње стране прати трака испуњена троугловима. У горњим угловима нише налазе се исечци круга који се састоје из четири траке а испуњене су троугловима. Из оквира нише излазе две руке, са длановима положеним један изнад другог на крсту, а испод њих се налазе још две представе крста. Натпис

се налази на оклесаној позадини а уоквирују га бордуре. Текст се састоји из седам редова док је један ред уклесан при дну споменика. Лигатуре: 2 н и, 5 н и. (сл. 2).

ПОДЪ ОВИМЪ
ЛАДНИМ · КАМЕ
НОМ · ЛЕЖИ ТЪ
ЛО М: ЛЮБИЦЕ
КЪИ НАЧАЛНИ
КА ОКРУ РУД ·
Г. МЛАДЕНА · Ж:
ПОЖИВИ 3 · ГОД · ПРЕС · 15^{ГЪ} МАР · У БРУ ·

Овде је сахрањена трогодишња Љубица, која је умрла 15. марта 1852. године. Била је ћерка Младена Жујовића, начелника округа рудничког.

11. Споменик је од тврдог пешчара у облику плоче, чије се стране благо сужавају према доњој ивици. У доњем делу са леве стране је одломљен. Димензије: 75 x 185 цм (оштећене стране су 70 и 179 цм). У плиткој ниши горњег дела споменика представљен је голготски крст, чији су краци разгранати у мање крстове, а на крајевима су усечени. У унутрашњост крста је урезана линија која представља крст са разгранатим крајевима. Крст се налази на полулонгастом постољу, у које је урезана 1854. година. Поред постоља се налазе две издужене спирале. Натпис се састоји из осам редова и налази се у плиткој ниши.

ОВАЇ ЛАДНИ
КАМЕНЪ: КОС
ТИ РАБЕ БОЖЪ: АПЕ
СУ ЕВРЕМА М
Т · Ж В ДЕСПОТО
ЖИВЛА Е СВЕГА
21 ГО ПРЕСТАВИ
СЕ МЦА МАРТА

Са овог споменика пишу познате све скраћенице, али је јасно да се ради о Апи која је живела 21 годину, а умрла у марту 1854. Била је суруга Јеврема из Деспотовице.

12. Надгробна плоча је од тврдог пешчара, чије се стране благо сужавају према доњој ивици, димензија 52,5 x 110 цм, доња ивица 49 цм. У горњој ниши је представа голготског крста са разгранатим крацима у мање крстове, и усеченим крајевима. У унутрашњост крста је урезана линија која представља крст са разгранатим крајевима. Голготски

крст се налази на постољу са четири степеника. Ниша је обрубљена бордуrom из које излазе спирале. У горњим угловима спирале праве срцoлик орнамент. Између две нише налази се први ред натписа, у ниши са натписом (уоквиреној жљебом) осам редова и при дну плоче последњи ред. Лигатуре: 2 н и, 3 ч и, 8 п р.

ПОДЪ ОВИМЪ
 ЛАДНИМЪ · КАМ
 ЕНОМЪ ПОЧИВ
 АЮ КОСТІ : ЕЛЕ
 НА ЂЕРЪ ДИМ
 ИТРІА · ЈОВАНО
 ВИЋА · ПОЖИВИ
 3 : ГО · ПРЕСТАВИ
 26 · ОГТОВРА
 855 · Г · У · БРУС ·

Трогодишња Јелена, ћерка трговца Димитрија Јовановића, је умрла 26. октобра 1855. године.

13. Надгробна плоча од браон гранита, чије се стране благо сужавају према доњој ивици. Димензије: 70 x 178 cm, доња ивица 63 cm. Уз ивице надгробника урезана је бордура у виду два узана жљеба. Од орнамента је приказан грчки крст са проширеним крајевима у кругу, и при горњим угловима кружни исечци обрубљени троугловима. Натпис је уклесан у једанаест редова.

ОВДЕ ПОЧИВА Г:
 СТАНИА СУПРУГА
 Г: МИЈАЛА САРИ
 ЋА ИЗ СТРАГАРА
 НАЧАЛНИКА СРЕ
 МОРАВСКОГЪ
 ОКЪ РУД. УПО
 КОИВШИ СЕ 29
 АПРИЛА 1856. Г.
 У 40. Г. ЖИВОТА
 СВОГ

Овде је сахрањена Станија, која је умрла 29. априла 1856. Била је супруга Мијаила Сарића родом из Страгара, начелника среза моравског, округа рудничког. На гробљу поред брусничке цркве сахрањена је 1851. године њихова ћерка Иконија.

14. Надгробни белег је у виду плоче, од жућкастог "мешанца" пешчара, чије се стране благо сужавају према доњој ивици. У горњем десном углу је одломљен. Димензије: 70 x 200 цм (краће стране 65 и 195 цм). У плиткој ниши одвојеној жљебом од остале површине плоче налази се голготски крст, чији су краци разгранати у мање крстове а на крајевима имају полукружна испупчења. Унутрашњост крста је штокована тако да ствара још један крст са разгранатим крајевима. Голготски крст се налази на кругу, унутар кога је урезан мањи круг и тачка, и на постољу са четири степеника, чије су ивице заобљене. Из ивица нише излазе спирале, које у горњим угловима праве срцолик орнамент. Натпис је урезан у осам редова и уоквирен жљебом.

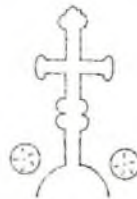
ОВАИ ЛАДНИ К
АМЕН 8 ПОКРИВА
КОСТИ РАБА БОЖЉ-
Г ПЕТРА В Т В
БРУ ПОЖИВІО СВЕ
ГА ЛЉТА 30 А П
РЕСТАВИ СЕ МЦА
ЈУНІА 6 О 1856

Са овог надгробника нису познате све скраћенице, али ради се о Петру из вароши Бруснице, који је живео 30 година, а умро 6. јуна 1856.

15. Надгробна плоча је од тврдог пешчара, димензија 59 x 106 цм, доње ивице 54 цм. Уз ивице споменика урезана је бордура у виду два узана жљеба. Натпис је доста оштећен и распоређен је око крста, па чак и по њему има уклесаних слова. Хоризонтални краци крста су полукружно заобљени док се горњи, усправни крак завршава јабучастим испупчењем, испод кога се налази полукружно проширење. На доњи усправни крак додата су четири полукруга. Крст је постављен на полукружно постоље. Са обе стране крста налази се по један ротирајући диск.

ПОДЪ ОВИМ ЛА
НИМ КАМЕНО
ЧИВА ТЉЛО

РОДІО
А ПРЕСТ У ВЪЧ
1856.

Натпис на овом споменику је доста оштећен, тако да знамо само годину смрти - 1856.

16. Надгробни споменик је од белог кречњака - тврдика, у облику плоче. Споменик је прво сужен водоравним засецима с бокова, па тек онда лучно заобљен. Димензије: 81,5 x 185 цм. У горњем делу споменика налази се ниша уоквирена дуплим жљебом. На оклесаној позадини је приказан голготски крст са разгранатим крацима чији су крајеви усечени. Унутар њега урезана је линија која представља крст са разгранатим крајевима. Уз усправни крак су додата два полукруга, а сам крст се налази на постољу са три степеника. Из оквира нише излазе четири спирале, а из горњих углова исечци кругова у којима су концентрични правоугли. Изнад нише уклесан је цвет са седам латица, са десне стране је вегетабилни мотив са стреличастим листовима а са леве стране четворолатична розета. Натпис је одвојен жљебом од остале површине плоче и састоји се из десет редова. На почетку лука, са леве стране, налази се десет уклесаних кружића. Лигатуре: 2 ч и, 6 п р, 10 н и.

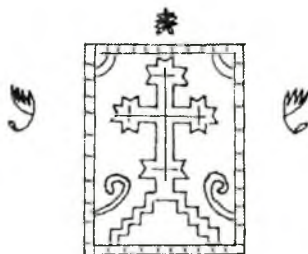
ПОД ОВОМЪ СТЕН
 ОМЪ ПОЧИВАЮ КОСТ
 ДЕВОИКЕ ЈОВАНА ЕЛ
 ЕСЈЕВИЋА САВЕ ИЗ
 БРУСНИЦЕ. ПОЖИВЕ 15 Г
 А ПРЕСТАВИ СЕ У ВЪЧ
 НОСТЪ МЕСЕЦА МА
 РТА 1858 ГОДИНЕ
 ЛАКА ЈОИ ЗЕМЛЯ
 У БРУСНИЦЫ

Овде је сахрањена Јована, ћерка Саве Јелесијевића из Бруснице. Живела је 15 година, а умрла у марту 1858. године.

17. Надгробни споменик је од тврдог пешчара, у облику плоче. Споменик је прво сужен водоравним засецима с бокова, па тек онда лучно заобљен. Димензије: 78 x 175 цм. У горњој ниши је приказан, на оклесаној позадини, голготски крст са разгранатим крацима, чији су крајеви усечени. Унутар њега урезана је линија која представља крст са разгранатим крајевима. Крст је постављен на постоље са четири степеника. Жљеб око крста је стилизован тако да опонаша тордирано уже. Из његових страна се појављују две спирале, а у горњим угловима по два жљеба праве траке у облику кружних исечака. Изнад нише је цвет са девет латица а са стране вегетабилни мотиви са стреличастим листовима. Натпис је одвојен жљебом од остале површине плоче и састоји се из тринаест редова.

ОВДЕ ПОД ОВОМЪ
 ЛАДНОМЪ СТЕНО

МЪ ПОЧИВАЮ КОСТИ
МАРИЕ ПОЧИВШЕ СУП
РУГЕ МИЛИЕ: МИРКО
ВИЋА ПОЖИВЕ: ЕДНУ
ГОДИНУ ПО ВЕНЧАНЮ
НЊНОМЪ: А ПРЕСТАВ
ИСЕ У ВЪЧНОСТЪ ЗА
ЕДНО: СА ДЕТЕТОМЪ
СВОИМЪ АНЂЕЛИОМЪ
1: ОКТОБРА: 1859: Г.
У Г МИЛАНОВЦУ

Заједнички гроб за Марију, супругу Милије Мирковића, и њихову ћерку Анђелију. Обе су умрле 1. октобра 1859. у Г. Милановцу, годину дана по Маријином и Милијином венчању.

18. Грубо обрађена плоча је од тврдог пешчара са горњим закошеним ивицама, а са доњом суженом и заобљеном ивицом. Димензије: 47 x 90 цм, на најширем делу 61 цм. Споменик је без орнаментике, а натпис је уклесан у шест редова. Лигатура: 4 и н.

ЮВАНКА КЪЕ
РЪ МИЯИЛА
ЛУЧИЋА ПОЖИ
ВИ 4: ГОДИНЕ
ПРЕСТАВИ С: 10
НОЕВРА. 1859. Г.

Натпис на овом споменику је читак: четворогодишња Јованка је умрла 10. новембра 1859. године.

19. Надгробна плоча од жућкастог "мешанца" пешчара, која је поломљена по ширини. Горња половина плоче није сачувана, а преостала плоча се састоји из два дела. Споменик је у доњем делу прво сужен водоравним засецима с бокова па тек лучно завршен, а димензије су 78 x 107 цм. Орнамент се састоји из траке која прати контуру споменика, испуњене ромбовима. Натпис се састоји из шеснаест редова (девет редова се налази у ниши која је оивичена дуплим жљебом). Лигатура: 5 пр, 6 и в, 11 н и, 14 ч н, 15 пр.

ПОДЪ: ОВОМЪ КА
МЕНОМ ПЛОЧО
М: ПОЧИВАЮ: КО
СТИ: ПОЧИВШЕ СТ
ОЕ: СУПРУГЕ ПОЧ

ИВШИГЪ: ПЕТРА: М
 АРКОВИЋЪ: ИЗЪ
 КРАГУЕВЦА КО
 Я СЕ Е: ПРЕСТАВЪ
 ЛА ОДЪ · ПРИЛИКЕ
 У 70 : ГОДИНИ :
 ЯНУАРИЯ 1857 : Г
 У Г : МИЛАНОВЦУ
 ВЪЧНАЮИ : ПАМЯ
 ТЪ : 19 АПРИЛА
 1860 : ГОДЪ

Натпис је посвећен Стоји, супрузи већ упокојеног Петра Марковића, родом из Крагујевца. Умрла је у 70-ој години, јануара 1857. у Г. Милановцу. Споменик је постављен 19. априла 1860. године.

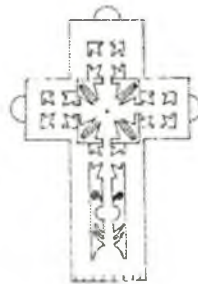
20. Плоча од пешчара -тоциљњака, димензија 43 x 83 цм, доња ивица 37 цм. Све ивице горње површине дијагонално су засечене на доле. Споменик није орнаментисан, а натпис је уклесан у шест редова. Лигатура: 3 ч и.

С Р Е Т Е Н Ћ
 СЪНЪ Г. МИЯЛА
 ЛУЧИЋА: ПОЖИВ
 3. Г. У М Р Е
 15 ОКТОМБРА
 1860. Г.

Поред Јованке која је умрла 1859, Мијаилу Лучићу је 1860. године умро син Сретен који је имао 3 године.

21. Вертикално постављен споменик у облику крста са трапезастим бочним крацима. На спољним странама клесани су испусти у виду полулопти тзв. јабуке. Исклесан је од пешчара. Висина споменика је 120 цм, распон кракова 66 цм, а дебљина 15 цм. На западној страни је уклесана бордура у облику детелине са три листа, у коју је уклесано осам редова текста, од укупно дванаест. Изнад натписа је представа птице и грожђа. На источној страни споменика представљена је сложена композиција у облику крста. У централном делу оклесане позадине налазе се грчки крст са проширеним крацима, између којих са налазе светлосни зраци. Око тог главног крста налази се по један мањи грчки крст са проширеним крајевима. На издуженом, усправном краку додате су спирале, полукругови, флорални мотиви, а све то је ослоњено на полукружно постоље. Источна страна споменика је завршена тордираном траком. Лигатуре: 3 ч и, 11 н и. (сл. 3).

ОВАИ
СПОМ
ЕНЪ ВЪЧИТИ
ПОДИЖЕ МАЩ
Ы СВОЮИ СТ
СЪНЪ НЪ
НЪ ХРИ
СТИФОР
ПЕТРОВИЪ
ЧЛЕНЪ СУДА
ОК: РУДНИЧ
1860

Иако је натпис добро очуван, немамо име упокојене, већ само да је споменик подигао мајци старији син Христифор, члан суда округа рудничког.

22. Надгробни споменик је од жућкастог пешчара -"мешанца", у облику плоче, чије се стране благо сужавају према доњој ивици. Димензије: 94 x 188 цм, доња ивица 71 цм. Нише са орнаментом и натписом су овичене дуплим жљебом. Споменик је доста оштећен, тако да се од орнамента види горњи део крста са разгранатим крацима, чији се крајеви копчасти завршавају. У њега је урезана линија која представља крст са разгранатим крацима. У горњем левом углу налази се кружни исечак у којем су концентрични правоугли. Натпис је слабо очуван, а био је исклесан у десет редова. Испод нише са натписом приказане су две стопе са попречном линијом.

ДНИМ КА
ЧИВА
СУП
ПЕТРО:
ЖИГ: В:
БРУС : А КЪЕРИ: Г

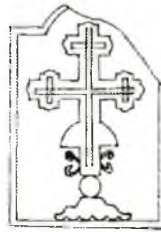
ПРЕСТ
ОКТОВРА: СВ:

Неоштећени делови натписа указују да се ради о удатој женској особи, која је живела у Брусници, са презименом Петровић, а која је умрла у октобру.

23. Надгробна плоча је од жућкастог пешчара -"мешанца", у облику правоугаоника, димензија 47 x 191 цм. Споменик је због поломљености

на неколико места заливен бетоном. Састоји се из три целине (свака од њих је обрубљена двојним жљебом): две нише са крстовима и нише са натписом. Нише са крстовима имају лучно завршену горњу ивицу. У првој ниши је латински крст са крацима разгранатим у мање крстове и са јабучастим испустима на крајевима. У површину крста је уклесан крст чији се краци такође грапају и пресецају. Уз усправни крак су додата два кружна исечка и срцолико постављене спирале. Крст се налази на сунчевом диску, па на постољу са три степеника (који су као и доња ивица постоља валовито исклесани). У другој ниши је крст исти као претходни, само што су на њему додати кружни исечци. Крст се налази на соларном диску који произилази из крста, па на постољу са три степеника чије су ивице обле. Натпис је уклесан у дванаест редова.

ВАСИЛЕ + IO
 ВАНЪ БРА
 ЂА БЛИЗНА
 ДЪ Г. ПРО
 КОПЯ ПАУ
 НОВИ ПИ
 САРА
 ОКРУ: РУД
 РОДЛІСУ С
 27. ДЕКЕ
 БРУ: ПРЕСТ
 ЛИСУСЕ 18

Споменик је постављен близанцима Василију и Јовану, синовима Прокопија Пауновића, писара округа рудничког. Године су оштећене: зна се да су рођени 27. децембра, а пошто на споменику нема места да се уклеше година рођења, могуће је да су рођени исте године када су и умрли - 18..

24. Надгробник је од жућкастог пешчара - "мешанца" у виду плоче, који је поломљен по ширини, чије се стране благо сужавају према доњој ивици. Димензије: 73 x 189 цм, доња ивица 62 цм. У сва четири угла се налазе кружни исечци са троугластим испустима, а у горњем делу плоче грчки крст у кругу. Натпис је оштећен а састојао се из четири реда.

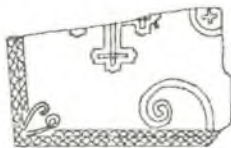
МИЛЕТА М: ДУ
 Л ИЋ: ПОЖИВИ
 3 УМРЕ . 27

Оштећен натпис говори о Милети, који је живео 3 године. Презиме није у потпуности читљиво, а зна се само да је умро 27. дана у месецу.

25. Надгробни споменик од тврдог пешчара у виду правоугаоне плоче, димензија 88 x 227 цм. У горњем делу споменика је представа грчког крста са проширеним крацима у кругу. На средини споменика је ниша уоквирена дуплим жљебом, али без уклесаног натписа.

26. Трапезасти надгробни белег је састављен из три плоче од жућкастог пешчара -"мешанца" и "белуцавог" кречњака заливен бетоном. Доњи леви део белега је одломљен. Димензије: 73 x 130 цм (димензије оштећених страна су 56 и 115 цм). Делови немају натпис. У горњој половини је у ниши видљив горњи део крста са крацима разгранатим у мање крстове и са јабучастим испустима. У крст је уклесан други крст са разгранатим крацима. Ниша је оивичена траком (са уклесаним троугловима по себи, која се у горњим угловима завршава кружним исечцима у којима су концентрични правоугли) и дуплим жљебом. На друга два дела су видљиви краци крстова који су разгранати у мање крстове, јабучастим испустима, и са уписаним крстом. Уз ивице је уклесана трака испуњена ромбовима. Док траку на једном делу прати дупли жљеб, на другом га прати трака испуњена троугловима. На оба дела су различито представљене спирале, а на једном је видљив мали крст у кругу који је оштећен.

27. Надгробни белег је од жућкастог пешчара -"мешанца", у облику плоче, чије се стране благо сужавају према дољој ивици. Димензије: 86 x 203 цм, доња ивица 70 цм. Оштећен је у доњој половини где је било постоље крста и натпис. На оклесаној позадини представљен је латински крст са разгранатим крацима у мање крстове и јабучастим испустима на крајевима. Уз усправни крак крста додата су два зракаста испуста у виду троугласте лепезе, две вијугаве траке са крстићима на крајевима и два концентрична полукруга. Ниша је уоквирена са два жљеба у чијим се горњим угловима са спољне стране налазе кружни исечци у којима су концентрични правоугли. У доњем делу споменика виде се делови дуплог жљеба који је оивичавао натпис.

28. Надгробник од жућкастог пешчара -"мешанца", у облику плоче који се у доњем делу благо сужава. Споменик је у доњем левом углу одломљен. Димензије: 90 x 184 цм (оштећене стране 67 и 182 цм). Натпис и део декорације није сачуван. Видљив је део голготског крста са јабучастим испустима на крајевима, део соларног диска и део постоља са пет степеника. Крст је постављен на оклесаној позадини а уоквирује га ниша са углом који је исечен у облику кружног исечка.

Напомене

- 1) М. К. Миловановић, *Брусница под Рудником*, Г. Милановац, 2000, 120. Из наведене публикације преузети су подаци о појединим члановима брусничких фамилија.
- 2) Казначеј - благајник, Семегњево - село на Златибору.
- 3) Реч младенца, младенец се користила за дете до 10 година.

Summary

The inscriptions in the churchyard of St. Nicholas's Church in Brusnica provide us with facts about distinguished members of secular and spiritual life, and their families. They were buried from 1842 till 1869. In the study, there are twenty-seven horizontal tombstones and one vertical cross-shaped tombstone elaborated.

Слика 1: Црква Светог Николе у Брусници

Слика 2

Слика 3

Милан Брајовић

СЕОСКА КУЋА У СУВОБОРСКОМ КРАЈУ ДОКАЗ МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ

Извори и писани подаци о сеоској кући сувоборског краја (Брајићи, Коштунићи, Леушићи, Теочин, Брезна, Срезејевци), пре ослобађања од Турака су доста штурџи. Подаци које имамо из тог периода су предања (усмени извор) и понеки путопис (писани извор) људи који су пролазили кроз овај крај. Због непостојаности грађевинских материјала и неразвијене технике градње, а понајвише због несигурности живљења, куће су прављене са циљем да обезбеде најнужнији смештај, па зато немамо довољно материјалних споменика за проучавање сеоске куће тог доба.

И у овом крају, као и у целој Србији пису постојале никакве чвршће (трајне) грађевине све до ослобађања од Турака. Сматра се, према предању, да су прве куће правили досељеници после Београдског мира 1739. године. То су биле врло примитивне куће - кулаче, грађене једним делом у земљи (стан је у земљи), а над земљом се издизао кров. Око рупе у земљи која је округле основе побијало се коље чији би се врхови састављали као рогови на крову. По том кољу би се стављала слама, а на крају прошеће или талпе (танка стабла) и земља као заштита од ветра. При врху се обично остављао отвор кроз који би излазио дим. Ватра се ложила у средини укопаног дела кулаче, која је имала само једну просторију. Пречник кулаче је био око два метра. Поред купастог облика, правиле су се и кулаче правдугаоне основе (односи се на укопани део). Око рупе се побијало коље, а врхови су се савијали и састављали тако да се добијао кров "на две воде". Коље се грубо плело пружењем, а кров покривао лишћем, сламом, сеном.¹⁾

Овакве једноставне објекте који су имали само отвор за врата а не и прозоре, могла су да праве и нестручна лица, тако да је сваки досељеник за кратко време могао да направи за себе стан. Овакав облик градње задржао се и касније и служио је као трло или помоћна зграда (ту је затварана зими стока). Да стока не би разносила сламу, кулача је добила заштиту споља једним поплетом од прућа, а поплет са унутрашње

стране чини почетак стварања вертикалног зида. Пречник основе износио је и до пет метара. Нагиб страна био је око 60 степени, давао је висину у темену и до пет метара.²⁾ Боравак у оваквим кулачама био је неудобан, на самом средишту око огњишта достигала се висина човека.

Од примитивних станишта према предању сматра се да је било и земуница. Више удобности је могло бити у кући од плетера - соба. Код свих објеката коље се пробијало изнад рупе. Плетено је прућем и облепљивано блатом, а покривка је од кровине. Тај начин градње коришћен је касније приликом подизања већих кућа, а нарочито приликом подизања колиба и других зграда. У Леушићима прву овакву плетару - собу правио је Турчија, када се населио код извора који је по томе добио назив Собина.³⁾

Хронолошки посматрајући други, нешто савршенији, али и даље примитиван начин градње представљају плетаре зване "собе". Она је такође једноделна. Коље је побијано изнад рупе, плетено је прућем и облепљивано блатом. Као и за кулаче и овде није била потребна посебна стручност у изградњи објекта. Оне су прављене у другој половини XVIII века.

Брвнаре

Нешто савршенији облик градње представљају брвнаре које су грађене крајем XVIII века и које су типичне за брдско-планинска подручја, јер је дрва било у изобиљу. Овакве брвнаре не одликују се високим степеном обраде и великом разноврсношћу, иако су прављене са много рада и муке (тадашња технологија обраде дрвета сводила се само на цепање и тесање стабала). Како ексера није било, коришћени су углавном дрвени клинови. Први, назовимо градитељи у овом крају били су Осаћани из Босне⁴⁾ и Ужичани или Ере који су углавном цепали и тесали брвна и стављали на постављено камење на земљи греде или "темељњаче" које су биле дугачке колико и сама кућа. Овакав начин рада преузели су и мештани све до друге половине XIX века када су у ове крајеве почели да долазе мајстори за стругање брвана. Брвнаре се могу поделити у три групе.

У прву групу спадају брвнаре само са једним одељењем, такозване приземљуше. То је приземна зграда, квадратне основе без темеља, уместо кога се као подлога на четири угла постављало веће камење на које би налегале греде темељњаче или подвале, преко којих се нижу брвна. Има двоја наспрамна врата. Уместо прозора, на брвнима су прорезани мали отвори. Под је од набијене земље. Нема тавана. Огњиште је отворено и налази се у средини простора. Приземљуша је тако грађена да се може

премештати, превлачити с једног места на друго. Обично су је градили сами сељаци.⁵⁾

У другу групу спадају брвнаре са два одељења - “кућом” и собом. “Кућа” представља главно одељење у коме гори ватра, где се обедује и припрема храна. “Кућа” је преграђивана плетеном или дашчаном пнжом преградом, тако да се огњиште и простори за лежање око њега заштите од ветра и промаје с двојних наспрамних врата. Ова писка преграда назива се “перда”. Следећи степен у развоју собе је појава оставе - “ћилера”, мрачног одељења које је служило за смештај разних ствари, понајвише одела. Уграђивањем прозора и земљане пећи она је добила своју праву намену.⁶⁾ У собу се улазило из “куће”.

Трећу групу брвнара чине оне са “кућом”, собом и подрумом, “избом” или “магазом” испод дела куће са доње стране, која је најчешће озидана каменом са три стране, док је четврта затворена брвнима - такозвана “кућа на ћелици”.

Брвнара се углавном развијала у крчевинама, не само у хоризонталном већ и у вертикалном смеру. У зависности од кровне врсте покривача могле су бити “кровињаре”, “сламаре” и “дашчаре” - “шиндре”. Кућа са покривком од кровине и сламе више не постоји. Последњи примерци оваквих кућа у овом крају везују се за почетак XX века, док су се куће покривене шиндром задржале и у периоду између два светска рата. Уз брвнару се граде и вајати који су служили за поћевање ожењених чланова породице а понекад и за девојке. У вајатима ватра никад није горела, а често су служили и као остава у којој би се чувала одећа, спрема и постељина.⁷⁾ Још је Ф. Каниц забележио “да у вајатима стоји велика залиха јастука, ћилимова, покривача и прилично богата одећа која брижљиво виси на зиду”. Вајати су се у сувоборском крају задржали и до данашњих дана.

Повећањем броја становништва расле су потребе за обрадивом земљом. Шуме се секу и та места се претварају у њиве. Због таквих услова више се не праве брвнаре већ их замењује нови тип куће.

Полубрвнара - получатмара

И ове куће су углавном приземне. Само на местима где је био нагиб земљишта оне добијају подрум који је од камена. Овај тип кућа одржао се и до данас. У прво време када су почели да их граде, ове куће су имале две просторије: “кућу” и “собу”. Правоугаоне су основе и леже на малом каменом подзиду. “Кућа” је и даље са зидовима од брвана, а соба је од “бондрука”⁸⁾ испуњеног чатмом. Кров је на четири воде и покривен је шиндром, коју је касније заменила ћерамида.

Слика 1. Кућа Драгана Ратковића из Срезојеваца
(горњи део куће је балванима “накотрљан” на подрумски део)

Кућа Олге Дринчић из Теочина је типична полубрвнара-получатмара. Састоји се од две просторије и подрума, који је озидан од камена. У подруму је под земљани, а таваница је од дасака - шашовац. Над подрумом је соба, а “кућа” на земљаном делу. У “кући” под је сада бетонирани. На средини до преградног

зида између собе и “куће” било је отворено огњиште. Кућа има двоја врата. Таваница је шашовац и у “кући” и у соби. На надвратнику куће урезана је 1720. година и сматра се за једну од најстаријих у овом крају. Легенда каже да се у њој родио Мићић Дринчић, војвода I и II српског устанка. Кућа је у доста добром стању, али је реновирана 1982. године.

Пописијући ове типове кућа у селима сувоборског краја долазим до закључка да су биле веома сличне, готово исте у начину градње и материјалу али различитих димензија. Разлике постоје само онда када су у питању теренски услови. Даљи развој полубрвнаре-получатмаре највише се односи на повећање просторија, прво три, а затим и четири. Све ове куће, било да су двоодељенске, троодељенске и чак четвороодељенске настале су приближно у истом периоду, тј. у XIX веку, када је свака генерација желела новију и бољу кућу. Главно одељење “кућа” са огњиштем без таванице са подом од набијене земље без прозора остаје као и код претходног типа - дводелне куће. Соба се дели на два дела. Већа соба служи за боравак чељади, а мања за домаћина и као гостињска соба.⁹⁾

У Теочину четвороделна полубрвнара-получатмара има два огњишта, а на кући постоји запис 1864. година. Градили су је Плачић Урош, Јован и Миливоје. У “кући” је под земљани а у свим просторијама таваница је шашовац. Под где је комин од цигле је, а патос у собама изнад подрума. Кућа се налази на косини, што подразумева да има подрум који је зидан од камена. Основа куће је скоро квадратна. Садашњи власник куће је Петар Весковић и у њој нико не живи.

После полубрвнаре-получатмаре грађене су куће само од чатме. Исте су биле дводелне, троделне и четвороделне. Куће Радојка Брајовића

и Драгована Лазаревића из Брезне имају две просторије и подрум с тим што је Драгованова кућа прављена 1893. године по казивању његовог оца. На средини куће било је отворено огњиште а сада је димњак. Била су два бочна прозора и врата су преправљена. Под је од патоса а таваница је замал-

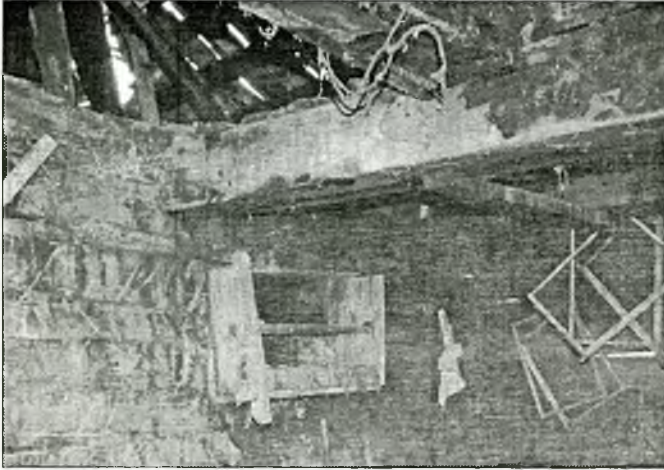
Слика 2. Кућа Радоша Рубаковића из Срзојеваца

терисана и не види се шта је испод ње. Кров је на четири воде, прекривен је ћерамидом. Зидови од подрума су камени. Кућа је у добром стању. Основа куће је квадрат. Сада има три просторије.

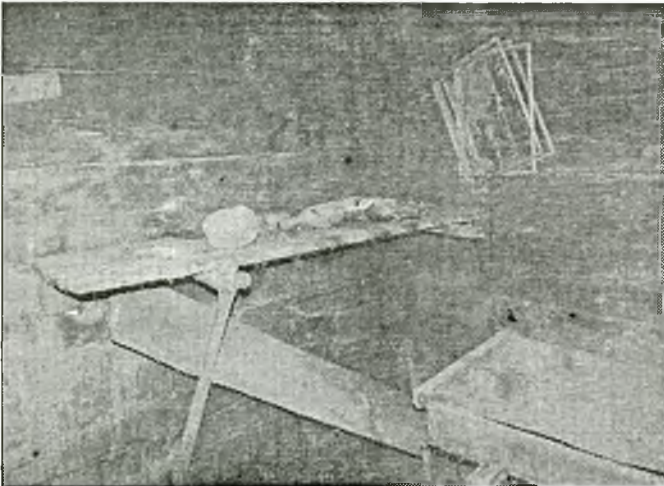
Кућа Радојка Брајовића прављена је 1866. године. Изнад врата за улаз у подрум уклесао је у камену: “Овај копак начини Лека Брајовић 1866. године”. Подрум је зидан од камена и заливен је живим кречом. Темељна греда се налази по средини и носи на себи још шест греда. Поткочена је ћулсијом. Под је земљани а улаз у подрум је полулучни. Врата су дрвена и са источне стране. Горњи или стамбени део је од чатме. У првој је соби под од цигле, а у другој је патос. Прозори су са капцима, а кућа је прекривена ћерамидом и кров је на четири воде. У првој просторији се налази огњиште са подзидом, а у другој је фуруна купастог облика са лонцима. Кућа је реновирана, у добром стању и у њој се данас слави.

Покућство

Са развојем једноделне брвнаре¹⁰⁾ у оба смера, вертикалном - добијањем подрума и хоризонталном - подизањем зида од којег постају “кућа” и соба, развијало се и покућство. Соба је служила за спавање “гостињска” соба, остава, а зими је у њој био разбој где се ткало. У “кући” са огњиштем (примакнуто уз преградни зид) постојали су и долапи и полице, пресек за жито, наћве које су служиле за мешање хлеба, жрвањ и ступа. Спавало се на набијеној земљи прекривеној великим наслагама сламе преко које се

стављала шареница, крпара или вунени губер. Никада се није јело на поду, већ се обедовало за ниском софром.

Слика 4. Унутрашњост куће
(наћве, полица и на брвнима су окачени рамови за саће)

Половина XIX века може се сматрати почетком нове културе становања. Уместо брвнаре појављују се полубрвнаре - получатмаре, а са њима и први кревети - лежајеви од дасака на четири ногара, затим једноставне софре су заменили столови, такође од дрвета и клупе.

Слика 5. Кућа Радојка Брајовића из Брезне
за време реновирања

Слика 6. Натпис на подрумском делу куће Радојка Брајовића
“Овај конак начини Лека Брајовић из Брезне 1866. г.”

Слика 7. Кућа Радојка Брајовића - реновирана

Напомене:

- 1) С. М. Јевтовић, *Леушћин*, библиотека “Хронике села”, Горњи Милановац, 1997, 97, 98.
- 2) Ибид
- 3) Ибид
- 4) М. Филиповић, *Насеље и порекло становништва*, САНУ, књига 37, Београд, 1960, 48-70.
- 5) З. Родић, *Гласник етнографског музеја бр. 63*, Београд.
- 6) Р. Хасанбеговић, *Зборник радова IV*, Београд, 1956.
- 7) П. Влаховић, *Развој и типови људских станишта у југозападној Србији*, Етнолошке свеске 3, Београд, 1980, 43-47.
- 8) Бондрук - од грчког “вандруки”, што значи лакша градња, односно конструкција од лакше градње.
- 9) М. Рибар, *Традиционална сеоска кућа Шумадије и Поморавља*, Зборник етнолошког музеја, Београд, 211-233.
- 10) “Једна једина просторија чини целу кућу, у којој нема ни прозора, ни огледала, ни стакла, ни клупа, ни столица, ни пећи ни кревета, или томе штогод сличног... Цело посуђе састоји се из једног котла, неколико дрвених тањира и дрвених кашика...”, Зоран Родић, “Покућство и уређаји у сеоској кући у Србији током XIX и почетком XX века”, Зборник Етнографског музеја у Београду, 1901-2001.

Summary

National builders of Suvobor region left behind a house as an evidence of material culture in the 19th century, something that we can meet nowadays as well. Chronological development of a country house is described in the study, from the most primitive (dating from the time of Turkish reign) up to the second half of the 19th century. Although built of semi-solid material, these houses proved to be durable and functional buildings, and even nowadays used for living (some of them were renewed and reconstructed); but most of them were ruined and nobody lives in them. These houses were replaced with the buildings made of solid material and every mention of them saves them from oblivion.

Радован М. Маринковић

РУДНИЧКО-ТАКОВСКИ КРАЈ У ДЕЛИМА РАДОЈКА НИКОЛИЋА

Лицем на Светог Николу лета Господњег 2004. примуноу је Радојко Николић, члан Удружења књижевника Србије, професор, педагошки саветник, публициста, истраживач споменичког наслеђа западне Србије, директор Градске библиотеке у Чачку у пензији.

Николић је рођен 14. октобра 1933. у Зеокама (Драгачево). Основну школу завршио је у родном селу, гимназију у Чачку (1953) а у Београду студије српског језика и књижевности (1959) и психологије (1978). Радио је као професор у основним школама у Грабу (Драгачево) и “Танаско Рајић” у Чачку. Био је саветник у Међуопштинском заводу за унапређивање васпитања и образовања у Чачку (1979-1993), а у овом граду и директор Градске библиотеке.

Сарађивао је у бројним листовима и часописима, учествовао на научним скуповима. Био је члан редакције часописа “Дисов гласник” (1973-1975) у Чачку и “Градац” (од 1979), такође у Чачку, уредник листа “Дисово пролеће” и годишњака “Глас библиотеке” у Чачку. Као рецензент потписао је више књига.

Аутор је монографија: “Камена књига предака” (“Задруга”, Београд, 1979), “Умирања животу једнака” (“Чачански глас”, Чачак, 1988), “Каменорезац Радосав Чикириз” (“Дечје новине”, Горњи Милановац, 1989), “Каменописци народног образа” (“Литопанир”, Чачак, 1998) и књиге студија “Корени и вреже” (“Лио”, Горњи Милановац, 2001). Добитник је Вукове награде (1979) и Похвале “Први октобар” града Чачка (1982).

Као културни и просветни подвижник, Николић се нештедимице ангажовао и у општини Горњи Милановац, а у својим књигама расветљавао је споменичку баштину рудничко-таковског краја на што указујемо у овом раду. Одабрали смо, при том, помало неуобичајен приступ - да Николић говори, сам, оним што је открио и што је у књиге унео.

Предачке камене књиге

У српску књижевност и науку Николић је снажно закорачио објављивањем, 1979. године, “Камене књиге предака”, за коју је добио Вукову награду. Написана је након ишчитавања преко 70.000 надгробних споменика и крајпуташа на простору кога омеђују Златар и Голија на југу, Рудник на северу, Дрина на западу и Ибар на истоку. Са њих је исписивао епитафе и исцртавао орнаментику, па је ту грађу систематизовао у неколико тематских целина.

Прва је о досељеницима. Тако је на Руднику са споменика Бући Бошковићу прочитао да је покојник “рођен у Ерцаговини” и да је доспео у село Рудник 1804. године, али и: “Поживио је као храбри војник у великим ратовима и добио 8 рана”. У Горњем Милановцу споменик је протомајстору: “Овде почива Настас А. Ђорђевић, родом из Орида, који цркву направи у овој вароши и који поживи 55 г, а умре 20. нов. 1866. г(одине).”

Споменици помињу занатлије. У Брусници, рецимо, 1811. године “престави се Ђурђија, мати Пауна ћурчије”, а од 1848. у овом селу на покопалишту “почива Димитар абаџија”. У Брђанима је 1887. умро Јеврем Савић, “бив(ши) предузимач”. Не заборављају се ни занимања. Тако сазнајемо, на пример, да је у другој половини XIX столећа гробљанске земље постао трубач Милија Трнавац из Гојне Горе, који је био “као свирач-музикант познат нашој околини, у одбору и срезу”. У Брђанима, пак са “биљега” се чита: “Овде почива Милић Кићановић, бивши пандур код начелника среза моравског... који је скончао 1851. у својој 25. години”. Милован Миловановић са Рудника “бијо (је) у служби пандур”, а отишао је Богу на истину 1892. године. У Брезни је сахрањен Радисав Таловић, “који је учитељевао 18 год...”, а умро 29. августа 1871. у Чачку.

Бројни су споменици устаницима и ратницима. У Горњим Бранетићима, примерице: “Зде почивает раб божи Сава Жижовић. Погибе на Засавици 1813”, а био је у “голаћима гласовитог Зеке буљубаше. Мијаило Божовић из Брђана “био је војник са Карађорђем и Милошем Обреновићем 7 год(ина)”. Њему је у камен уписано и да је при прослави педесете годишњице (1865) Другог устанка, “добио... од кнез Михаила одличие таковски крст”. Посебно се у епитафима истиче где је који ратник погинуо. Рецимо, у рату против Турака 1876. године Иван Јелић из Брђана проли крв “за славу и слободу србску на Кладници, јаворској позицији, а 1885. у војни против Бугара Трифун Крсмановић из Срезејеваца “погибе на Врапчи”.

Ђорђу Јелићу из Брђана и Симу Радојевићу из Гојне Горе каменорезац није заборавио властовање - у камен је уклесано да су учествовали на Светоандрејској скупштини 1858. године, на којој је одлучено да Милош Обреновић поново седне на српски кнежевски престо. И од тада су почеле у Србији страначке међусобице које су

праћене и убиствима. Ово потврђује споменик либералу на гробљу у Горњем Милановцу: “Павле Грковић, народни посланик (из Невада), би мучки убијен 24. окт. 1874. Он каза, а правда пружи прст на продане душе од људи којих се народ грози”. Радикалски хајдуци убише, 1885. године, напредњака Вељка Јаковљевића у Бершићима, “бив(шег) писара среза моравичког и народно-владиног посланика”. Гробљаши сведоче и друге погибије од хајдука. На пример: “Овде лежи мртво тело Теодора Чивовића из Рудника који поживи 34 г. а погибе 25. јула 1883. г. у потери од хајдука Радована Аксовца. Пуцаше и један другог убише”. Или: “Љубомир Веселиновић из Коштунића поживи 40 г. а побиге (код) своје куће 24. маја 1898. г. од зликоваца хајдука Николе Ђатовића из Трбушана и Дмитра Милићевића из Бершића”. Оба су дата хајдука погинула од жандарма, које је, по свој прилици, позвао управо Веселиновић.

Неки надгробни каменови говоре о страдалницима - тако камена плоча у порти манастира Враћевшнице казује да је Дамљан Марковић “подигнуо с грома од 23 г(одине) у Љуљацима”, а у Прањанима: 1841. “Закла се Мијаило Костић”.

Сем документарности, не мали број епитафа песнички је узвишен, попут овог: из 1916. године у Гојној Гори:

“Сунце јарко крије магла сива,
мили сине Анто,
у даљини тебе гроб покрива.
Неста тебе усред млада дана,
мили сине Анто, надо покопана...”

Душа на камену

У Николићевом “крајпуташком” опусу запажено место има и опсежна студија-монографија “Селякова душа на камену”, са описима личности на надгробницима западне Србије. У њој аутор врши танану анализу епитафа који говоре о односима отаџбине и породице, вредностима, потребама и циљевима (човечност, народољубље и слобода, имовина, рад и стварање, постигнућа), осећајне и друштвено-моралне особине, способности, знања и умења, “уважене” особине, злоћудност преступника, описе личности, географију и историју менталитета. При том, неке личности су именоване, друге не пошто прерастају у симболе. Ево карактеристичних примера из Николићеве књиге...

Никола Милићевић Луњевица означен је као “господар”, а његова супруга Милосава као “газдарица” и “госпожа”. Са споменика у Брђанима лепота девојка вапи: “Кад постадох најлепши цвет онда одок на онај свет” (1905). Поднаредник из Луњевице Рајко Петковић хвали се: “Ја сам војнички јунак бијо над све јунаке... У Солуну сам ратовао са Швабама. Бугаре сам у рововима живе у шаке вато... Вакога јунака неће ни родити мајка што беше Рајко”.

У Теочину ће 1910. године у споменик бити уклесано: “Смрт ме прерано од верног друга разлучи”, а у Богданици, поред имена Обреније Павловић: “За време њене прошлости она је била међу њеним другарицама прва за сваки посао, које нису могле... са њом се равњати...”

Злочинци се описују, на споменицима, истицањем њихових нељудских поступака: Године 1883. Влајка Јаковљевића у Бершићима “ноћу везаше, на најгрознији начин, мучише, секиром исекоше и убише”, а то су били хајдуци злогласног Милана Бркића. Било је и другачијих страдања. Наиме, 1905. године Живан Рајчевић из Дружетића погинуо је од “свог рђавог комшије Драгомира Симовића бранећи своју имовину”, 1930. Љубинко Чворовић из Срезојеваца убио је Војислава Крсмановића “бесправно у његовој кући”. Већ поменутог либералног посланика Грковића из Невада убиле су “продане душе”.

Понекад се наиђе на зачуђујући епитафски текст. Рецимо, на гробљу у Гојној Гори може се прочитати: “Његов живот је пун тешких патњи са трећом женом” (1931).

Каменоресци су истицали и телесне и духовне врлине покојника. У порти манастира Вујна почива четрнаестолетњи Гаврило, син Николе Милићевића Луњевице, који је “лицем и нарављу био весм красен”, а у Такову је 1924. године преминула бездетна Стоја Ирић, али су је “сиротице мајком звале”.

Из ових примера уочава се како је Николић налазио грађу за закључивања, посебно психолошке анализе.

Каменоресци

Заслуга је Радојка Николића што је у српску културу уписао неправедно заборављене самоуке уметнике - клесаре гробљаша и крајпуташа, истинске преноснике народног памћења и у наше доба.

Најстарији

На гробљу у Ручићима олујинама (не)времена и нехајној руци човековој одолевају два споменика из XVIII века. Један помиње неког Јеремију који је отишао Богу на истину 1757. а други Саву, који се престадио у вечност 1782. године. “Оба је - написао је Николић - усекао поп Милутин Коруга, на шта, осим садржаја и стила текста, упућује и обележавање бројевих вредности словима и особеност скраћивања речи и титуле. Ручићки свештеник је остављао надгробно памћење на своје најближе сроднике, свакако оца, брата или стрица... Код Коругиних потомака остало је предање да је на ручићком уколишту најстарији његов рукопис”.

Коруги су се касније придружили нови каменописци, опет црноорисци. На крсташу од рочделског мрамора уписан је брат књаза Милоша Обреновића: “Писа: поп: Тома: 1817: де(ке)ври: 17.” Николић наглашава: “Ово је уједно и најраније писано помињање имена човека који је нешто на подручју западне Србије у камену уписао”.

Још једно Николићево откриће!

Мајстори

Тек касније јавиће се мајстори клесари према качерском крају. Друго средиште било је у Прањанима, а треће у Горњим Бранетићима и Озрему. У велике мајсторе, уметнике, Николић је убројао Јована Томића из Врнчана, Јосифа Симића Теочинца и Уроша Марковића, који су клесарили у Прањанима, Вујицу Гавровића, досељеника из Јелендола и Добросава Стевановића из Озрема. Поменуо је и неке друге, солидне занатлије: Милисав Дробњака из Горњих Бранетића, Милана Баралића из Шарана (крај XIX и почетак XX века) и Милана Јовановића из Леваје (крај XIX и почетак XX века), а наследили су их они који су занатовали до пред Други светски рат: Живојин Лучић и Милијан Марић из Горњих Бранетића.

Јован Томић је био велики мајстор. Споменици су му разасути од Прањана до Кнића и од Прељине до Љига. Рођен је 1838. године у Врнчанима. “Мајсторисао је - пише Николић - у радионици код накучанског хана”, користио је камен из Бранетића, “слова су му покрупна”, “четвртаста, дубока и правилна”. Ликовно су му најизраженији споменици учесницима српско-турских ратова од 1876. до 1878. године. “Војници су безбрки, смерни као девојке. У копорану и панталонама као из једног дела. Само их опасач “пресеца”. С рукама низ тело и у дубоким чизмама, кренули негде без пушке, тесака и ордења. На неколико споменика исклесао је по две фигуре - једну војничку и једну цивилну.” Ликовао је и девојке “дугуљастих лепих лица, надсвођених обрва, “плитког” носа и уста као пером прорезана, оне су под црвеним фесићем. Из јелека груди тек мало напупиле. Десна шака под левом дојком, а лева низ тело! После свеобухватне анализе Томићевог каменорезбарије, Николић наглашава: “Јован Томић је доста ретко усецао и још понеки ликовни мотив: две птице окренуте једна другој, лиснату стаблику с цветом и рендић”. На гробљу родног села сачуван је споменик са кога се чита: “Овде почива молер Јован Томић. Поживи 50 г. а умре 30. октобра 1888. г.” Речју “молер” признаје се да је Томић споменике малао, бојио. Николић нарочито подсећа: “Јован Томић је једини каменорезац који је на споменику и ликовно представљен. Висок и у ставу “мирно”, шепури се шеширом, прслуком, “микадом” отворених ревера, широким панталонама и сандалама. Прави грађанин, господин. Свакако је врнчански молер доиста тако,

кад се запарио и носио, да се уз занимање и понашање, од својих сусељана и одевањем разликује.”

Јосиф Симић Теочинац из Прањана био је прави уметник и не само уметник. Обликовао је камене књиге предака између 1888 и 1908. године. Потписивао се као Симић, мада му је презиме било Симекић. Рођен је 1860. године у Теочину, али се клесаријом бавио у Прањанима. Пошто је у камен “уписивао” и фигуре покојника, десетак пута се потписивао као “молер”. Споменарио је између Маљена и Сувобора на северу, Каблара и Љубића на југу, али се усмеравао и према Пожеги. Користио је беличасти са планине Каблара, али и тоцилњак из Бранетића и Струганика. Споменици су му “најчешће у виду квадратног стуба покривеног подубком капом, која се постепено шири у “печурку” или се вршним делом сужава у заобљену капу... Највећи број споменика је пободен у земљу као дирек, али их има и усађених на проширено постоље у виду куће.” Николић не пропушта да нагласи: “Јосиф Теочинац је исклесао...доста фигура покојника у мање више уобичајеном стилу својих савременика, али је у њих унео и понешто ново. Оне су рељефне, па својом избоченом одвојеношћу од основне равни споменика делују крпко и као да представљају живе сељане, који су се само у том тренутку зауставили ту, на гробљу... Новина је и то што су извесно ликови појединим “ситницама” знатно упособљени. Већина их је дежмекастих, пуначких, здравих и упоље истурених, али их има и “увучених” и стужених, са погледом замишљеним. Некима је брада јајасто заобљена а има их и са ушилињем, извијеним, кицошки опсеченим брчићима, какве су носили тадашњи сеоски гиздавци... У којемојем оку осећа се трагика погледа.” Одећа покојника је разноврсна: “Строго је поштовао узраст покојника и с тим у вези, њихову ношњу”. Пажљиво је пратио и промене војничких униформи: “На његовим каменим војницима прописна је униформа сталнокадроваца, настала пред Тимочку буну. Иначе, “Симићеве фигуре су разједрале и рамените, развијених кукова и јаких покретних ногу”. Ређе је клесао женске ликове “округластих глава и допадљива лица, складна носа, склопљених уста, чулног раздјељка и благо заобљене браде... Испод плетеница омотаних око главе су ситни увојци змијастог прамења раздјељано зачешљане косе. У ушима - крушкасте минђуше, око врата - ситна огрлица. Рамена - јака, кукови - широки као код добрих родиља, струк - мало стањен, став - умирен, непокретан. Једино као да ситно газе шпицасте и танкођоне штивлетне... Девојчице су у спучаним јелечићима и борним сукњицама... Девојке удаваче носе костиме, сукње и прежине ишаране...” Женске фигуре, које је клесао, мушкобањасте су.

Симић је “сликао” у камену и коњанике као свете ратнике, а моловао је и Христа, Богородицу и анђеле, хришћанску и биљну орнаментiku.

Симић је био, утврдио је Николић, необичан човек, “тужни веселак”, велики женскарш, испијао је чокање и тукао супругу. Робијао

је због тога што је правио лажни новац. Уснуо је у Господу 5. фебруара 1908. године “од убоја, ударца у главу”, забележено је у протоколу умрлих. Убио га је неки циганин, кога је припити Симић увредио. Догодило се то код Јанчићског моста, на Каменици.

Николићевој оци не може се ништа ни додати, ни одузети: “Као прави клесарски професионалац Симић је за двадесетак година изрезао много гробних обележја. Обдарен изузетном уметничком индивидуалношћу он је постао, ако не по свему први, онда свакако један од најбољих таковско-рудничких каменорезаца.”

Урош Марковић ученик је Јосифа Симића Теочинца. И његова клесарија достигала је мајсторство које је уметнички вредно. Рођен је 1883. године у Прањанима, где је и клесарско умеће изучио. Запамћен је као необичан човек, написао је Николић: “Био је духовит. Умео је да узврати подсмевачки, уједачки, подругљиво, а волео је женски свет. Обожавао је и своје и туђе жене и на њих је највише зарађевине потрошио. Женио се три пута. Прве две сахранио, а трећа њега”.

За споменике је користио беличасти капларски ситнозрнац камен, али и жућкасти тоциљак из Струганика. Прве споменике почео је да клеше пред балканске ратове. Камени рукорад размештен му је у четвороуглу Каплар - Маљен - Гојна Гора - Коњевићи. Споменици су му у облику паралелопипедних стубова, покривених “капом”, постављени на широка постоља - “куће”. Николић је написао да је Марковић “прилично допадљивим рукописом и шкртим реализмом убележавао животописе покојника”. Млађим особама епитафи су религиозно-поетски: “У овом мрачном гробу, земаљском дому, почива телорајске душе”. Иначе, “није био раздерушан ликовним урезима. Најчешће је учртавао биљну орнаментiku; изникле из омањих саксија различитог облика, изувијане винове лозе су са гроздом”. У камен је “уписивао” Христово распеће и кадионице. Војницима - шајкачу и нож на опасачу, при чему није изостајало: “Бог чува Србију”. Под утицајем Теочинаца урезивао је у камен људске ликове “крутељаст струк, јака рамена, полусавијене руке према бедрима, плитка рељефност главе”. Израженији су мекоћа, нежност и лице девојака. Овако је “осликао” једног ратника: “Каплар Милојко је округле главе, пуних образа, веђа и носа “из једног дела”, глатког лица. Испод оплављене плитке шајкаче црни локнасти праменови косе, груписани у “ћумице”. Широка, крута и краката, тек се мало опасачем устасио. У уским, при дну набораним и уз танке ноге припијеним чизмама, раскорачио се и проходао “улево”. С орденом на десном скуту копорана, капларским звездицама на нараменицама и тесаком низ лево бедро, кренуо у бели свет без пушке и бајонета. Јер, мир је. Сасвим неочекивано, мајстор Урош је међу трапаве прсте деснице тутнуо бројанице. Да ли је каплар Милојко био побожан?”

Неке споменике Марковић је клесао са својим учитељем Симићем Теочинцем.

Необичан је човек био Вујица Гавровић, који је клесарио при изворишним токовима Дичине, Озремице, Бољковачке реке и Драгобиља пре своје погибије. Био је кратковек, на пије стигао да обликује превише “биљега”. Пије утврђено када је рођен у Јелендолу код Пожеге. Као младић “прометао” се таковским крајем бавећи се зидаријом, столаријом и каменорезаштвом, а друговао је и са хармоником и гуслама; уз све друго, продавао је и дуван. Призетио се у Жижовиће у Горњим Бранетићима, где је имао радионицу. Цвеја Матовић, каменорезац из Горњих Бранетића, казивао је Радојку Николићу: “Вујица је био мајстор над мајсторима. Он пије био клесар, него уметник”. И заиста, по Николићевој оцени, “Гавровићева уметност је особена и по тематици и по начину и вештини обраде. Отуда је свакако био најскупљи каменорезац свога доба. За један овсћи и боље урађен знамен узимао је пред балканске ратове чак четиристотине динара.”

Гавровићеви споменици су високи квадрасти обелисци. Камен је користио са планине Каблара и из Бранетића. Неке “биљеге” насађивао је на велика постоља - “куће”, понекад високе и пола метра. Николић посебно истиче да је овај мајстор на углачаном кабларцу, као на мрамору, усецао покрупна и дубока слова, мало улево укошена. Не изостају ни ликовне представе: Исус Христос, чираци, рипиде, путири, али и гроздови, чак и - часовници. “Своје ликовне “предмете” Вујица Јелендолац израдио је вајарским поступком, у дубокој рељефности, и с прворазредном каквоћом. Дубина разних изрезбарених исцупчина креће се од два до три и по сантиметра, али она може бити и знатно већа. У целини узето, радови су му упадљиве скулпторске обраде и непаметљивог декоративног утиска. Више него код ма којег другог клесара, његове камене резбарије су архитектонски богатије и китњастије. Врсноћом су особита сводна решења, односно лучна засвођења на чепој страни, која паткриљују “нишу” удубљену за уписивање спитафа”.

На гробљу у Јелендолу налази се омањи оронули споменик са кога се разазнаје да је био паредник. Са сабљом је, не случајно: У Колубарској бици, нашао се на планини Каблару, недалеко од свог родног села. Пошто је командовао јуриш, крпуо је напред на челу свог вода. Смртно је рањен. Сахрањен је на месту погибије - у селу Јанчићима. Било је то 1914. године. Касније је његово тело пренесено у Јелендол, сахрањено и подигнут му је споменик.

У каменоресца уметника Николић је сврстао и Добросава Стевановића, званог Гајдаш, из Озрема. Рођен је 1890. године. Био је клесар самоук. Овим запатом почео је да се бави “прецртавајући” урезе и шаре са израђевина Вујице Гавровића и понекад Јосифа Теочинца. Доције је и друге учио, посебно Радивоја Васовића из Горњих Бранетића. Споменике је градио од жућкастог и плавичастог тоциљака из бранетићке планине. Рукопис му је, каже Николић,

просечне лепоте, “у поразмакнутим редовима крупна, неједнака и поширока слова”; “усукана” и средње дубине. Неки су му епитафи стиховани попут ових, “Тек кад да се женим, у гроб се селим”; “Ви синови, децо моја / и унуци соколови, / очувајте крс(т) и веру - / то сам реко на умору”. Опонашао је Гавровића: “Његови сатови, чираци, рипиде, путири, дуванске кутије, муштикле, гроздови, цветови, крстови и - Исуси су хладнији, грубљи, безосећајнији... Неке бранетићке тоцилаке украшавао је и стилизованим крстовима, биљном и цикцак орнаментиком”. Николић подсећа да је о овом мајстору песник Бранко В. Радичевић записао: “Два споменика и данас сведоче о његовој даровитости. Један представља младића који тек што закорачи у живот. Очи - голубије боје. Трепавице - издужене и црне, девојачке. У руци држи лист детелине. Све је дато са дирљивом нежношћу. И линија и боја и став. Други споменик подигнут је у спомен девојци. И она има очи голубије боје. Свака трепавица извучена. Око врата богат ђердан. Рамена јој узана и смерна. Стоји пред очима света баш као што приличи девојци”. Споменици су подигнути Саву (преминуо 1918) и петнаестогодишњој Стамени (уснула у Господу 1925) из рода Маринковићи у Озрему. Николић је записао: “Обе фигуре су зрелије од свог стварног животног узраста.”

О овом клесару, који је преминуо 1969. године, Николић је и ово написао: “Добросав Стевановић, пређе, Ковачевић, у младости је провео шест година у рату. Са Солунског фронта вратио се у Озрем са наредничким звездицама. Ненаклоњен обради земље, ту се потпуно, кроз цео живот, предао спомењарском занату. За Бранка В. Радичевића он је “последњи руднички каменорезац”. Доиста, с њим се завршила старинска надгробна радиност у таковском крају.”

Иако то изричито не каже у својој књизи “Каменописци народног образа”, Николић сугерира да најнадахнутије остварење рудничко-таковског краја треба заштитити за будућност.

ТРИ ЧИКИРИЗОВА СПОМЕНИКА

У монографији “Каменорезац Радосав Чикириз”, Николић је не само расветлио живот овог клесара камених књига предака, већ је суптилном анализом доказао да се не ради само о највећем спомењару Драгачева, већ и Србије његовог доба.

Радосав Чикириз рођен је у Ртима (Драгачево) вероватно 1820. године. Последње “каменове” обликовао је, судећи по потписима на њима 1864. године. Три су у селима данашње општине Горњи Милановац; сва три су врхунска уметничка дела.

Два су у Брђанима. Подсећају на угледне личности. На првом се чита да је 1852. године преминуо Јован Јелић. Налази се у центру села. У камен је, поред осталог, уписан аманет: “Кадгод литургије потребне

буду безплатежно буди кои моју ме(х)ану било под закуп да дужан буде вишечену лету(р)гие да плати и тако после мене мој син Андрија и док је мое фамилие и м(анастира) Вујна.” Други “биљег” подсећа да је једна брђанска фамилија мењала презиме. Наиме Чикириз је у камен укlesaо да је 1855. године отишао Богу на истину Драгутин Икодиновић, “иначе Урсулић”. То је масовни крсташ од камена тоциљака из Драгачевског Пухова. Каменорезац је преко целог споменика искlesaо крст са две пречке и постољем.

Један од најлепших споменика Радосав Чикириз је обликовао челнику власти из Гојне Горе Симу Радојевићу: “На предњој страни је, при врху, “ваљевска” орнаментика и допојасни лик у антерији дугачких рукава, с фесом на глави, орденом са ликом кнеза Милоша на прсима, са кубуром и ножем за појасом и власничким штапом у десној руци. На десној страни су четири розете, сабље у касији и “чајник” с цвећем; на левој - крст с троструким зрацима између кракова; на задњој - крст опасан кругом и овенчан двема гранчицама, цветна грана и два голуба са гроздом између њих”. Готово филигрански искlesaн је орден. Иначе, споменик је паралелошпедни стуб од студеничког мермера, а димензије су му: 170 x 30 x 16 cm.

Епитаф је исписан превуковским словима. Изузетно је дуг - састављен је од 232 речи, које сведоче животопис овог гојногорског угледника. Због значаја, преносимо га у целини користећи данашња ћирилична слова: “Приђи ближе србски роде. умољено постои мало овде и прочитај натпис овог гроба. уком мое кости почивајут и судбину божију ожидајут, блаженоупокојеног раба божиег СИМА РАДОЕВИЋА; бившег житеља овог села гоине горе кои од од младости падо смрти свое, за славу и слободу србску јуначки се борио. Књаза и отечество свое вјерно послужио, најпре кабадаија код књаза Милоша Обреновића 12. год: био, а каде књаз М(илош) престао владати у србији. но оде у влашку земљу оваие после био преседатељ Примирителног Суда. Обштине гоиногорске; а кад народ зажеље да, књаз Милош иопет у србију дође; новог храброг љубитеља правде србске. од ужичког Окружија изабере народ о Андриевској скупштини, 1858. године, најглавнијег депутирца те отиде с Депутирцима изабраним из Србије у влашку у букорешт те опет завлада у србији књаз Милош О(бреновић) новог; изабери народног: и судејског (у) Комисију те буде у ужицу окружију ужич: а када оваи комисилук сврши опда га Књаз за његове велике заслуге даруе, те буде ГОСПОДИН НАЧАЛНИК среза Црногорског; ну том кратком чину на жалост Своиој фамилии и знанцима, 29 г августа 1860. г. лета почину у 60.ои г: своег вјека Бог даму душу прости амин. Оваи спомен подиже му его вјерна супруга г: Даница с два синовца Борисавом и Радисавом и са малим сином Драгом и упуком пером Писао га Радосав Чикириз од Драгачева села Ртиу.”

ЦРНОРИЗАЧКИ ЗАПИСИ О УМИРАЊУ

Николићева књига “Умирања животу једнака” нема за полазиште гробљаше и крајпуташе, али су њена изворишта унеколико слична: то су записи из протокола умрлих, које су црнорисци (свештеници и калуђери, ови други ако су имали своју патохију) остављали поред имена и презимена покојника. Аутор је те смртописе, посебно оне који су занимљиви и необични по садржају, тематизовао и анализирао. Подоста их је из рудничко-таковског краја.

Указаћемо само на неке. Рецимо, када је 1875. године у Прањанима преминула Петра Гарић, свештеник је у протокол уписао: “Живела 112 година и до смрти није ни од чега боловала”. Или, у Теочину је 1909. године свештеник овако описао узрок смрти Милића Ковачевића (стар 34 године): “Од ракије коју је попио у великој количини”. Било је и несрећа, па ће поп 1883. године унети у матичну књигу да је двогодишња Станка Трифуновић из Прањана “од просутог на себе гаса изгорела”. Године 1886. “угушен (је) у спавању ноћу од дима Милош Станојевић (16) у Прањанима. Године 1878. Мата Николић (38) из Доње Црнуће “због падајуће болести удавио се у воду”. Трогодишњи Добривоје из Бершића утопио се “у букву воденичку” 1883, а једногодишња Машинка Јаковљевић “удавила се у води у јазу Младеновића воденице” у Прањанима 1898. године. Милутин, син Љубомира и Неранце Баралић из Шарана, стар две године, “удавио се у бакрачу пуном воде” 1912. У Прањанима је 1871. страдао двадесетдогодишњи Цветко Лукић: “Погинуо (је) на градњи дућана”. Он је био “из Турске сала Гођевића пашалука сребрничког”. Дванаестогодишњу Неранцу Белаковић из Шарана “убио је гром у пољу” 1879. Чудна је била смрт Тимотија Марковића (28) из Срезовеца: “На савиначком путу у Такову... Према секцији г-дина Недока задавио се комадом пресећег печења”. Ово се збило 1905. године.

Пароси су сведочили и о злочинима. Рецимо, 1886. “убијен (је) и печен од зликоваца” Симо Милић (70) из Прањана; ово је потврда суровости тадашњих хајдука.

Године 1918. појавиле су се у западној Србији и Шумадији комите, које су се разрачунавале са носиоцима окупаторске власти. Тако се може схватити свештенички запис да је “убијен од комита” Љубивоје Вукомановић из Срезовеца, стар 51 годину. Или - да је у Брезни Танаско Л. Боровњак (22) преминуо пошто је “од ране са десне стране плућа као нов комит рањен од Шваба”. Пароси су бележили и изгубије ратника од 1912. до 1918. године, али нису заборављали ни цивилне жртве рата. У Прањанима је, тако, 1914. године, страдао један дванаестогодишњак: “Миладин син Бранислава Радојевића... жртва рата с Аустријанцима. Рањен у нападу њиховом”. Те године “убијена је између борбе наших и непријатеља” Ђурђија Аврамовић (40) из Коштунића.

Николић анализира и “својевољне” записе црноризаца који говоре о умирању. Наглашава да је, рецимо, поп брезанске парохије осетио потребу да у протокол умрлих упише: “15-ог октобра 1915. год. увече дође аустро-немачка војска у Бершиће”. У књигу брђанске парохије манастира Вујна убележено је и ово: “Од 8. XI 1915. године отпочето бележење по овом протоколу, јер су сви стари и ранији протоколи ове парохије пропали приликом доласка аустроугарске и немачке војске у ове крајеве”. Оваквих и сличних “својевољних” записа има подоста и на њих Радојко Николић посебно указује пошто садрже податке којих нема у другим изворним документима.

Студије, роман...

Николићева књига “Корени и вреже” саткана је од 12 краћих студија, које су, сем једне, публиковане у Зборнику радова Народног музеја у Чачку. У двома не изостаје тематика ни из рудничко-таковског краја. У првој, “Насеља у чачанско-рудничком крају, 1818-1839”, аутор је обрадио административну припадност насеља у том периоду, њихове називе и насељенске занимљивости, делимично се дотичући и економских прилика. У другој анализира “несродничка” презимена родова у овом делу Србије од 1822. до 1825. године, посебно њихово порекло.

У роману “Успење на Овчар”, тематски везаном за Николићево родно Драгачево, спорадично се помињу нека насеља у рудничко-таковском крају: борбе у којима су Драгачевци учествовали на почетку Првог светског рата - 1914. и евакуација савезничких авијатичара 1944. године.

Примери које смо навели из књиге Радојка Николића, а пису једини, довољно речито сведоче у којој се мери овај аутор посветио подоста из прошлости рудничко-таковског краја. Његове књиге су, по тематници коју обрађују, заиста откривалачке, тим пре што садрже углавном драгоцене податке којих углавном нема у званичним документима.

Summary

Radojko Nikolic (1933 - 2004), as a cultural and educational worker, was rather engaged in the Town Hall as well. In his books, he illuminated the monumental inheritance of Rudnik-Takovo region that is pointed out in this study.

Nikolic read over 70.000 graveyard and roadside tombstones throughout West Serbia. He noted down epitaphs and made copies of ornamentation and then, he systemized this material into several entities. He contributed a lot to Serbian culture particularly by making a record of the forgotten, self-taught artists - stonecutters of graveyard and roadside tombstones, who handed down folk remembrance into our time. He paid special attention to Radosav Cikiriz to whom he dedicated a monograph. He studied the notes from the protocol of the deceased that were written by priests and monks beside the names of the deceased. He systemized and analyzed those who were the most interesting among them.

Nikolic's books contain valuable facts that couldn't be found in official documents.

Jebba A. Jebbenti

КУЋА КНЕЗА МИЛОША У ГОРЊОЈ ЦРНУЋИ

Заборав је највећи грех који људи могу да учине према својим прецима, њиховим заслугама и историји. Не мањи грех је знати а не обележити места која су обележила нашу историју.

Тек пре око пет година, посланици скупштине Србије уврстили су кућу кнеза Милоша Обреновића у горњој Црнући у списак културних добара од изузетног значаја.

Преживела је кућа у Црнући, буне и ратове, Турке, Немце и комунисте; била је и двор и кућа, народна канцеларија и скупштина, а сад кад залази у 190 - ту годишњицу од изградње заслужује да се каже која реч о њој.

Велики људи и њихова дела се не могу добро видети из непосредне близине, потребно је да прође време и да историја направи дистнцу, као што ми морамо да направимо доста корака кад желимо да се одмакнемо од неке планине да би смо је сагледали у свој лепоти и величини. Тако ми данас Милоша "Великог" и његова дела не желећи ни да их умањимо ни увећамо, нити да меримо је ли већи он или Карађорђе, сагледавамо реално и без предрасуда. Дипломатски дар и добро разумевање ситуације, схватање времена и окружења највеће су врлине које су красиле тог кнеза сељака који је српски народ водио у победу и ослобођење, а да при том није учинио ни једну грешку која би победе у рату претворила у поразе у миру. Зато мудрог и стрпљивог кнеза Милоша сврставамо у ред наших најзначајнијих владара.

О родољубивом кнезу доста је писано, али се о томе како се обрео у Црнући не слажу чак ни његови савременици. Овај текст је покушај да се на једном месту нађу сведочења о настанку и животу те прве нововековне престонице.

Кућа у Горњој Црнући је неми сведок почетка Милошеве борбе с Турцима и првих година његове владавине.

Када је био сигуран слом Првог устанка и кад су устаничке вође почеле да беже у Аустрију. Милош је одлучио да остане у земљи и

тим својим поступком задобио народно поверење и захвалност. Том приликом Милош је рекао Јакову Ненадовићу: "Ја брате у Немачку нећу, нити имам куда: да ја с голим животом бежим у Немачку а Турци за живота мога да робе и препродају моју стару мајку и жену и децу! Боже сачувај! него идем у моју наију, па куд остали онолики народ, туда ћу и ја: доста је народа изгинуло са мном, неће бити нека неправда ако и ја с народом погинем и пропаднем."

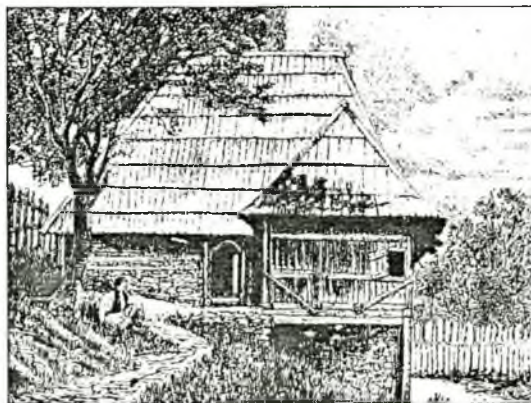
О пресељењу кнез Милошевом у Црнућу, Вук Караџић каже: "Познато је да су Милан и Милош седели у Брусници, но будући да је Брусница Турцима на путу, а опет сад како су они постали господари и онде поградили своје дворе, начинила се као мала варошица и у њој се наместио муселим руднички, зато се Милош још кад су Турци овладали преселио с кућом у Шаране. Но видећи да се ни онде није далеко уклонио од Турака, измакне се уз буну Аци - Проданову у Црнућу, у саму рудничку планину, и онде у једној долини у великој врлети начини кућу и неколико зграда око ње. Ту је сад од новог турскога зулума и од страха турскога био добежао Мутап и Симо Пастрмац и Благоје из Кнића, и још многи којекакви момци који су очекивали смрт од Турака, па су онде као чували Милошеву кућу; а управо су код његове куће чували и крили своје главе. И да не би у како подозреније пали били су покуповали неколико трнокопа па су дању на лепом времену од беспослице крчили и садили шљиве по потоку... а ноћу су ишли по селима чак и у друге кнежине, те с пријатељима и познаницима...договарали се шта ће се радити."¹⁾

Нешто времена после Хаџи - Проданове буне Милош дође у Београд где се задржао неколико недеља и једва се извукао жив, јер Турци нису хтели да му дају допуштење да иде кући. Кад је извукао живу главу састао се са својим најближим сарадницима у Црнући и видевши да другог спаса нема него да се бију с Турцима, договоре се да дижу устанак. Потом се сви закуну Милошу да ће га слушати и са њиме помрети, и он се закуне да их неће издати него да ће са њима умрети, али пошто је била зима договоре се да почетак одложе до лепших дана.

На Цвети 1815. године Милош рано дође у Таково, где после литургије одржа скупштину где се јавно поче договарати с народом и кметовима шта да се ради. И сав народ, па чек и старци и кметови који су раније увек били против буне, видевши да је турски зулум неподношљив, повика да другог спаса нема него да се бију са Турцима. И сав сабор сложено стане молити Милоша да им он буде старешина, а Милош се прихвати старешинства, али под условом да га они слушају и међу собом као браћа пазе и опросте једни другима ако је ко коме шта нажао учинио, што сав народ прихвати и Милоша

постаде вођа српског народа, Црнућа престоница, а кућа двор и врховни војни стан.

Вук даље сведочи: "Милош после те скупштине отиде са својим старим и сад ново приставшим момцима у Црнућу, и онде после дугога премишљања и већања отиде у вајат те се обуче у своје војводске аљине и припаше оружје сребрно, па онако накићен изађе међу момке носећи свој војводски барјак који је досад лежао негде сакривен, па пружи барјак Сими Паштрмцу говорећи: "Ево мене, а ето вам рата с Турцима". У свима је који су ту били срце од радости заиграло кад су видели Милоша тако накићена и већма су му се обрадовали него озебао сунцу: јер је сваки у себи помислио: сад је заиста рат и он пристаје с нама. Пастрмац узе барјак из Милошеве руке те га пободе у земљу, и стану се под барјак купити јунаци: а Милош се врати у собу, па седне с писаром, те распише књиге на све стране да устаје на оружје и мало и велико и да бију Турке где год зелену стризу виде."²⁾

Кућа кнеза Милоша - цртеж

Милан Ђ. Милићевић је 1866. године о овој кући записао: "У присоју планине Рудник, више манастира Враћевшнице, у селу Црнући стоји и данас једна обична сељачка кућа, с једном великом собом, пространом кујном, тремом и диванином, око куће је неколико вајата, мутвак, млекар, кошеви, амбари, хар за коње и још неке друге зградице и стаје. Око куће на ниже велики је вотњак, а вап ограде, даље од вотњака... био је густ луг и павит. Та кућа била је први двор првога Кнеза Кнежевине Србије. То је први "конач" Кнеза Милоша Обреновића. Он се одатле преселио у Крагујевац године 1818. у тој кући, у том тако сиромашном двору, живи Кнез Милош, са својом женом Госпођом Љубицом, и с двоје женске деце Перком и Савком.

Осим своје жене и деце Кнез има уза се: Једнога чибугџију (Вука Глигоријевића), једнога кавецџију (Петра Цукића), једнога имраора (Лазара Инџу), и једнога писара (Димитрија Ђорђевића) и над њима једнога "газду" (Вука Перишића) који му се брине о кући.

Кнегиња Љубица сама ради све домаћичке послове осем што јој по нешто помажу Вук и Петар кад немају својих послова. А за домаћицу је било врло много посла у кнежевој кући. Силни свет

долазаше кнезу неко послом народним а неко невољом својом. Ко год би дошао, имао је право да уђе у кућу бар да се огреје и напије воде, многи су нуђени јелом и пићем, а неки су поћивали. Кнежева кућа сматрала се као кућа народна. По неки од ових који су дошли да се за шта моле седећи ту без посла, радо би и послушали по штогод, једно да им прође дан, а друго да би тиме као заслужили да им се боље сврши оно за чим чекају."³⁾

О пресељењу Милошеве породице у Црнућу, Милан Ђ. Милићевић је записао да је на Светог Николу 1813. године Милош своју мајку, жену и децу преселио под планину Каблар у кућу Ђорђа Љубичића, а сам се крио у планини, тамо су остали до Ђурђевдана 1814. кад су се преселили у кућу Марка Матковића у село Шаране, а после неколико месеци су прешли на још скровитије место у кућу Милована Маринковића у Горњу Црнућу.⁴⁾

Занимљиво сведочење је оставио и аустријски путописац Феликс Капиц у својој књизи "Србија": "И данас још живе у Црнући Маринковићи, који тврде да воде директно порекло од великог челника Радича и да им је презиме било као и њему: Поступовић. Један од њих је 1813. Милошу Обреновићу, који је тражио где би склонио главу, уступио кућицу са вртом и нешто оранице под јединим условом да манастиру Враћевшници плаћа годишње пола дуката. Тако је овај потомак чувеног палатина Радича показивао сличну љубав према манастиру као и његов славни предак. На једној узвишици изнад села стоји имање на коме је боравила кнежева породица. Са планине се све до њега спушта густа шума, а са друге стране га окружују ливаде, плодне оранице и воћњаци. Стамбена зграда има једно предсобље са уобичајеним огњиштем, једну дневну собу, сада прилично голу и хладну, и једну мању одају с орманом у турском стилу и лежајем на коме је спавала прва српска кнегиња. Не мало ганур напустио сам ове просторије у којима су у Милошевим грудима сазревале одлуке спасоносне за његову отаџбину. Вапаји напаћеног народа дспирали су овамо и до оне јабуке мало подаље од куће, под којом је несаломљиви кнез 1814. често договарао са својим поверљивим присталицама... Лепе, уредне куће у Црнући, њена лепо обрађена поља, благостање које се у свему огледало сведоци су захвалног сећања и посебне бриге кнежевске породице о овом селу"⁵⁾

Неки аутори кажу да је Милош подигао своју кућу на манастирској земљи,⁶⁾ а неки да је кућа настала на имању Милошевог полубрата војводе Милана.⁷⁾

Међутим чињенице говоре да је кнез дошао на имање и у кућу Маринковића, а да је касније саградио неке зграде и купио нешто имања. У прилог томе говори и Радослав II. Марковић у својој књизи

"Питање престонице у Србији кнеза Милоша" који каже да је кнежева породица најпре живела у туђој кући док пису селјаци мобом пред сам устанак саградили Милошу кућу, сеоску брвнару.⁸⁾

Владика Николај Велимировић у свом списку знаменитих Рудничана наводи "Радована Маринковића из Горње Црнуће где се склопио кнез Милош да би 1815. обукао војводско одело и позвао народ на устанак".

Интересантна је прича објављена 1995. године у "Вечерњим новостима": Када се после неколико година Милош испчунао из сиромаштва и доказао као човек од угледа у таковском крају и Карађорђевој војводи, Вишња се још једном удала. Био је то њен трећи брак. Трећег мужа Милована Маринковића из Горње Црнуће, нашао јој је, кажу нико други до син Милош. У Такову је забележена прича да је наводно Милош идући кроз шуму затекао Милована како сече грађу за нову кућу. Војвода му је пришао и упозорио старину да се мање посла јер је шума туђа. Милован је не придајући значај саговорнику, јер није препознао Милоша, опсовао матер и још неколико пута поповио. Милош ко Милош, одбио је Милованово извињење: "Види Бога ти кад ми тако волиш матер, одсад ћеш ми бити отац, а кућа коју правиш биће моја." У тој кући коју је Милошу направио "присвојени отац" Милован Маринковић умрла је Вишња Урошевић. Представила се богу после неколико година срећног брака са Милованом".⁹⁾

Најстарији Црнућанин Чедомир Маринковић говори да је Милошева Мајка била удата у Маринковиће и да је то њен трећи брак, и да је Милош у Црнућу дошао на имање свог оцуха и мајке. Он још каже да је то имање било кнежево до половине XIX века кад је његов предак Жероња отишао да посети болесног кнеза Милоша у Беч којом приликом му је овај поклатио имање.¹⁰⁾

После погодбе са Марашли Али - пашом, Милош је ради скупљања пореза сазвао скупштину, која је одржана у Црнући 19. децембра 1815. године. На тој првој Народној скупштини после ослобођења, праве се благајнички тефтери, заснива се прво књиговодство и усваја први буџет.

Главна народна благајна се од 1815. до 1819. налазила у кући кнеза Милоша у Црнући, са једним одељењем у Београду, а од фебруара 1817. са другим одељењем у Крагујевцу. Главна благајна се 18. маја 1819. године из Црнуће сели у Крагујевац који је на Ђурђевданској скупштини 1818. у манастиру Враћевшница проглашен за престоницу. Главна благајна у Црнући имала је свога књиговођу који је заводно све приходе и расходе у тефтере. Главни руковалац народне благајне био је кнез Милош лично, који је имао своје помоћнике у Црнући. То је била кнегиња Љубица, у Београду Димитрије Ђорђевић,

а касније Ђорђе Поповић Ђелеш, а у Крагујевцу Димитрије Ђорђевић, затим Никола Николајевић, па Јован Остојић.¹¹⁾

У документима Књажевске канцеларије налазимо да је 1816. године у Црнући дворни кнез био Мирко Миловановић. Он се као дворни кнез помиње и 1819. иако је престоница 1818. премештена у Крагујевац.

По свему судећи титулу "дворног кнеза" преузео је Милошев поверљив пријатељ Ђорђе Јовичић кмет и кнез Горње Црнуће. Кнез Ђорђе је од 1821. године па надаље водио рачуна о кнежевом имању и обавештавао га о збивањима у Црнући.

Кнежева добра су се налазила на четири места. У свим тим местима он је имао посебно одређена лица која су била задужена да се сви послови завршавају на време. У Горњој Црнући управник имања и дворски кнез био је Ђорђе Јовичић, у Београду тачије Топчидеру кнез Живко Михаиловић, у Пожаревцу кнегиња Љубица, а у Крагујевцу Милић Теодоровић.

Дворни кнез или управник имања био је дужан да пази да се сви послови свршавају на време. Да води целокупну економију двора и њима су били потчињени сви пандури који су се налазили на двору.

Према сачуваној документацији економски део двора у Црнући функционисао је годинама по пресељењу престонице у Крагујевац. У Крагујевац је из Црнуће слата вуна, кожа, сир и скоруп који се доста трошио на двору, али и друге прехранбене намирнице. А из Крагујевца у Црнућу одећа и што је интересантно храна за раднике на имању.

Једном приликом Ђорђе Јовичић пише кнезу: "Молимо да нам пошаљете два товара пшенице за семе чисте. Почели смо орати. Ја шаљем коње и моли се Радован, нема кошуља за рад, мало платана да му пошаљете. Ето шаљем Дмитра, он код мене говори да се иште од вас да иде од нас. Ми смо ради да је и зимус код нас у послушаније. Ви знате Ваша промисал. И шаљем тамо 48 кожа."¹²⁾

Августа 1821. кнез Ђорђе пише Милошу:

"Високородни Господару здравствујте на многаја лета,

Молимо вас да нам пошаљете мало сира. Ми би се могли свакојако уживљавати, али да ће нам кагод пак не трети се ништа, а нас је стид. Ми шаљемо коња да нам не буде на празно и ако сте ради за нас разумети, вала богу и вама здраво смо и мирно. Имамо обичај те зовемо комшије, сваку ноћ по 4 ноћивају код нас. Друго што сте ону браву нам послали, не потрети се на она врата, па нађосмо у Господина бољу, па однета је ту да се поправи. Да пошаљете и да нам јавите де ћемо је наместити за унапредак. С тим остају баш нижајши слуга Ђорђе Јовичић".¹³⁾

Да би лакше схватили живот на том сеоском двору навешћу још два писма.

"Високоблагородни Господару здравствујте на многаја лета.

Обзнањујемо вам чрез овије људи коко иј има понајвише, пак изискавају по мало ракије и вина такођер, а ја се сумњам, не могу им вољу исполњавати, него молимо, рад сам разумети од вас, оћу ли давати вече и јутро ил ћу једним оброком. Дукићу подложен сам по обичају давати, а за Латине и за проче сељане оћемо ли једнако с њима, ил ћу особито једним, то јест зарад пива, и друго сира узели смо 50 ока, да нам пошаљете луча и свећа и ракије, ако ви дозвољавате. По нашем вопросу ови људи у петак дошли су, у суботу почели радити. Како Латини раде, да су нам још 4 онака, могли би они сви 20 сељана за један дан урадити. С тим остају баш доброжелателни слуга, Ђорђе Јовичић."¹⁴⁾

"Високородни Господару, здравствујте,

Јављамо Вам висоководни Господару, како сам верло оболео и болестан јесам, пак би имао посла к Вам сада доћи, ал не могу да дођем него шаљем к вама једног пандура именованна Максима да нам пошаљете једну страну соли, јер смо остали без соли, не имамо ни мало, пак за посек ништа немамо заклати. Од Јована онај дуг што је дужан за сено, он нема откуд да разма, да му узмемо у стоци. Како ли Ви будете рекли, у парама или у стоци. Ако ми будне мало полакше, а ја ћу доћи тамо друге недеље к Вама. Остајем Ваш слуга Георгије Јовичић."¹⁵⁾

Према тефтеру расхода можемо видети да су на платном списку "двора" у Црнући:

- Кнез Ђорђе Јовичић,
- Стефан Огњановић,
- Вилотије Лазаревић,
- Јован Антонијевић,
- Ђорђе Урошевић,
- Пандур Јован Врбавац,
- Пандур Максим Павићевић,
- Пандур Јефта Андрејић,
- Пандур Арсеније Миловановић,
- Рабација Јанко,
- Козар Петар,
- Козар Марко Јовановић,
- Планинка Деспа.¹⁶⁾

Обреновићи и Горња Црнућа остаће везани до краја ове наше династије. Кнез Милош се радо и са захвалношћу сећао овог села и његових становника. Намеравао је да почива у оближњем манастиру Враћевшници, где је сахранио своју мајку и децу. Благонаклоност Милошеву према Црнући и Црнућанима наследили су и остали Обре-

новићи све до последњег краља Александра, који је 31. јануара 1899. прогласио општину Горњо-Црнућку у знак сећања на некадашњу престоницу, за председника општине и краљевог посланика у скупштини поставио Ивана Ђорђевића праунука некадашњег дворског кнеза Георгија Јовичића.

Тај Иван Ђорђевић у два маха је упућивао Народној скупштини предлоге у којима је истицао значај Горње Црнуће за нашу државу. Предлоге је предао на заседању Народне скупштине у Пишу 1898. године.¹⁷⁾

Предлог Народној скупштини:

“У селу Г. Црнући среза Таковског округа Рудничког и данас постоји кућа и прва Престоница Српска, у којој је живео поч. Књаз Милош Велики када оно 1813. Карађорђе и многе српске војводе пребегаше преко Саве и Дунава од навале Турске; а пок. Књаз Милош изабра себи место за склониште Г. Црнуће, одакле 1815. год. Под његовим вођством у Такову сину српска слобода коју ми данас уживамо.

Тај светли дом и данас постоји у Црнућу. Па како је ово знаменито место остало неприступачно, а које не сме више и не треба да остане, предлажемо Народној Скупштини, да у договору са Г. Министром Грађевина нареди да се од Враћевшнице па до Г. Црнућа уз његове куће пресече "пут" и да се огласи за срески.

Овај пут би учинио велику олакшицу сељанима, а и срезу Качерском, јер је пречи пут за Крагујевац.

Једном приликом Његово Величанство Краљ Милан хтео је доћи да види знамениту кућу али због пута хрђава одустао је.

Многи и многи велико-достојници би ишли да виде то место, али то им смета (хрђав пут).

12. јула 1898 године
Пиш“

Народни посланици: Иван Ј. Ђорђевић, Светозар Боровњак, Новак Поповић, Љуб. Т. Цаловић, Анта Мајсторовић, Тан. Андрић, Ив. Станисављевић, Милош Пантовић, Малиша Тодоровић, Н. Радовановић, Аранђел Маришковић, Н. Добромировић и Ђура Стаменковић.¹⁸⁾

Други предлог Народној скупштини:

“У селу Г. Црнући седео је бив. Књаз Милош "Велики" пет година где и данас постоји кућа и прва српска престоница.

Када године 1813. Карађорђе и многе српске војводе пребегаше преко Саве и Дунава од велике силе Турске, а Књаз Милош изабра себи место Г. Црнућу, одакле је намучени народ српски сваког минута очекивао дане слободе, које је сачекао год. 1815. када је Велики

Милош са барјаком у руци из Г. Црнуће отишао у таково под "Грм" и објавио рат Турцима.

Према томе све што је у Такову извршено започето је смишљено у Г. Црнући с тога можемо рећи с правом да је Црнуће место знаменито не мање од Такова.

Зато предлажемо Народној Скупштини да донесе своје решење: да се досадања општина Враћевшичка коју сачињава и село Гор. Црнућа зове Гор. Црнућска општина, да се њен председник поставља указом као у Добрињу и Такову, јер као што се види слобода је зачела у Гор. Црнући а извршена у Такову.

Ово треба учинити тим пре што и данас његова кућа постоји и служи целом Српству на дику и понос.

22. јула 1898 године"

Ниш

Краљеви и народни посланици: Иван Ј. Ђорђевић, Светозар Ј. Боровић, Мијаило Новаковић, Новак Поповић, Љуба Т. Ђаловић и Алекса Мајсторовић.¹⁹⁾

Народна Скупштина је оба предлога усвојила.

Наш народ је слабо упознат са* чињеницом да је у знаменитој Милошевој кући била смештена прва народна скупштина, народна канцеларија, благајна, централна војна управа и двор. И управо зато се надам да ће овај мој скроман рад бити подстицај да се истраживачи озбиљније позабаве овом темом.

Напомене

- 1) Вук Ст. Караџић, *Српска историја нашега времена*, Београд, 1969, 270, 271.
- 2) Вук Ст. Караџић, наведено дело, 274.
- 3) М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, Светлост, Крагујевац, 1989, стр 37, 38.
- 4) М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, Нови Сад - Београд, Будућност Нови Сад 1971, 234.
- 5) Ф. Каниц, *Србија земља и становништво*, прва књига, Београд 1986, 333, 334.
- 6) В. Петровић, *Приговор и Враћевшичка школа*, Горњи Милановац, 2002, 141.
- 7) М. Кале Миловановић.
- 8) Др. Р. П. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, Београд, 1938, 13.
- 9) М. Марковић, *Новости*, 13. април 1995.
- 10) Казивање Чедомира Маринковића (1914) забележено јуна 2005.
- 11) М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, Београд, 1897, 402, 417.
- 12) Р. Љушић; А. Самарџић, *Рудничка нахија 1816 - 1839*, документа књажевске канцеларије, Г. Милановац, 1995, 300.

- 13) Рудничка нахија 1818 - 1839, наведено дело, стр. 31. писмо Ђорђа Јовичића књазу Милошу, послато из Црнуће 18. августа 1821.
- 14) Наведено дело, стр.32. писмо Ђорђа Јовичића кнезу Милошу послато из Црнуће 28. августа 1821.
- 15) Наведено дело, стр. 69, 70. писмо Ђ. Ј. упућено кнезу Милошу из Црнуће 31.октобра 1824.
- 16) М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, III, Београд, 1899.
- 17) Стенографске белешке о седницама Народне Скупштине сазване указом Његовог Величанства Краља од 8. јуна 1898 у Нишу, Београд 1898.
- 18) Исто, стр. 805, 806.
- 19) Стенографске белешке о седницама Народне Скупштине за 1898 годину сазване указом Његовог Величанства Краља Александра I од 15. јула 1898. године у Нишу, Београд 1899. стр. 567, 568.

Summary

After the collapse of the First Serbian Uprising Miloš Obrenović made decision to stay in Serbia and share the destiny with his own nation. Since Brusnica was less and less safe place for his family, Miloš moved his family first to the monastery Nikolje and then to village Šaram. After several months, they moved to a more hidden place - to the estate of Milovan Marinkovic in Gornja Crnuca. There, Miloš built the typical wooden house with two rooms that was going to become the first Serbian modern palace. In Miloš's house there were the first national parliament, the people's chancellery, the treasury and the central military head office.

As duke Miloš rarely came to Crnuca, the most important person at the court was duchess Ljubica, who had a lot of work to do, since duke's house was considered to be the people's house.

After the capital had been moved to Kragujevac in 1818, the economic part of the court in Crnuca continued to function in the forthcoming years as well. The house in Gornja Crnuca is a silent witness of the beginning of Miloš's struggle with Turks and of the early years of his reign.

др Миломир Ђлишић

СТАРИ БРЂАНСКИ МОСТ НА ДЕСПОТОВИЦИ

Дуго у овом крају није било главних путних линија. Брђани су некако били у залеђини старих комуникационих праваца. Тек нешто пре 200-300 година пут који води од Београда преко Рудника ка Чачку добија све већи значај као важан трговачки друм (посебно у XIX веку), када се њиме вршила целокупна размена добара (трговина) из југозападних крајева, нарочито док није била саграђена железница.

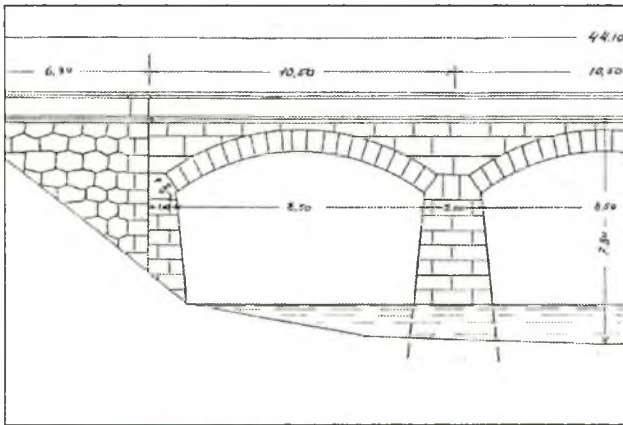
Овај комуникацијски правац је категорисан као окружни друм. Једним делом (око два километра) овај друм долином Деспотовице пролази готово кроз средину села Брђани, што је, без сумње, много значило за развој и напредак овог великог насеља.

Овим правцем годинама су проходиле бројне кириџије и трговци, многе војске, поштоноше и други путници намерници. Пут их је водио из далеког Дубровника, преко Златибора и Чачка, па долином Дичине и клисуром Деспотовице ка Руднику и даље према северу. Колико је у новије време овај путни правац допринео развоју и напретку околних села, толико је у време турске и аустријске окупације био разлог више да народ страхује и још даље се повлачи у брдовитије пределе.

Раније на рекама и потоцима није било ћурџија (мостова). Преко њих се прелазило гажењем на одређеним погодним местима званим бродовима. Деспотовица је, примера ради, у делу клисуре гажена (бродена) три пута, рачунајући и брод на месту данашњег каменог моста. Иако је друм долином Деспотовице био окружног, па и ширег значаја, дрвена ћурџија на броду недалеко од Јелића хапа, подигнута је тек негде шездесетих година XIX века. На Деспотовици тог доба су биле још две дрвене ћурџије: у Милановцу према Луњевици и код Дивљаке према Крагујевцу.¹⁾

Међугим, изградњом (просецањем) пута кроз клисуру 1877/78. године (десном страном Деспотовице) за свагда је избегнуто гажење реке. Просецање пута кроз клисуру Деспотовице је у великој мери извршено уз помоћ команде Јаворског рата.²⁾ Она је за разбијање камена ставила на располагање 15 пионира, потребну техничку опрему, официра и једног инжењера.

Убрзо, на месту где је била дрвена ћуприја, 1884. године на Деспотовици је, упоредо са изградњом савременог макадамског друма од Београда према Чачку, изграђен велики камени мост. Мост је према пројекту дугачак 44,10 и широк (на улазу с једне и друге стране) 9,50 метара. Ширина возне траке је 6,15 метара. Са једне и друге стране подигнута је камена и бетонска ограда висока око 80 сантиметара.

Стари Брђански мост

Према забелешци Феликса Капица³⁾ мост је саграђен од трепчанског камена уз трошак од 32000 динара, са своја три лука (по 10,50 метара) и “спада међу најлепше мостове у Србији”. Градитељ моста био је познати грађевински неимар, родом из Брђана, предузимач Јеврем Савић, са групом својих мајстора.

У књизи Феликса Капица - “Србија, земља и становништво” стоји податак да је мост саграђен 1885. године што се не слаже са званичном документацијом по којој је мост грађен 1884. године, у исто време када је изграђена и брђанска школа. Исто тако има података да је мост саграђен од црвеног буковичког камена, а не од трепчанског пешчара.

На почетном камену оградe моста, пошав од Савића кафане према Чачку, са десне стране, уклесан је текст “Под владом краља Милана I^{ог} Обреновића сазидапа ова ћуприја 1884. године - мајстор Јеврем Савић Брђанац, радници Игњат и Иван”. Поред ових уклесана је још једна реч која се на жалост, не може прочитати.

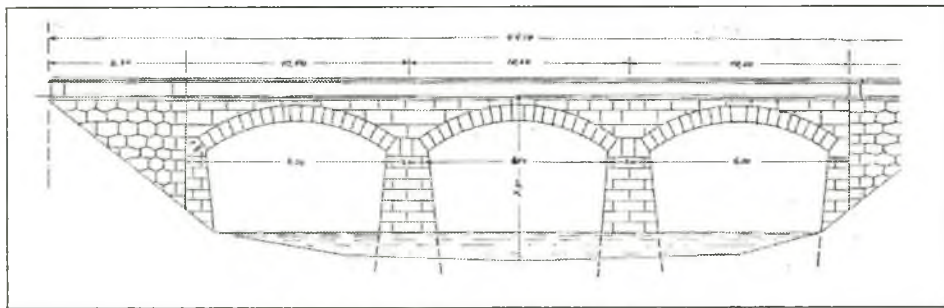
Овај мост није заштићен, али се третира као значајан грађевински објекат (споменик) материјалне културе, који треба сачувати и одржавати, тим пре што још служи намени у делу постојећег старог друма у бројном насељу око њега.

Уз све ово треба рећи да је овај мост до сада два пута миниран и дизап у ваздух. Било је то први пут, 1918. године при повлачењу аустријске и немачке војске после пробоја Солунског фронта. Интересантно је да су становници чији су домови били у близини моста сазнали када ће мост бити порушен, па су се благовремено сместили у домове својих даљих комшија. Међутим, чланови породице Спасоја Марковића (Цигани), чија је трошна кућа била удаљена свега 10-15 метара од моста, нису се нигде склањали. Невероватно, осим неког разбијеног црепа на њиховој кући, њима се ништа није догодило.

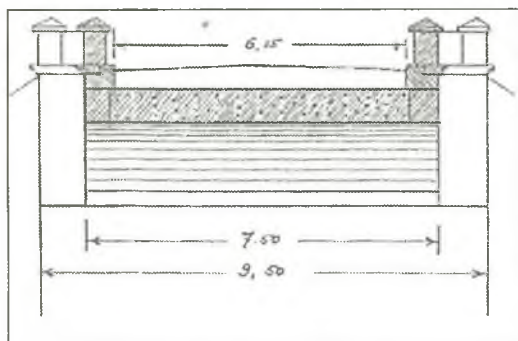
Од снажне експлозије, према казивању Мирослава Никитовића⁴⁾ камење је летело и до оближњих кућа на 200-300 метара даљине, а на школи су сви прозори са доње стране били поразбијани, нешто од камења, нешто од јаког ваздушног притиска. Плафон је отпао у свим просторијама школе и многобројни црепови поразбијани. Школа је тада била озбиљно оштећена.

Други пут мост је миниран и дигнут у ваздух (само један лук према школи) од стране партизанских група крајем новембра 1941. године, како би био спречен брз поновни продор Немаца из правца Горњег Милановца. И овога пута школа и околне куће биле су оштећене а становништво преплашено.

Нажалост, још увек није познато ко је овај велелепни мост пројектовао. Међутим, постоји ПЛАН брђанског Бановинског моста (изглед са стране и одозго - у размери 1 : 100), а израдио га је извесни Петар Редина 13. децембра 1932. године.

Стари Брђански мост - изглед са стране

Стари Брђански мост - попречни пресек

Данас, поред ове старе ћуприје, само десетак метара са северне стране, надвисио се нови бетонски мост на путној релацији ибарске магистрале (саграђен 1961. године) која пролази тик уз двориште школе саграђене исте године када и стари мост.

Напомене

- 1) Ј. Мишковић, *Опис рудничког округа*, Гласник СДУ, књ. XXXIV, Београд, 1872, 306.
- 2) Архив Србије, МУД-ФХИ-41/1878.
- 3) Ф. Каниц: *Србија, земља и становништво*, Београд, 1980, 491.
- 4) Казивање Мирослава Никитовића (83 године) сина учитеља брђанске школе.

Summary

The old stone bridge across the river Despotovica in Brdjani was built in 1884 on the site where formerly was a wooden bridge built sometime in the sixties of the 19th century. People crossed the old wooden bridge by stepping on certain appropriate spots on it.

The stone bridge was built by a famous construction master-builder, a contractor Jevrem Savic, born in Brdjani, and a group of his builders. It was constructed with the expense of 32.000 dinars. According to the estimation of a travel-writer Felix Kanitz, this bridge is "among the most beautiful bridges in Serbia".

The communication course from Belgrade over Rudnik towards Cacak is categorized as Banovinski road. Over the years, lots of coachmen and merchants, many armies, mail carriers and other travellers and passengers passed across this course. They lead the way from far-away Dubrovnik, across Zlatibor and Cacak, then along the valley of Dicina and along the gorge of Despotovica, towards Rudnik and further on to the north.

So far, the bridge has been mined and blown up twice. For the first time, in 1918 upon the occasion of withdrawal of Austrian and German armies; and for the second time in 1941 by partisan troops in order to prevent quick break-through of German divisions towards Cacak.

The stone bridge in Brdjani is not under protection of the state, but it is treated as a significant monument of material culture.

Олико Ђрбовић

СТЕВАН МАЛЕНОВИЋ - НОСИЛАЦ ОРДЕНА ТАКОВСКОГ КРСТА II СТЕПЕНА

Текст говори о животу јагодинског адвоката Стевана Маленовића носиоца ордења Таковског крста II и III реда. Орден II реда налази се у поседу музеја и краси простор сталне изложбене поставке.

Сваки музејски предмет представља једно историјско сведочанство и говори нам о значају личности коме је припадао. Такав је случај и са Орденом Таковског крста II реда, који је додељен јагодинском адвокату Стевану Маленовићу 1901. године, а који се налази на новој сталној поставци Завичајног музеја у Јагодини.¹⁾

О свом животу и времену у којем је деловао Стеван Маленовић је оставио записе настале 1910. године у његовој кући на Ђурђевом брду код Јагодине. Ти записи представљају драгоцене изворе за историју Србије у другој половини 19. века. Похрањени су у Архиву Србије у Београду и већ коришћени као грађа за историју Јагодине.²⁾

По сопственом признању, рођен је у Јагодини између 1830-1833. године од оца Малена Јеремића и мајке Стојанке девојачко Младеновић. Отац му је рођен у Сењу код манастира Раванице 1809. године. Деда, Јеремија Ивановић, погинуо је у боју на Чергу 1809. године. Мален Јеремић је изучио ћурчијски занат код свог тетка Аранђела Милосављевића који је био председник Јагодинског првостепеног суда. Мајка Стојанка је била кћерка имућног јагодинског трговца Сибина Младеновића. Отац му је умро 1846, а мајка 1847. године.³⁾

Четири разреда основне школе завршио је у Јагодини. Приватно учи две године код Миахила Ваљевца, учитеља четвртог разреда, суспендованог професора београдске Гимназије. На његову препоруку примљен је у Богословију, коју завршава одличним успехом.⁴⁾

Службовање започиње постављењем за учитеља у првом разреду основне школе у Јагодини. На овој дужности остаје до 1852. године. Те исте године постављен је за практиканта Окружног суда у Пожаревцу.

Као практикант служи и у суду у Јагодини и Суду вароши Београда до 5.(17.) маја 1856. године, када добија кнежев указ о постављењу.

Потом је постављен за млађег писара, а 26. фебруара (10. марта) 1859. године за II писара Окружног суда у Крушевцу. У Суду округа Крагујевачког постављен је за I писара 16.(28) марта 1860, а 4.(16) новембра исте године за секретара наведеног суда. На овом положају остаје до новембра 1861. године када даје оставку на државну службу. До 6.(18) маја 1863. године ради правозаступнички посао. Наведеног датума полаже адвокатски испит и актом министра правде, од горе поменутог датума, постављен је за јавног правозаступника у Јагодини. На основу наведеног може се сматрати за једног од првих јавних правозаступника у Јагодини.⁵⁾

У Ћуприји три године бива адвокат (1865-1868) да би то исто био у Београду у периоду од августа 1868. до маја 1871. године. У том периоду био је члан комисије за полагање адвокатског испита. Као адвокат београдски био је 1869. године изабран у Јагодини за народног посланика за велику Уставотворну скупштину у Крагујевцу. У раду скупштине није учествовао, јер је скупштина донела одлуку да посланици не могу бити они који плаћају улог у удовички фонд као бивши чиновници те његово посланичко право бива поништено. Због сукоба са министром Радивојем Милојковићем (27. XII 1832), с. Глоговац код Јагодине - 15/16. XII 1888, Београд, правник, либерал, председник Апелационог суда) напушта Београд и одлази за Јагодину где се бави адвокатуром до новембра 1877. године када је постављен за секретара Министарства грађевина. За време Првог српско-турског рата 1876. године, био је магационер у Јагодини за људску и сточну храну. Ову дужност је обављао због чињенице да је био срчани болесник те није могао бити војник-борац. Указом од 20. јула (1. августа) 1880. године постављен је за секретара треће класе касационог суда. На овом положају остаје до 10.(22.) јула 1882. године када је отпуштен из државне службе због радикализма, мада тврди да није био радикал и да је био жртва подметања. Ипак је постављен за адвоката и тај посао је обављао у Ћуприји односно Јагодини до 12.(25.) августа 1901. године када је постављен за вишег контролора железничке дирекције. У овом звању је пензионисан 24. фебруара (9. марта) 1902. године. Након тога постављен је за адвоката у Јагодини, обављајући тај посао још за читав низ година.⁶⁾

Дана 8.(20.) новембра 1856. оженио се Перком Стојковић. Она је била кћер Петра Стојковића који је био начелник среза рамског округа пожаревачког. Он је био син Ђуке Стојковића рођеног брата познатог војводе из Првог српског устанка, Миленка Стојковића. Венчани кум му је био најистакнутији Јагодинац у српској историји XIX века, Стефан

Стевча Михаиловић (1806-1888). Стевча је био марвени трговац, вођа либерала. У првом браку био је ожењен Мирјаном, кћерком Јакова Обреновића, полубрата кнеза Милоша. У време ратова са Турцима (1876-1878) био је председник владе. Своју кућу је завештао науци и у њој су се налазили Етнографски музеј и Музеј српске земље (данашњи Природњачки музеј). Са Перком Стеван је проживео у браку до 1917. године када је преминуо, док је Перка умрла 1922. године.⁷⁾

Стеван и Перка Маленовић су имали укупно десеторо деце. Одрасло је њих шесторо. Син Владимир, кога је крстио Стевча Михаиловић 1868. године, био је правник, запослен у државној служби стигао је до положаја средњег начелника на коме је и пензионисан. Било је и пет кћери: Катарина, Даринка, Ружица, Лепосава и Смиљана. Катарина се удала за Драгољуба Шљивића. Даринка је била удата за јагодинског поштара Мијаила Арамбашића (1869-1899) са којим је имала сина Божидара. За Лепосаву је пронађен податак да је радила као телефонисткиња у пошти у Јагодини.⁸⁾

Иза себе је оставио неколико записа који говоре о начину владавине појединих Обреновића: “Књаз Милош и Стевча Михаиловић” (Огледало интригашке вештине и поштења), “Зликовац” (о краљу Милапу Обреновић), “Књаз Милош и Милован Јанковић, Тополска buna”.⁹⁾ У њима у негативном контексту пише о владавини двојице Обреновића: кнеза Милоша и кнеза (краља) Милана. Нарочито негативно пише о Милану Обреновићу кога назива зликовцем и крволоком. Сматра да је Милан омрзнуо Јагодину и Јагодинце због Јеврема Марковића. За кнеза Милоша каже да после буне кнеза Милете Радојковића 1835. године никада више није прошао кроз Јагодину.¹⁰⁾

Алкохол и дуван су му угрозили здравље те су му лекари саветовали здравију и природну исхрану и боравак на чистом пољском ваздуху. У свему је послушао савет лекара. На Ђурђевом брду код Јагодине саградио је кућу где је проводио лето. Доживео је дубоку старост. У књизи умрлих цркве Св. Архангела Михаила наводи се да је умро 20. фебруара (5. марта) 1917. године у 88^а години живота од старости и изнемоглости. Опело је извршио свештеник Благоје Тодоровић. Сахрањен је на јагодинском гробљу.¹¹⁾

Крајем XIX и почетком XX века двапут је одликован орденом Таковског крста. Године 1898. одликован је орденом Таковског крста III реда као најстарији адвокат. Краљ Александар Обреновић му је рекао да је преко њега одликован читав адвокатски ред. Године 1901. Стеван Маленовић је одликован орденом Таковског крста II реда. Залагањем јагодинског историчара Нинослава Станојловића и виспреношћу историчара уметности Бранислава Цветковића (сада директора Завичајног музеја) ово одличје је 1994. године у посед музеја дошло као

поклон Олге Арамбашић, девојачко Вељорис, супруге Божидара Арамбашића, лекара, унука Стевановог, сина његове кћерке Даринке.¹²⁾

Орден Таковског крста установио је кнез Михаило Обреновић 22. маја 1865. године поводом обележавања 50-годишњице Другог српског устанка. За период од 1865 до 1876. године нема података о његовој изради и додели. Те године кнез Милан Обреновић обнавља и потврђује Орден. Допуном Закона о одличјима од 19. јануара 1877. године Орден добија три степена. Законом од 15. фебруара 1878. године Орден добија пет степена. Законом о орденима и медаљама од 23. јануара 1883. године добија нову сврху додељивања и установљава се Орден са мачевима. Од тад се Орден додељује за заслуге "према Краљу, Краљевском дому или према држави по свим гранама државне управе и народног живота". У одредбама о облику ордена од 16. фебруара 1883. године делимично је промењена девиза, па уместо речи "отацтво" исписано је "отечество".¹³⁾

Одличје је, без указа, у комплекту доспело у музеј. Налази се у црвеној правоугаоној кутији димензија: дужине 10 цм, ширине 24,5 цм, висине 5 цм, на чијем поклопцу је златним словима (ћирилицом) и бројем (римским) исписано у два реда: ТАКОВСКИ-II. Орден чине: орденски знак и звезда.

Основу орденског знака чини бели емајлирани крст малтешког типа укомпонован са Светоандрејским крстом који је уоквирен зеленим лорововим венцем и у доњем делу увезан машном. На аверсу (предња страна) у црвеном медаљону налази се крунисани монограм владара: МО IV. У плавој траци око медаљона црквенословенским исписана је орденска девиза: (за вјеру књаза и отечество). На реверсу (задња страна) у црвеном медаљону налази се крунисани грб Кнежевине Србије. Кроз кнежевску круну у надвишењу пролази спојни прстен кроз који пролази пљосната карика, кроз коју је провучена трака правоугаоног облика која се сужава на крајевима у троугао где су две (са обе стране по једна) трачице којима се везивао орден око врата. Трака је широка 51 мм. Највећу ширину има црвена боја (31 мм) која се налази у средини док су са стране (идући према ивици) бела (ширине по 5 мм на обе стране) и плава боја (исто по 5 мм на обе стране). Звезда је осмокрака од сребрних кристалчића. На позлаћеној основи налази се аверс ордена (бели емајлирани крст малтешког типа укомпонован са Светоандрејским крстом, уоквирен лорововим венцем који се у доњем делу везује у машну, а у црвеном медаљону монограм владара: МО IV), док је у плавој траци око медаљона исписана девиза ордена: "За вјеру књаза и отечество". На реверсу су утиснути иницијали: G-A-S. Има иглу за копчање на којој је исписано: G.A. Schied Wien (Г. А. Шајд Беч-бечки медаљер Георг Адам Шајд). До натписа се налазе два жига (државни

жигови Аустро-Угарске за ознаку квалитета племенитог метала и дозволе извоза). Орденски знак се носио око врата, а звезда на десној страни прсију. Материјал који се користио за израду одликовања је био: сребро, позлаћено сребро, полихромни емајл.¹⁴⁾

Описом ордена Стевана Маленовића завршавамо причу о носиоцу овог вредног одликовања, о једном периоду (XIX и почетак XX века), могло би се рећи значајном, у историји Јагодине и Србије.

Напомене

- 1) ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ ЈАГОДИНА, стална изложбена поставка, каталог, Љубица Здравковић, Јагодина 2001., стр. 92, илустрација бр. 59.
- 2) Др Бранко Перуничкић, ГРАД СВЕТОЗАРЕВО 1806-1915, Београд 1975., стр. 1781-1806; Славица Мереник, ДОПУНА БИБЛИОГРАФИЈИ ОБЈАВЉЕНИХ СРПСКИХ МЕМОАРА, АУТОБИОГРАФИЈА, ДНЕВНИКА, Писмо-Зборник радова, Удружење за српску повесницу, Београд 2001., стр. 289-312, 294.
- 3) У књизи умрлих цркве Св. Михаила пише да је Стеван умро 20. фебруара(5. марта) 1917. године и да је био стар 88 година. КЊИГА УМРЛИХ ОД 19. МАРТА 1915. ГОДИНЕ ДО 19. ДЕЦЕМБРА 1922., Књ. 28, стр. 95 бр. 29 (датуми су по старом календару); У попису Јагодине из 1863. године пише да је стар 32 године. Б. Перуничкић, ГРАД СВЕТОЗАРЕВО, стр. 914, 1795; Кратку биографију Стевана Маленовића дао је и аутор овог текста. ОДЛИКОВАЊА ИЗ ЗБИРКЕ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ЈАГОДИНИ (до 1941), ОРДЕН 2, Специјално издање нумизматичког часописа Динар, Београд 2002, стр. 54-57, 55.
- 4) Б. Перуничкић, ГРАД СВЕТОЗАРЕВО, стр. 1795.
- 5) Исто, стр. 914, 1795-1796; Закон о правозаступницима донет је 1862, да би већ 1865. донет нови Закон. ИСТОРИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АДВОКАТУРЕ, I, Београд 1998., стр. 165, 176-177, 254, 263-280; Прерачунавање датума по јулијанском календару у грегоријански (стари у нови) извршено је где год је било могуће и то за XIX век додавано је 12 дана, а за XX век 13 дана. Видети: Владимир Коњикушић, ДАТУМИ И ОКО ЊИХ... или: КАДА ЈЕ ОБАВЉЕН ПРЕНОС МОШТИЈУ СВЕТОГ САВЕ? КАДА ОБЕЛЕЖИТИ СТО ЧЕТРДЕСЕТУ ГОДИШЊИЦУ РОЂЕЊА УРОША ПРЕДИЋА?, Свеске-Друштво историчара уметности Србије, 23-26, Београд 1996., стр. 3-4 корица (задње корице).
- 6) СРБСКЕ НОВИНЕ, бр. 89, 1(13) август 1865., стр. 1; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ЗА ГОДИНУ 1900, Београд 1899., стр. 44; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ЗА ГОДИНУ 1901., Београд 1900., стр. 50; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ЗА ГОДИНУ 1907., Београд 1907., стр. 49, 152; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ЗА ГОДИНУ 1908., Београд 1908., стр. 50, 157; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ЗА ГОДИНУ 1909,

- Београд 1909, стр. 50; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ЗА ГОДИНУ 1910, Београд 1910., стр. 50; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ЗА ГОДИНУ 1911, Београд 1911, стр. 50; Б. Перуничкић, ГРАД СВЕТОЗАРЕВО, стр. 1796, 1803-1805; ИСТОРИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АДВОКАТУРЕ, I, стр. 248; Алимпије Васиљевић, МОЈЕ УСПОМЕНЕ, приредио Радош Љушић, Београд 1990, стр. 91; Радивоје Милојковић је у периоду 21. јун 1868-јул 1869. био министар унутрашњих дела, а у периоду јул 1869-10. августа 1872 председник владе и министар унутрашњих дела. Небојша Родић, Љубомир Ив. Јовић, ВЛАДЕ СРБИЈЕ 1805-1996, Београд 1996, стр. 59, 61; Боро Мајданац, НАРОДНА СКУПШТИНА СРБИЈЕ - од обичајне установе до савременог парламента (1804-2004), Београд 2004, стр. 188.
- 7) КЊИГА УМРЛИХ, стр. 95, бр. 29, стр. 172 бр. 43; Вук Ст. Караџић, ЖИВОТИ СРПСКИХ ВОЈВОДА И ДРУГИХ ЗНАМЕНИТИХ СРБА, приредио за штампу Голуб Добрашковић, Београд 1961, стр. 72-75; Б. Перуничкић, ГРАД СВЕТОЗАРЕВО, стр. 1797; РОДОСЛОВ ОБРЕНОВИЋА. ИЗЛОЖБА - ДИНАСТИЈА ОБРЕНОВИЋ - ИЗ ЗАОСТАВШТИНЕ, Историјски музеј Србије. Музеј града Београда, у Народном музеју, фебруар-март 1996. (каталог); Нинслав Станојловић, ТЕСТАМЕНТ СТЕФАНА СТЕВЧЕ МИХАЈЛОВИЋА, Корени, I, часопис за историографију и архивистику, Јагодина 2003., стр. 155-168, 155-157.
- 8) ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ЗА ГОДИНУ 1904., Београд 1904., стр. 137; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР ЗА 1907., стр. 152; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР ЗА 1909., стр. 154, 238; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР ЗА 1910., стр. 166, 247; ДРЖАВНИ КАЛЕНДАР ЗА 1911., стр. 171, 258; Б. Перуничкић, ГРАД СВЕТОЗАРЕВО, стр. 1797, 1799; Податак о години рођења и смрти Мијанла Арамбашића добијен је од Светлане Петровић на чему јој најтоплије захваљујем.
- 9) Б. Перуничкић, ГРАД СВЕТОЗАРЕВО, стр. 1781-1794.
- 10) Исто, стр. 1781-1794, 1804.
- 11) КЊИГА УМРЛИХ, стр. 95 бр. 29; Б. Перуничкић, ГРАД СВЕТОЗАРЕВО, стр. 1805-1806.
- 12) Б. Перуничкић, ГРАД СВЕТОЗАРЕВО, стр. 1797, 1805; Завичајни музеј Јагодина ЦКУ 3837/94; Исто, Историјско одељење-инвентарни картони бр. 351, 352; У крајој биографији о Стевану Маленовићу датој у часопису ОРДЕН 2, наведено је погрешно да је одликовање прибављено од "снаје Стевановог унука Драгомира". ОРДЕН 2/2003, стр. 55-56 и цитат.
- 13) ЗАКОНИ И УРЕДБЕ О ОРДЕНИМА И МЕДАЉАМА, са свим изменама и допунама од 1883-1935.г, Прикупио и средило Канцелар Краљевских ордена Драгољуб В. Јеремић, Београд 1935., стр. 11 и цитат, 12; Мила Пилетић, ОДЛИКОВАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА XIX И ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА (до 1941) ИЗ ЗБИРКЕ ВОЈНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ, Београд 1987., стр. 21-22, 26-31; О установљењу Ордена имамо рад: Бориша Радовановић, УСТАНОВЉЕЊЕ ОРДЕНА "ТАКОВСКИ КРСТ" И ЊЕГОВИ НОСИОЦИ ИЗ 1865. ГОДИНЕ, Зборник радова музеја Рудничко-таковског краја Горњи Милановац, I, Горњи Милановац 2001, стр. 99-106.

- 14) О типовима крстова и називима појединих делова ордена видети: Борис Пристер, ОДЛИКОВАЊА (каталог музејских збирки, Повијесни музеј Загреб), Загреб 1984.; М. Пилетић, ОДЛИКОВАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА, стр. 92, 117; Фирма Георга Адама Шајда (1838-1921) израђивала је одличја за Краљевину Србију у време владавине Александра I Обреновића и Петра I Карађорђевића (ордени Таковског крста, Белог орла, Светог Саве, Карађорђеве звезде свих степена, Медаље за грађанске заслуге, услуге краљевом дому, ознаке Скупштине и Војне академије Краљевине Србије). Занимљиво је да је имао сарадњу и био родбински повезан (преко жене) са врло богатим бечким златарем Михајлом Марковићем. Лазар Гериц, ГЕОРГ АДАМ ШАЈД ИЗРАЂИВАЦ СРПСКИХ ОДЛИКОВАЊА, Нумизматички часопис Динар, 1 (јуни 1996), Београд 1996., стр. 25-26; Завичајни музеј Јагодина, Историјско одељење-инвентарни картони бр. 351, 352; О црквенословенском видети: Петар Ђорђевић, ИСТОРИЈА СРПСКЕ ЋИРИЛИЦЕ, палеографско-филолошки прилози, Београд 1987. 2, стр. 194-204, 526-529; Славко Љ. Зорица, ОСНОВИ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА, са кратким освртом на историју и палеографију старословенског језика, Ср. Карловци 1996. 2.

Извори:

- ДРЖАВНИ КАЛЕНДАРИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ, за године 1900, 1901, 1904, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, Београд.
- ЗАКони И УРЕДБЕ О ОРДЕНИМА И МЕДАЉАМА, са свим изменама и допунама од 1883-1935.г. Прикупно и средио Канцелар Краљевских ордена Драгољуб В. Јермеић, Београд 1935.
- ИНВЕНТАРНИ КАРТони ИСТОРИЈСКОГ ОДЕЉЕЊА ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ЈАГОДИНИ (који се односе на збирку ЗНАМЕЊА)
- Перунички Др Бранко, ГРАД СВЕТОЗАРЕВО 1806-1915, Београд 1975.
- СРБСКЕ НОВИНЕ, број 89, 1(13.) август 1865.
- ЦЕНТРАЛНА КЊИГА УЛАСКА (ЦКУ) ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ЈАГОДИНИ Црква Св. Михаила (Јагодина), КЊИГА УМРЛИХ ОД 29. МАРТА 1915. ГОД. ДО 19. ДЕЦЕМБРА 1922. књ. 28.

Литература:

- А. Васиљевић, *Моје успомене*, приредио Радош Љушић, Београд, 1990.
- Д. Грбовић, Одликовања из збирке Завичајног музеја у Јагодини (до 1941), Орден, 2, Специјално издање нумизматичког часописа Динар, Београд, 2002, 54-57.
- Л. Герић, *Георг Адам Шарг израђивач српских одликовања*, Нумизматички часопис Динар, 1 (јуни 1996), Београд, 1996. 25-26.
- Династија Обреновић - Из заоставштине (изложба), Историјски музеј Србије, Музеј

- града Београда, у Народном музеју фебруар-март 1996., Београд, 1996.
(каталог)
- П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, палеографско - филолошки прилози, Београд, 1987, 2.
- Завичајни музеј Јагодина, Стална изложбена поставка, Љубица Здравковић, Јагодина 2001.
- С. Љ. Зорица, *Основи цркенословенског језика са кратким освртом на историју и палеографију старословенског језика*, Ср. Карловци, 1996, 2.
- Историја југословенске адвокатуре I, Београд, 1998.
- Вук Ст. Караџић, *Животи српских војвода и других знаменитих Срба*, приредно за штампу Голуб Добрашиновић, Београд, 1961.
- В. Коњикушић, *Датуми и око њих*, или: Када је обновљен пренос моштију Св. Саве? Када обележити стотетрдесетогодишњицу рођења Уроша Предића?, Свеске - Друштво историчара уметности Србије, 23-26, Београд, 1996, 3-4.
- Б. Мајданац, *Народна скупштина Србије - од обичајне установе до савременог парламента (1804-2004)*, Београд, 2004.
- С. Мереник, Допуна библиографији објављених српских мемоара, аутобиографија, дневника, писмо - Зборник радова, Удружење за српску повесницу, Београд 2001, 289-312.
- М. Пилетић, *Одликовања југословенских народа XIX и прве половине XX века (до 1941)*, Београд, 1987.
- Б. Пристер, *Одликовања* (каталог музејских збирки, Повијесни музеј Загреб), Загреб 1984.
- Б. Радовановић, Установљење ордена "Таковски крст" и његови наследници из 1865. године, Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја Горњи Милановац, 1, Горњи Милановац 2001, 99-106.
- Н. Родић; Љ. Јовић, *Владе Србије 1805-1996*, Београд, 1996.
- Н. Станојловић, *Тестамент Стефана Стевче Михаиловића*, Корени I, Часопис за историографију и архивистику, Јагодина, 2003, 155-168.

Summary

One of the valuable exhibits on the permanent exhibition in Native Museum in Jagodina is the Medal "Takovo's Cross" of the second degree. In 1901 it was awarded to Stevan Malenovic (1830/1833-1917), a lawyer from Jagodina. He was one of the first lawyers in Jagodina and he was in the state service from 1850 to 1902 with several interruptions. Malenovic started his law practice in 1863 and was in it almost to the end of his life. His best man at the wedding was Stevca Mihailovic (1806-1888), the most eminent citizen of Jagodina in Serbian history of the 19th century. Malenovic's wife Perka came from the family of famous duke of the First Serbian Uprising Milenko Stojkovic. Stevan and Perka had ten children. The medal was obtained in 1994 from Olga Arambašić, wife of Stevan's grandson Božidar, the son of Stevan's daughter Darinka.

Кутија за орден

Орденски знак и звезда у кутији

Орденски знак (аверс)

Орденски знак (реверс)

Звезда (аверс)

Звезда (реверс)

Милош Радојић

ГЕНЕРАЛ БОЖИДАР П. ТЕРЗИЋ

У ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године српска је војска уз помоћ савезника извојевала три величанствене победе против далекобројних, технички надмоћнијих и одморнијих противника. Несумњиво, највеће заслуге за тај успех, коме се и свет дивио, имају храбри српски ратници, међу којима су доминирали сељаци, мада није занемарљив ни допринос ђака, радника, занатлија, трговаца, учитеља, медицинског особља и стручњака других професија. Велике заслуге припадају и солидно одабраном, добро обученом и веома ангажованом старешинском кадру.

Елиту нашег официрског кора, поред познате четворице војвода чинила је неколицина армијских и по неки дивизијски генерал. На жалост улога и допринос сваког од њих у тим тешким ратним данима још увек није довољно сагледана, па ни адекватно валоризована. Зато су неке међу њима обишла заслужена признања а почела је и да их прекрива патња заборава, па се о њима још увек недовољно зна. Један од њих је и Божидар Божа Терзић, армијски генерал, храбри ратник, прослављени командант Шумадијске дивизије, министар војни у рату и троструки витез Карађорђевог ордена.

Као беба остао је сироче

Божидар Терзић рођен је 7. октобра 1867, године у Горњем Милановцу.¹⁾ Његов отац Петар (1846-1867) радио је као писар - практикант при Срезу качерском Округа рудничког а умро је врло млад. Пошто је као беба остао без оца Божа је одрастао уз самохрану мајку Јерину (1844-1930), од које се није одвајао до краја њеног живота.

Основну школу учио је и завршио у Горњем Милановцу. Седам разреда гимназије слушао је и завршио у Крагујевцу, у најстаријој и једној од најстаријих и најпознатијих гимназија у Србији. У српску војску ступио је 10. септембра 1886. године, као питомац XIX класе

Ниже школе Војне академије. Није познато шта је било пресудно да се определи за војни позив. По неким изворима била је то велика љубав према војном позиву а по другим материјални положај његове породице.

Навикнут на рад и ред Божидар Терзић је лако савладавао све обавезе које су пред њега постављене. Био је вредан, радан и добар питомац, омиљен код другова, а поштован од претпостављених. Школовање је завршио 1. септембра 1889. године, као девети у класи.²⁾ Као што је и ред још као питомац Војне академије добио је и прве чинове. Наравно, радило се о питомачким чиновима. Каплар је постао још 14. марта 1887. године. У чин поднаредника унапређен је 30. септембра 1887. године а чин наредника добио је 10. септембра 1888. године.³⁾ Са њим у XIX класи били су и будући: армијски генерал Степа С. Хаџић и бригадни генерали: Стеван Бошковић и Живојин Бабић.⁴⁾

Чим је завршио ту фазу школовања произведен је за официра српске војске. Пешадијски потпоручник постао је 1. септембра 1889. године. Првим распоредом одређен је за водника у I а затим у II чети XII пешадијског батаљона сталног кадра. Жељан нових знања Божидар Терзић радо је читао све што би му било при руци. Природно интелигентан, радан и амбициозан желео је да се даље усавршава и брже развија. Већ марта следеће календарске године, по личној жељи променио је род службовања и из пешадије прешао у артиљерију. Након тога распоређен је за водника у II дивизион Шумадијског артиљеријског пука.⁵⁾ И на новом радном месту брзо се снашао, па је својим радом и понашањем задобио подршку и разумевање како потчињених, тако и претпостављених старешина.

Као млад и перспективан официр Божидар Терзић је са те дужности упућен за слушаоца IV класе Више школе Војне академије 1. октобра 1892. године.⁶⁾ Ову фазу свог школовања завршио је 12. јула 1894. године, као други у рангу.⁷⁾ Испред њега је био само потоњи пешадијски пуковник Милован Недић. Поред њега у тој класи били су и будући генерали: Мирослав Милисављевић и Душан П. Стефановић.⁸⁾ После тога постављен је за водника и наставника артиљеријске Подофицирске школе. На тој дужности остао је једну школску годину, односно до августа 1895. године. Његови савременици су тврдили да је био добар предавач и способан старешина, те да се као такав истицао у свакодневном раду са питомцима.

На стручном усавршавању у Немачкој

Од средине августа 1895. до средине августа 1896. године био је на служби у генералштабном одељењу Активне команде српске војске.⁹⁾ Другог августа 1896. године унапређен је у чин артиљеријског капетана II класе. Потом је као државни питомац провео годину дана на

стручном усавршавању у немачкој пољској артиљерији. Односно од августа 1896. до октобра 1897. године био је на стажирању у Померанском артиљеријском пуку у Штетину.¹⁰⁾ Боравак у Немачкој искористио је не само да допуну своје стручно знање стечено у нашим војно образовним установама већ и да што боље научи немачки језик и да упозна њихове обичаје и навике, што ће му касније доста користити.

По повратку у земљу, октобра 1897. године, постављен је за командира батерије у II дивизиону Дунавског артиљеријског пука. Међутим, већ 25. децембра исте године прелази на рад у Унутрашњи одсек Генералштабног одељења Команде Активне војске. Ново вапредно унапређење добио је 2. августа 1898. године. Овог пута добио је чин артиљеријског капетана I класе.¹¹⁾

Са тог места Божидар Терзић изабран је и 6. октобра 1898. године ступио је на Курс приправника за генералштабну струку. Школовање је завршио новембра 1900. године, после чега је у 33 години живота примљен у генералштабну струку. Након тога је распоређен на службу у Операцијско одељење Главног генералштаба. За ађутанта начелника Главног генералштаба постављен је 28. децембра 1900. године.¹²⁾

У периоду од марта 1901. до априла 1905. године обављао је више командних дужности. Прво је од 5. марта до 31. јуна 1901. године био вршилац дужности команданта I батаљона у XXVI пешадијском пуку. У то време, 22. јуна 1901. године, унапређен је у чин генералштабног мајора. Затим је од 31. јула 1901. до 19. априла 1902. године био вршилац дужности команданта II батаљона у XIX пешадијском пуку. Од 19. априла 1902. године до 14. новембра 1903. године радио је као начелник Штаба команде Шумадијске дивизијске области. И на крају, од 14. новембра 1903. године до 9. априла 1905. године био је вршилац дужности команданта XII пешадијског пука.¹³⁾

За разлику од једног броја виших официра Божидар Терзић је волео рад у трупи и радо је прихватао све дужности на које је распоређиван. Међутим, прекоманде су биле тако честе да је повремено тешко успевао да потпуно упозна стање у новој средини и предузме неопходне мере. Зато је у свој рад уносио много труда, знања и личних способности, па ипак резултати нису изостајали. То су примећивали и његови сарадници али и надређене старешине, па су се трудиле да то на одговарајући начин вреднују. Захваљујући и томе у периоду од 1903. до 1905. године био је и ађутант Његовог Величанства краља Петра I Карађорђевића.

За вршиоца дужности шефа Унутрашњег одсека Оперативног одељења Главног генералштаба постављен је 9. априла 1905. године. Од 30. септембра 1906. године био је вршиоц дужности Првог пешадијског пука. Са те дужности 25. марта 1907. године постављен је за вршиоца дужности, а од 6. јуна 1907. године за команданта XVII пешадијског пука, стационаiranог у Ваљеву. Ваљевци га памте као

вредног, савесног и успешног команданта, па им је остао у најбољој успомени. У историји спорта ваљевског краја остао је забележен као организатор првих пешачких трка на релацији Београд - Обреновац - Кошутњак.¹⁴⁾

Од марта 1908. године до априла 1913. године Божидар Терзић је обављао још неколико штабних дужности. Тако је од 24. марта 1908. до 9. фебруара 1910. године био шеф Унутрашњег одсека Оперативног одељења Главног генералштаба. У периоду од 9. фебруара до 14. октобра 1910. године био је вршилац дужности начелника Историјског одељења Главног генералштаба, претече садашњег Архива Војно-историјског института. Од 14. октобра 1910. године до 17. септембра 1912. године радио је као вршилац дужности начелника Оперативног одељења Главног генералштаба.¹⁵⁾ На свим тим дужностима показивао је темељну и високу војничку снагу, широко схватање, одлучност и највећу истрајност. У чин генералштабног пуковника унапређен је 29. јуна 1912. године.

У балканским ратовима

Генерал Божидар П. Терзић

Као млад официр Божидар Терзић је* активно учествовао у ослободилачким мисијама у Македонији и на Косову и Метохији до 1905. године, у организацији више националних и патриотских организација. Потом се посебно ангажовао на организацији и уређењу Краљевине Србије дајући драгоцен допринос ослобођењу Македоније и јужних крајева Србије.¹⁶⁾ У време избијања Првог балканског рата пуковник Божидар Терзић био је на дужности начелника Оперативног одељења штаба Врховне команде српске војске. На том месту максимално упорно је радио да се наша војска што боље припреми за рат који јој предстоји. Већ априла 1913. године постављен је за коман-

данта Шумадијске дивизије I позива Народне војске.¹⁷⁾

Овом славном јединицом командовао је и у следећем рату против Бугара. Дошавши поново на чело те познате јединице, непосредно пред Црним Врхом, где су наше снаге биле неорганизоване и демотивисане, па су и појединци почели да напуштају борбени положај. На питање предпостављених из Врховне команде шта мисли да предузме,

према писању листа “Балкан”¹⁸⁾ одлучно је одговорио: “Ноћас нападам Бугаре”. Мада је то многим звучало чудно, па и невероватно, оно што је наумио он је учинио. Окупио је и охрабрио своје борце и у изненадном и силовитом нападу успео да поврати изгубљене положаје, да Бугаре баца на другу страну Злетовске реке и да их потпуно разбије. А да су ту Бугари продрли било би много мртвих на нашој страни а много би наших војника на југу било одсечено. Тим поводом аутор текста у “Балкану” резигнирано констатује “Ни он, није генерал”.

Као командант Шумадијске дивизије био је посебно запажен у борбама на Дренку и Рајчанском Риду. У тешкој и крвавој борби вођеној 4. јуна 1913. године пробио је бугарску одбрану и заузео стратегијске значајне положаје на Дренку и Рајчанском риду. Тиме је створио значајне предуслове нашим снагама да наставе напредовање ка коначној победи. Успех у балканским ратовима 1912. и 1913. године, у којима је Србија најпре победила турску војску а потом и Бугарску, значајно је ојачао њен углед у свету и положај на Балкану. По оценама Хабзбурговаца те победе дале су крила малој Србији, па их је требало што пре поткресати.

У Првом светском рату

Непосредно по објави рата Аустро-угарске маленој и исцрпљеној Србији уследила је мобилизација, па је она у Први светски рат ушла са 420000 обвезника Народне војске, што је у историји познато као максимално напрезање једне зараћене земље. Противнику се журило да се с њом обрачуна знајући да је била преморена и исцрпљена у два претходна рата.

Дана 12. јула 1914. године, пуковник Божидар Терзић постављен је за начелника штаба Прве армије.¹⁹⁾ А већ 10. августа 1914. године поново је на челу Шумадијске дивизије I позива која је била у саставу Прве армије. Са том јединицом често је био у покрету и предузимао многе активности.

После борбе на Лозници 15. августа 1914. године Шумадијска дивизија I позива држи Шабац у блокади и обезбеђује главне наше снаге у познатој Церској бици, у којој смо извојевали своју прву велику победу у Првом светском рату. Та Давидова победа над Голијатом у

Генерал Терзић на положају

свету је одјекнула као гром из ведрога неба. Томе је допринела и чињеница да је то била и прва победа савезника над централним силама па и велико охрабрење српском народу на почетку Првог светског рата.²⁰⁾

Од 6. до 14. септембра 1914. године форсирао је реку Саву и учествовао у Сремској офанзивној операцији. Након тога његове снаге се ангажују у неким борбама на Дрини, а посебно у реону Пецке, односно на простору између Крушња, Љубовије и Осечине.

Током чувене Колубарске битке Шумадијска дивизија I позива била је у саставу Друге армије. Најпре је извршила пробој непријатељског фронта у реону Лазареваца и београдској операцији. За време контраофанзиве српске војске на Руднику повлачи се ка Београду а пуковник Терзић на челу своје дивизије улази у ослобођени Београд, 15. децембра 1914. године. Када су Немци, Аустријанци и њихови савезници почетком 1915. године поново кренули у жестоки обрачун против нас он је са својим Шумадинцима бранио одсек Дунава код Смедерева.²¹⁾ 1915. године бранио је прелаз XI немачке армије преко Дунава и под борбом се повлачио ка Скадру.²²⁾

У јесен 1915. године Шумадијска дивизија I позива, под његовом командом, води жестоке борбе код Пирота. Потом се поново враћа у околину Београда и ратује код Смедерева.²³⁾ На главном правцу напада ове дивизије, ојачаном снагама одбране Смедерева, изведено је више успешних операција и других акција. Одлучујући је био његов допринос активностима на левој обали Велике Мораве. Имали су запажено учешће и у победама: на обали реке Раље код Гроцке, на ушћу Мораве, односно код села Михајловаца, Смедеревске Паланке, крагујевачке Раче, код Лапова, на излазу из Багрданског теснаца, код Јагодине; код Крушевца, на улазу и излазу у Јанкову Клисуру, код Куршумлије, на Малом и великом Косову и код села Истога, у близини Пећи.²⁴⁾ Божидар Терзић као њен командант чини све што је у његовој моћи да се што ефикасније супротставе надмоћнијем непријатељу.

После годину и по дана вођења исцриљујућих борби против далеко бројнијег и технички надмоћнијег противника са овом дивизијом повлачи се преко Пећи, Жљеба и Црне Горе²⁵⁾ ка Скадру. Тако у јесен 1915. године са осталим јединицама српске војске напушта земљу пробијајући се ка Крфу и остављајући за собом многобројне жртве у албанским гудурама или у "плавој гробници".

Негде сам читао, али на жалост више не знам где - каже Љубисав Гавриловић²⁶⁾, пуковник ЈНА у пензији из Београда - да је генерал Терзић општро критикован што је каснио са повлачењем своје јединице преко Косова. На састанку на коме се о томе разговарало он се правдао да није могао проћи преко Косова а да не ода дужну почаст палим косовским јунацима.

Министар војни

Реконструкцијом владе Николе Пашића 6. децембра 1915. године²⁷⁾ пуковник Божидар П. Терзић постављен је за министра војног. На тој дужности заменио је пуковника Радивоја Бојовића и на њој остао до јуна 1917. године. И у новој влади Николе Пашића која је била на политичкој сцени од 10. јуна 1917. до 10. марта 1918. године. У трећој влади Николе Пашића остао је од 10. марта 1918. до 31. маја 1918. године, када је поднео оставку. На тој дужности заменио га је генерал Михаило Рашић који је посао министра војног обављао само до 30. марта 1919. године, па је и он поднео оставку.²⁸⁾

На тај високи положај, који је повлачио велику одговорност за стање у нашој војсци и њену даљу судбину, ступио је у најтежим, по неким ауторима чак у најсудбоноснијим данима, јер су дата наша војска, држава и народ били на великим искушењима. После напорног повлачења преко Косова и кршевите Албаније, српска војска је услед великог напора, глади и бројних других непријатности била страшно уморна, исцрпљена и деморалисана. Зато су га на новој дужности чекали крупни, обимни и надасве сложени послови око прихватања и пребацивања изгладнелих, слабо обучених и опремљених војника. Поред тога требало је нешто предузети ради побољшања њиховог очајног здравственог стања, преформирања јединица и набавке недостајућег наоружања, муниције и друге војне опреме. Припреме да се све то уради биле су краткотрајне, материјална средства ограничена, снаге за смештај и обезбеђење војске мале. Смештај војске у насељеним местима није долазио у обзир јер се није располагало смештајним капацитетима. Пошто су јединице биле без било каквог комфора распоређене су око града и луке Крф, ближе изворима снабдевања. Поред обезбеђења логистичке подршке уморној, слабо опремљеној и гладној војсци требало је вратити изгубљени морал, обезбедити подршку и разумевање савезника; регулисати многа статусна и друга питања.

Какво је стање било у српској војсци по њеном приспећу на Крф можда најбоље показује следећа чињеница. Начелник санитета српске војске пуковник др Сима Карановић известио је нашу Врховну команду да је од 14. јануара 1916. до краја боравка на Крфу умрло 4.735 српских војника. Како пре тог датума нису вођени протоколи умрлих претпоставља се да је на Крфу умро још један број људи и да се укупна цифра креће око иет хиљада војника. Ако се зна да је један број повређених и оболелих са Крфа био депортован у Бизерту и више места Француске основано се претпоставља да је тада страдало око 7.000 српских војника.

Међутим, ни пред тим и сличним изазовима пуковник Терзић се није предавао. Радио је дневно и по 16 до 20 часова, а сличан однос према преузетим обавезама тражио је и од својих сарадника, па и других припадника Српске војске. За релативно кратко време организовао је обављање, обимних и веома сложених послова око прихватања

и пребацивања уморних, изгладнелих и деморалисаних војника са Крфа на Солунски фронт. Допrineо је побољшању њиховог физичког и здравственог стања и повратку пољуљаног морала. Извршио је неопходну реорганизацију јединица и дао драгоцен допринос бољем наоружању наше војске. Организовао прикупљање добровољаца из читавог света. А све то допринело је да наша војска, коју су њени противници прогласили умрлом и сахрањеном, после само три месеца васкрсне као феникс из пепела.

Тако реорганизованој и обновљеној српској војсци додељена је главна улога у пробоју Солунског фронта. Уз помоћ и иодршку савезника она је у незадрживом јуришу од 15. до 17. септембра 1918. године пробила Солунски фронт. И не само, то за 46 дана стигла је на Саву и Дунав, прешавши око 600 километара, што значи да је дневно прелазила по 13 км. То је био један од најпознатијих примера гоњења непријатеља у историји. Све то скупа имало је за последицу и победоносни завршетак Првог светског рата.

Поред свакодневне борбе да обезбеди услове за опстанак и деловање наше војске министар Терзић је размишљао и о будућности. У прилог томе сведочи и податак да је 26. јула 1917. године послао наређење командама и установама српске војске на фронту и у позадини, на Крфу и у Африци, разним артиљеријским и инжењеријским радионицама, болницама, рековалесценским логорима и другима да организују прикупљање предмета за Војни музеј. По том наређењу све сакупљене предмете требало је одмах слати Главном убојном слагалишту у Ликри крај Солуна. Од њих је о Ускресу 1918. године у Солуну приређена изложба са око 300 експоната. За пет дана изложбу је видео велики број посетилаца и она је доживела велики успех. И само два дана по пробоју Солунског фронта министар војни ново наређење о прикупљању предмета за Војни музеј упутно је свим војним и цивилним властима.²⁹⁾

Због свог напорног и квалитетног рада, а нарочито остварених резултата још 29. јуна 1916. године произведен је у чин генерала српске војске.

Пошто је код нас распрострањено уверење како смо имали много генерала неопходно је подсетити да су у Првом светском рату тројица генерала стекла чин војводе и исто толико пуковника намакло генералске еполете.³⁰⁾ Такође, није сувишно подсетити да се код нас генералски чин просечно добијао у 55. години а да га је Терзић добио у 49. години. Пошто није имао славних предака ни јаким родбинских веза нужно је констатовати да га је стекао великим радом, урођеном способношћу, солидним образовањем и изузетним резултатима. Па се захваљујући томе сврстао не само у официрску елиту већ у елиту српске државе и друштва.

И после завршетка Првог светског рата генерал Терзић обавља више значајних дужности. Најпре, октобра 1918. године, Врховна

команда упућује га за свог изванредног изасланика у Сарајево. Потом је кратко време, од 1. децембра 1918. године до 1. јануара 1919. године, био командант III армијске области. Исте године постављен је за команданта II армијске области одређен је 12. новембра 1919. године.

Са тог положаја, по својој молби, 10. маја 1920. је пензионисан.³¹⁾ Указом ФАО бр. 4 513, од 6. фебруара 1923. године, преведен је у резерву са истим чином. За многе је његово пензионисање било велико изненађење јер је важно за једног од најспремнијих официра а зна се да је то био и тежак атак на његове припадности. Мотиви његовог захтева су остали непознати. Међутим, ако се зна да је у то време већ била престала да ради огромна већина највиших војних команданата³²⁾ онда се да наслутити да је он био незадовољан таквим односом актуелних власти и да се није мирио са таквом политиком.

Поново је реактивиран 19. августа 1923. године. Поводом његовог реактивирања у листу “Ратнички гласник”³³⁾ писало је: “Вест о активирању г. Терзића учинила је најлепши утисак у свим официрским и грађанским круговима којима добро наше војске и Отаџбине лежи на срцу. Јунак са Рајчанског брда који је у крвавој бици са својом Шумадијском дивизијом решио у нашу корист читав период бугарског рата из 1913. године. Бранилац Смедерева пред силном најездом Макензенових трупа и најугледнији командант дивизије све до Скадра 1915. године, враћа се војсци да јој посвети своје велике војсковођске способности. У најискренијој жељи да се на овоме путу враћања војсци заслужних ратника истраје и да се војсци надокнади оно што је њиховим одсуством било изгубљено, ми најтоплије поздрављамо враћање војсци ђенерала Терзића чије је име тако тесно везано са историјом нашег раовања”.

Убрзо по реактивирању, 21. октобра 1923. године, унапређен је у чин армијског генерала³⁴⁾ Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Одмах по реактивирању постављен је на нове високе војне дужности. Прво је био командант III армијске области. На том положају остаје до децембра 1925. године. Тридесетог децембра 1925. године за начелника штаба те армије био је одређен пуковник а потоњи генерал Богољуб Илић, до тада на раду у Оперативном одељењу Главног генералштаба. Почетком 1926. године образована је V армијска област,³⁵⁾ од јединица Тимочке, Моравске и Шумадијске дивизијске области. Армијска артиљерија и ваздухопловство, као и неки други припадајући делови нису могли одмах бити формирани јер није било довољно неопходне опреме и људства. Са те дужности коначно је пензионисан 11. априла 1929. године. По неким мишљењима³⁷⁾ учињено је то јер је, тек после пензионисања истакнутих ратних команданата, отворено више простора за даље напредовање припадника тзв. “Беле руке” и пријатеље генерала и новог председника владе Петра Живковића.

Ни после пензионисања генерал Терзић не мирује већ се свестрано ангажује на припреми инвалидског законодавства, како би

олакшао живот осакаћених и онеспособљених ратника, удовица, деце и родитеља палих бораца. Свестан потребе правилног схватања овог необично важног социјалног питања са истанчаним осећањем за правду и поштење неуморно је радио да се нађу најправилнија решења.

Плодан војни писац

Од младости је генерал Божидар Терзић доста читао па је значајно обогатио и проширио свој речник. Уз све то, имао је и дара за лепу писану реч, па је од најраније младости и сам по нешто писао. Према непотврђеним подацима био је активан члан ђачке литерарне дружине у крагујевачкој гимназији, па се и оглашавао у неким листовима и часописима. Висок ниво општег и војног образовања омогућавао му је да се уз војну и педагошку делатност огледа и у другим областима живота. У једном временском периоду нарочито је био ангажован на списатељском и преводилачком плану. Као резултат тих активности настали су чланци и расправе које је објављивао у познатом и надалеко признатом војном часопису “Ратник” и другим војним публикацијама.³⁸⁾ Током 1910. године био је ангажован и као уредник “Ратника”.

Мада није обрађена и приређена библиографија радова генерала Терзића зна се да је написао и објавио више стручних радова и студија из војне струке. Међу њима су најзапаженији: *Успомене на Шумадијску дивизију 1915*; *Моји савети младим официрима*; *Зајоведанье у војсци*; *Значај моралног елемента у рату*; *Дисциплина и осјтаље војничке врлине* итд.

Познато је да се бавио и преводилачким радом из области војне стратегије и тактике одбране. Захваљујући томе написао је и објавио књиге: *Вођење рата и тактика код Црногораца* (превод), 1904; *Развитак сиратије у XIX веку*, од генерала - лајтанта Фон Кемерера (превод са немачког), Београд, 1907, стр. VIII + 171 и *Руска и Јапанска гледишта о напад и одбрани*, с обзиром на искуства у руско-јапанском рату, Београд, 1908.³⁹⁾ Појединци тврде да он није само писао већ је упорно наговарао своје пријатеље и сараднике да се лате пера и да пишу, подсећајући на ону познату изреку “све што није записано, као да се није ни догодило”.

Колико је он ценио писану реч показује и податак да је своју личну архиву оставио Историјском одељењу Главног генералштаба. Претпостављали смо да се у њој налазе још неки његови рукописи, па бројни чланци објављени у “Ратнику” и другим гласилима, па смо покушали да остваримо увид у њу. На жалост, до ње нисмо могли доћи, јер је она изгледа уништена у претходним ратовима.

Генерал приватно

Док се о генералу Терзићу као официру, ратнику, писцу и министру доста зна, веома су оскудни подаци о његовом приватном животу. Једино је познато да се није женио, па ни оставио потомке. Зна се да су га красиле многе дивне људске особине. Био је “разборит и приступачан” - како пише у његовом официрском досијеу. Уз то је био веома радан, скроман и честит.

Тешко да се може наћи официр који је имао толики број прекоманди као он. Међутим, он је све то ћутке подносио и одлазио тамо где су га слали. Вероватно је мислио да ће било која жена коју би он пожелео прихватити те његове силне прекоманде, дуготрајан и напоран рад и такву посвећеност послу, па се и определио да не заснива породицу. Тим поводом није сувишно подсетити да то тада и није била права реткост код успешних људи.

Зна се да је био доста привржен мајци, па је и највећи део живота провео са њом. Неки мисле да је и због те велике везаности за мајку и остао нежења. Међутим, према нашим сазнањима она му није била препрека. Напротив, стално га је наговарала да се жени и има своју породицу. А он је својом бригом за њу желео да јој врати бар делић захвалности за све оно што је она чинила за њега док је био мали. Њој је доста дуговао и за многе fine особине које је временом стекао.

Познато је да је имао још једну велику љубав. То је његова неизмерна љубав према родном крају. Ма где да је службовао радо је истицао своје порекло и говорио о свом завичају. Пред крај живота био је и председник Удружења Рудничана у Београду, па се и то завичајно удружење доста ангажовало око испраћаја његових посмртних остатака из Београда за Горњи Милановац и сахране. Наравно, ни касније га нису заборављали, па су му повремено давали парастосе и чинили друге почести. Током 1938. године горњомилановачкој гимназији поклонио је 30 обвезница ратне штете у износу од 30000 динара. Како је ово у то време био позамашан износ новчаних средстава за њих је набављено 350 лепих и вредних књига за школску библиотеку и образован богат фонд књига које ће убудуће служити за награђивање најбољих ученика ове школе.⁴⁰⁾

“Приликом једног боравка у Горњем Милановцу посетио сам и тамошњу цркву”, каже Љубисав Гавриловић,⁴¹⁾ пуковник ЈНА у пензији из Мрчића код Косјерића у Београду. “Том приликом на зиду цркве приметио сам спомен плочу са доста имена па сам стао да их прочитам. Међу великим добротворима те цркве помиње се и генерал Божидар Терзић. Чини ми се да на зиду те цркве стоји и његова слика.”

Иначе, цркву Свете Тројице у Горњем Милановцу градио је Настас Ђорђевић, изузетно познат и признат мајстор, родом из Охрида у Македонији, мајстор високих квалитета па се с правом сврставао у

ред најбољих неимара свога доба. Градио ју је пред крај свог живота у времену од 1860. до 1862. године, па представља једно од његових најлепших грађевинских остварења. У њој се чува део осушеног стабла Таковског грма, два бронзана топа за објављивање српских победа - поклон кнеза Милоша и Јеванђеље - поклон руског цара.⁴²⁾

И поред бројних искушења кроз која је пролазио генерал Терзић је доживео лепу старост. Загазио је у осму деценију. И поред велике моћи и угледа, које је уживао, није био богат човек. Због скромних примања које је имао и чињенице да је живео искључиво од своје плате највећи део живота проживео је скромно, мада је имао право на коња и момка. Томе су несумњиво доприносиле и његове честе сеобе а оне не само да су биле скопчане са обезбеђењем стана већ су биле узрочник распродаје или штете по покућство са којим је располагао.

Признања

Систематски, одговоран и плодотворан рад генерала Терзића није могао остати незапажен. Остало је забележено да је добио 14 домаћих и 6 страних одликовања и других јавних признања.

Од домаћих одличја имао је: Медаљу за војничке врлине, Споменицу краља Петра I, све три споменице за учешће у ослободилачким ратовима, Албанску споменицу, Орден белог орла IV и V реда, Орден белог орла са мачевима II реда, Орден таковског крста V реда и Орден Св. Саве I реда. Наравно нису га обишла ни највећа наша ратна признања из тог периода. Добитник је чак три ордења Карађорђевог звезде са мачевима III и IV реда.⁴³⁾

Од страних признања добио је висока одличја чак шест земаља. Његове груди красиле су: француски Орден легије части III реда; енглески Орден Светог Ђорђа и Михаила II реда; Орден италијанске круне са лентом, Орден румунске звезде I реда, пољски Орден италијанске круне са лентом, Орден румунске звезде I реда, пољски Орден Полоција Рестутуга I реда и грчку медаљу за храброст II реда.⁴⁴⁾ Према неким изворима⁴⁵⁾ имао је и албанског Скендербега I реда; чехословачког Белог лава II реда, француског Legion D* Oner II реда и грчког Дедезонтаја II реда.

Зна се да је повремено добијао новчане награде, похвале, дипломе и још друга мирнодопска признања.

Последњи опроштај

Тридесетог септембра 1939. године многи дневни и други листови објавили су информације да је армијски генерал и министар војске у пензији Божидар Терзић, преминуо јуче "29. о. м. у 11. часова у свом

стану у Доситејевој улици број. 9⁴⁶⁾ Након тога су посмртни остаци генерала Терзића били пренети у Официрски дом⁴⁷⁾ где су били изложени. Поред њега продефиловали су многи Београђани.

На свечаном испраћају његових посмртних остатака из Београда за родни крај било је много присутних. Краља је заступао пуковник Полексић, а Владу више министара. Међу присутнима било је доста војних генерала и других угледних грађана. Пред официрским домом од њега се опростио његов ратни друг, армијски генерал Пантелија Јуришић. Том приликом је поред осталог рекао.⁴⁸⁾

“Са разумљивим узбуђењем треба да у име војске одам почаст великом војнику и команданту наше прослављене војске армијском генералу Божидару Терзићу, да се опростим са његовим земним остацима који се иреносе у његов родни крај да тамо почивају вечни сан поред његове мајке Јерине и његових дичних Шумадинаца. Чини ми се јуче је то било, мада је прошле године враћајући се са Јадранима био у Загребу и са младалачким еланом говорио о изradi Инвалидског закона... Тај посао као последњи службени рад генерал Терзић завршио је на потпуно задовољство и признање меродавних фактора, а ратни инвалиди му дугују посебну захвалност.”

Потом је исцрпно приказао цео живот и рад покојника, посебно наглашавајући његове заслуге као команданта Шумадијске дивизије I позива и министра војног. Своје излагање завршио је овим речима:

“У целокупну своју активност и у своје службене и приватне односе уносио је све своје лепе расне особине, своју интелигенцију, свој ведри дух, оптимизам, питомост и срдачност. Његов идол била је трупа и непосредан живот и рад у њој. Он је један од ретких официра који је на положају трупног команданта батаљона и пука провео више година, учећи се у трупи да је позна и освоји преносећи на њу своје велико знање и широку и темељну спрему. Ту лежи тајна у његовим великим успесима као ратног команданта. Његов велики такт у командовању и опхођењу, његову срдачност и отменост никада нећу заборавити, они који су га срели, са њим радили или који су га познавали. Нека нас драга успомена подстиче на не користољубиво витешко, верно и одано служење Краљу и отаџбини. Слава генералу Терзићу.”

Поворка је затим кренула до Вазнесењске цркве, где је извршено опело 30. септембра 1939. После црквеног обреда пред црквом у име бивших ратника говорио је професор Ђира Милић, који је за време Првог светског рата био на служби у штабу Шумадијске дивизије. У својој топлој речи указао је на значај подвига Шумадијске дивизије првог позива, која је успела да победи најбоље непријатељске трупе и да порази најславније непријатељске команде.

“Генерал Терзић створио је ову чудесну војску, која одлази са Крфа на Солунски фронт. Он почиње са Цером, а завршава са пробојем Солунског фронта. Он је био диван командант војника за које су Французи на Солунском фронту рекли да су чудотворци”, рекао је професор Милић.

Повратак у завичај

Након опела и овог говора посмртни остаци покојника свечано су испраћени за Горњи Милановац. На Славији се од њега опростио Милан Недић, председник Удружења инвалида. Том приликом је рекао и ово:

“Заслуге овог дивног команданта већ су довољно истакнуте, а ја хоћу још да укажем на његову делатност као социјалног радника. Генерал Терзић примио се задаће да допринесе што више инвалидског питања. Државни одбор који је био састављен за редакцију Инвалидског закона радио је седам месеци тако да смо изблиза могли да се уверимо, да је под мундиром генерала Терзића куцало једно добро и племенито срце генерала Терзића”, казао је Недић.

Тог дана пре подне у општинској сали у Горњем Милановцу одржана је комеморативна седница у славу покојног генерала Терзића. Седници су присуствовали, поред чланова општинске управе и одбора, представници свих националних, просветних и културних установа и удружења. О животу и раду генерала Терзића, а посебно његовим заслугама за родни крај и нарочито Горњи Милановац, говорио је Светозар Чивовић, председник горњомилановачке општине. Потом су присутни одали пошту преминулом генералу. После тога изабрани су разни одбори за дочек његових посмртних остатака.

По приспећу покојника у завичај био је смештен у Саборној цркви у Горњем Милановцу. Његово мртво тело наизменично су чували активни и резервни официри и носиоци Карађорђевог звезде са мачевима.

Сахрањен је 1. октобра 1939. године, после 14 часова, уз највеће војне почести, у породичну гробницу у Горњем Милановцу. Његови посмртни остаци почивају крај његових родитеља Јерине и Петра и стрица Благоја (1938-1973).

Напомене

- 1) Војни историчар Исидор Ђуковић у књизи *Таковци и рудничани у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године*, објављеној у Горњем Милановцу, 1994. године, на 615 страни пише да је рођен 7. октобра 1867. године у селу Калиманићима код Горњег Милановца. И у његовој биографији објављеној у деветој књизи *Војне енциклопедије* (Београд, 1975.) на страни 775, стоји податак да је рођен 7. октобра 1867. године.
- 2) М. Милићевић и Љ. Поповић: *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, стр. 233.
- 3) Љ. Поповић и М. Милићевић: *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, 185.
- 4) *Споменица седамдесетпетогодишњице војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, 278.
- 5) Љ. Поповић и М. Милићевић: *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, 185.
- 6) *Ратник*, Београд, 1939, 153.
- 7) Током тог школовања, 2. августа 1893. године унапређен је у чин артиљеријског поручника.
- 8) *Споменица седамдесетпетогодишњице војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, 354.
- 9) *Народна енциклопедија*, српско-хрватско-словеначка IV, Загреб, 1928, 538.
- 10) Љ. Поповић и М. Милићевић: *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, 188.
- 11) Архив војно-историјског института, Београд, Фонд досијеа персоналних података, К 18, 321.
- 12) Љ. Поповић и М. Милићевић: *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, 186.
- 13) Архив војно-историјског института, Београд, Фонд досијеа персоналних података, К 18, 321.
- 14) З. Трипковић, *Развој спорта у Ваљево (1870-1990) и допринос војске у књизи Ваљево постанак и успон градског средишта*, Ваљево, 1993, 435.
- 15) Љ. Поповић и М. Милићевић: *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, 186.
- 16) Исидор Ђуковић, *Таковци и рудничани у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године*, Горњи Милановац, 1994, 618.
- 17) Љ. Поповић и М. Милићевић: *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, 186.
- 18) *Балкан*, од 17. јануара 1914. године, 1.
- 19) М. Станивуковић, *Ликови из првих редова*, команданти и начелници штаба Прве армије, Београд, 1995, 65.
- 20) Д. Глишић, *Велика победа*, лист "Војска", Београд, 12. август 2004, 15-18.
- 21) Ж. Живуловић, *Напред у отаџбину - пробој Солунског фронта*, Београд, 1998, 218 и 219.
- 22) И. Ђуковић: *Ћаковци и рудничани у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године*, Горњи Милановац, 1994, 618 и 619.

- 23) Љ. Поповић и М. Милићевић: *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, 185.
- 24) *Време*, Београд, 30. септембра 1939.
- 25) *Ратник*, Београд, новембра 1939, 153.
- 26) Казивање Љубисава Гавриловића, пуковника ЈНА у пензији из Београда, дана 3. септембра 2004. године.
- 27) Жика Живуловић у већ поменутој књизи пише да је за министра војног изабран 31. децембра 1915. године.
- 28) Љ. Поповић и М. Милићевић: *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, 192.
- 29) *Осамдесет година од пробоја Солунског фронта* - специјални прилог листа *Војска*, бр. 24. од септембра 1998, 23.
- 30) М. Милићевић и Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, 10.
- 31) Љ. Поповић и М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, 188.
- 32) М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935*, Београд, 1994, 14.
- 33) *Ратнички гласник*, Београд, 1923, св. 4, 104 и 105.
- 34) М. Милићевић и Љ. Поповић: *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, стр. 232.
- 35) Службени војни лист за 1926. годину.
- 36) Са седиштем у Нишу.
- 37) М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935*, Београд, 1994, 55.
- 38) *Народна енциклопедија*, српско-хрватско-словеначка, IV, Загреб, 1928, 538.
- 39) Љ. Поповић и М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, 189.
- 40) *Стари Милановац*, Горњи Милановац, 1994, 70.
- 41) Казивање Љубисава Гавриловића, пуковника ЈНА у пензији из Београда, 3. септембра 2004. године.
- 42) *Стари Милановац*, Горњи Милановац, 1995, 84.
- 43) Т. С. Влаховић, *Витезови Карађорђевог звезде*, Аранђеловац, 1990, 322.
- 44) *Архив војно-историјског института*, Београд, Фонд досијеа персоналних података, К 18, 321.
- 45) И. Ђуковић, *Таковци и рудничани у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године*, Горњи Милановац, 1994, 619.
- 46) У многим текстовима пише да је генерал Терзић и након пензионисања становао у једној соби Ратничког дома.
- 47) *Време*, Београд, 30. септембра 1939, 11.
- 48) Исто.

Summary

General Božidar Terzic was a versatile person, having good general and professional education. Beside that, being gifted with lots of virtues, he belonged to the most dignified Serbian officers and the greatest war commanders of our army. During the liberation wars from 1912 to 1918, he was often in first lines of combat. He distinguished himself by his courage and ability, so he always acted as an example among his soldiers and associates. In the history of our army, the name of general Božidar Terzic is particularly eminent for his merits for qualifying the commanding cadres. General Terzic was regularly and systematically handing down his knowledge and experience to junior commanders and chiefs of headquarters. Many noticed this, and the competent ones gave him credits for this, especially the chief of the Supreme Commanding headquarters, duke Radomir Putnik.

In the Balkans' wars he was the chief of the operational division of Supreme Command of Serbian Army, and then the commander of Šumadija division. During the offensive stage of Kolubara Battle, he took part with his Šumadija division fellows in pursuing the enemies and occupying Belgrade. In the period of 1915-1918, which was the hardest period for the state, the army and the people, he was the Minister of Army.

Not only did general Terzic perform many significant military duties and was a personification of military abilities and virtues, but he also was very popular, generally appreciated and everywhere highly respected person. Since the earliest youth he was welcomed, respected, and favoured. In communication with others, his elegance and cordiality were evident.

Not even in the hardest days did he become discouraged. He was very brave and optimistic. He firmly and steadily believed in himself, in the virtues and abilities of his nation, so he accepted the most responsible duties. He fulfilled the assigned tasks best he could.

Being such a person, he ranked into the small group of our most dignified officers. He was considered to be "a skilled soldier". If the four famous army commanders of ours: Radomir Putnik, Živojin Mišić, Stepa Stepanovic and Petar Bojovic belonged to the first group, then he belonged to the second group of our distinguished army commanders together with Krsto Smiljanic, Pavle Jurišić Sturm, Mihailo Rašić and maybe a few others. He deserves to be fully respected and revered and that is the reason why citizens of Gornji Milanovac and its institutions, above all the others, are obliged to do their best to keep memory of his life and deeds, and in that way protect him from oblivion.

Радови Јавних

ЗИДАНЕ ЦРКВЕ НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

Црква Светог пророка Илије (Каменица)

Каменица, варошица између Дружетића и Гојне Горе, налази се уз истоимену реку на крајње западном делу наше општине. Одмах изнад варошице, на левој обали реке, на прилично издигнутом брегу, налази се сеоска, парохијска црква. Посвећена је Светом пророку Илији, а саграђена је око 1920. године као спомен-црква. Црквеној парохији припадају села Дружетићи, Гојна Гора, Богданица и два села пожешке општине (Мршељи и део Тометног Поља).

Црква у Каменици¹⁾ је средње величине. По архитектури је једноставне градње, једнобродна споља, док унутра има подељен главни брод на три уздужне целине, три импровизирана брода: главни, нешто шири и бочне, уже. На средини цркве су четири стуба који носе куполу.

Црква у Каменици

Првобитна црква у Каменици није имала куполу већ дашчани свод и покривку од лима. Данашња црква покривена је црепом. Први пут је црква реновирана 1962. године, а генерално реновирање је извршено у периоду 1984-87. године када је подигнута купола и проширена црква. Дозидан је источни део, такозвана спољна припрата. Црква има главни, западни улаз и бочни, северни.

У унутрашњости цркве нема живописа. Иконостас је дрвени, новијег је датума, на њему се налазе две иконе из првобитне цркве,

рад непознатог мајстора. Сликане су на платну и немају веће уметничке вредности. Поред њих се налази још неколико икона сликаних после обнове цркве. Израдио их је протођакон Миодраг Томић из Кралева. На зиду главног брода стоји још једна икона сликана на платну, рад непознатог мајстора. Изнад главних врата је постављена композиција са ликом свеца, заштитника храма, коме је црква посвећена - Светог пророка Илије, рад Радоша Стевановића из Чачка.

Црква у Каменици названа је спомен-црквом због тога што су бројне спомен плоче са именима пострадалих у ослободилачким ратовима Србије и НОР постављене на зидове, и у спољашњем и унутрашњем делу грађевине. Међу њима има и плоча које су имућније породице подигле за покој душа својих предака. У дворишту је неколико надгробних споменика лепе израде. Већина плоча, такође има веома лепу израду и вероватно су из неке од познатијих локалних каменорезачких радионица оног доба.

Поуздано се зна да је каменичка црква освећена 1925. године, па се ошуда ова година понекад узима и за годину њене грађње. Међутим, грађња је свакако почела много раније. Већ 1909. покренуто је иштанње грађње цркве, а 1911. и 1912. започета набавка материјала. Рај је прекинуо активност око цркве, али су оне настављене већ 1918. године. Грађња је заочетна у то време, вероватно 1920, а правило је да се најчешће почетка грађње, односно година почетка грађње, узима за годину "кад је црква саграђена".²⁾

Једног од најугледнијих свештеника каменичке цркве Рајка Недића (службовао од 1927. до 1943) одвели су Немци и 1943, заједно са сином, сирељали га на Бањици. Тада су Немци зајалили и његову кућу у којој је изгорела сва црквена документација. По прици мештана, Немци нису зајалили и цркву, а били су намерили, јер су видели да на њеним зидовима стоје спомен-плоче изгинулима у прећходним рајтовима.³⁾

Црква Светог Димитрија (Брезна)

Црква Светог Димитрија у Брезни⁴⁾ је задужбина кнеза Милоша Обреновића из 1837. године. Кнез је почетком августа 1836. послао писмо старешинама и народу тадашњег среза Црногорског, округа Рудничког, у коме обавештава да има намеру да идућег пролећа започне градњу нове цркве и захтева да се припреми потребан материјал и остало шта треба.

Градња цркве започела је како је кнез тражио, у пролеће 1837. године. Главни мајстор био је Димитрије Сотировић, али због неких

непоразума и незадовољства његовим радом, Милош је убрзо наредио да радове преузме Настас Стефановић, познати неимар српски који је иза себе имао велики број грађевина. Градња је трајала током 1837, 1838, а завршни радови на украшавању вршени су и 1839. године. Освећена је и дата народу на употребу 1840.

По архитектури црква Светог Димитрија је једноставна једнобродна грађевина у традиционалном духу, грађена као и друге сеоске цркве Милошевог времена. У унутрашњости има типичан полуобличасти свод без куполе. На источном делу је велика полукружна апсида (олтарски простор) са бочним певницама, тако да у основи црква има облик триконхоса. Свод цркве је изнад наоса (главног брода) ојачан потпорним луцима који се ослањају на пиластре (прислоњене стубове) који имају профилисане капители.

Црква у Брезни

Црква је зидана традиционалним материјалом, каменом из оближњих каменолома, а кречним малтером прекривена је и споља и изнутра. Двосливни кров био је прекривен црпом, а сада је замењен лимом. Карактеристично су обрађени прозори, главноулазни и бочно-северни портал, једна ниша и кружни отвор на западној фасади. Њихови первази имају веома лепу орнаментику и профилацију у камену. Декорација прозора и портала везана је за јужњачку градитељску традицију и исламске утицаје. Има и елемената декорације која је преузета са цркава брвнара.

Испред главног улаза у цркву је висока кула - звоник, дозидан у новије време. По архитектури одудара од цркве и не чини с њом архитектонску целину.

Иконостас брезанске цркве је типичан, дрвени. Настао је касније од градње цркве, током 1850-51. године. Грађен је у класицистичком духу, има скромну резбу, нешто богатију на царским дверима. Иконе, сликану декорацију иконостаса и две зидне слике поред иконостаса радили су живописци, браћа Константин и Димитрије Анастасијевић, 1851. и 1852. године. Они су сликари јужњачког порекла. Осликали су комплетан иконостас са проширеним ансамблом икона по традиционалном распореду. Браћа Анастасијевић били су сликари поствизантијског духа, а примењивали су савремене барокне образце стварајући тако допадљиве слике са пуно злата, шаренила и мноштва детаља.

Једине две зидне слике, поред оних у олтарском простору, наговештавају да је цркву требало у целини осликати, али из непознатих разлога то није учињено. Остале су само стојеће фигуре светог Николе и светог Ђорђа, лево и десно од иконостаса, сликане у духу поствизантијских икона са барокним елементима.

Изузев иконостаса и зидних слика, у брезанској цркви налази се и неколико занимљивих сликарских дела из прошлог века. Међу њима су три иконе и једна осликана дарохранилница, рад познатог српског сликара 19. века Димитрија Посниковића. Сачувано је и неколико вредних старих богослужбених књига, као и делови, односно остаци старе цркве брвнаре на чијем је месту саграђена нова брезанска црква.

Нова зидана брезанска црква, је саграђена поред места на коме се налазила брвнара из 1817. године. Била је то једна од најлепших цркава овог места у Србији са изузетном резбареном декорацијом о чему сведоче остаци који се данас чувају у звонику нове цркве и Музеју рудничко-џаковског краја (поставка у Такову). Сачувана је и часна књига у данашњој црквеној порти. По предању црква-брвнара пренета је "на леђима за ноћ" из Теочина, јер су је Турци били открили па јој је запрећено уништење. Заушћена је за време ратова да би, после Другог светског рата, постојано постојала. Седамдесетих година припремљена је за комјунитаризацију, али је грађа изненада и непријатно несјала.⁵⁾

За брезанску цркву везано је име, кнеза Васе Појовића из Бершића, једног од најзначајнијих сарадника Милоша Обреновића. Он је браћу од ујака кнегиње Љубице, а Милош га је именовао за обор-кнеза Нахије јожешке, 1819. године. Умро је 1832. године и сахрањен код брезанске цркве о чему сведочи спомен плоча на јужном зиду. Прича се, мада нема поузданих података, да је за животова оставио значајну своју новца за подизање цркве.⁶⁾

Црква рођења пресвете Богородице (Г. Бањани)

Црква у Горњим Бањанима⁷⁾ је једна од најстаријих у нашој општини. Саграђена је 1862. године, а први пут обновљена пред крај прошлог века - 1899. Посвећена је празнику рођења пресвете Богородице (Мала Госпојина). О цркви немамо много сачуваних података пошто је, приликом паљења бањанске општине 1943. године, страдала и црква и њена комплетна архива. Подаци о градњи и обнови остали су записани на две камене плоче. Старија се налази у цркви, на јужном зиду припрате, одмах до улаза, а новија изнад главних врата на спољном зиду.

Старија плоча даје основне податке о градњи, градитељу, обнови и онима чијим трудом је црква обновљена. Натпис гласи: *“Овај храм рождество пресв. Богородици зајоче Танасије Симић парох оvd. 1862. г. Обнови се под управом Ранисава Нешиовића пароха и Ђорђа Пејровића предс. оиши. са добровољним прилогом парохијана и сѣрани прилагача у 1899. г.”*

Новија плоча даје детаљније податке о градитељу: *“Овај храм рождество пресвете Богородице Дјеве Марије подиже 1862. године Атанасије Симић парох бањански са својим браћом Јованом и синовцем Аксентијем Симићем парохом бањанским уз помоћ својих парохијана”.*

Очигледна је разлика у имену ктитора. На првој плочи пише Танасије, на другој Атанасије, али се ради о истом човеку. Разлика се јавља због различите интерпретације имена у различито време.

Бањанска црква је једноставна једнобродна грађевина средње величине. Изнад улазног дела издиже се кула звоника. Кула је зазидана и нема функцију звоника већ чисто декоративни архитектонски карактер. Служећи звоник цркве налази се у дворишту-порти, дрвене је конструкције и из новијег времена. Црква је покривена црепом, а чеона кула лимом.

Црква у Г. Бањанима

У унутрашњости црква има класичан полуобличасти свод. Он се ослања на неколико прислоњених стубова-пиластара који се као профилисани испусти појављују и на своду рашчлањујући га на неколико целина. Светлост улази у храм кроз шест прозорских отвора на главном броду и три олтарска. Главни улаз у цркву решен је једноставно док јужни има скромну профилацију у виду два прислоњена стуба, са обрађеним капителима, и три орнаментна на луку.

Црквени иконостас је сасвим једноставан по изради и састоји се од спојених дасака на којима стоје иконе. Већина икона је из прошлог века, али се о њима мало зна.

Црква у Г. Бањанима је обнављана у неколико наврата. Њен данашњи изглед је из 1903. године, а у овом веку још неколико пута је поправљана. Највише је страдала за време Другог светског рата када су Немци, 1943. године, спалили бањанску варошицу. Црква нема никакву сликану декорацију на зидовима. Изнад главног улаза је насликана сцена из Богородичиног живота - Покров пресвете

Богородице, рад Радоша Стевановића из 1994. године. Ово је неуобичајена појава с обзиром на то да је правило да се на том месту слика светац или сцена из живота свеца коме је црква директно посвећена. Овде је реч о изузетку јер је црква посвећена рођењу Богородице, а насликан је Богородичин покров, празник када је главни сеоски сабор - традиционални горњобањански вашар.

Горњи Бањани нису имали цркву до 1862. године. До тада парохијска црква за Бањане налазила се у Лозњу. Била је то брвнара из 18. века, коју су, по Миленку С. Филиповићу, Турци зајалили, мада још тојој предање да је пренета у Теочин, а можда и у Брезну. Када је требало обновити богомољу на месту лозанске брвнаре, томе се успротивио Илија Божовић из Лозња чије се имање налазило свуда око црквеног. Прича се да је тај Илија био изузетно вредан и радан човек, а да се противио грађњ нове цркве зато што је социјално млађима говорио: "Ђе је црква, ту је и кавана, ту је нерад. Млади ће долазити у кавану, залуд седећи и време проводићи, цетићи јанијалоне на туру и зугење на лактовима, па ту рада не може бити није икаквог берићетија, него нека се црква у Бањанима гради".⁸⁾

Црква Светог Николе (Брусница)

Село Брусница је било познато у средњем веку. О томе сведочи један документ који је цар Душан потписао 1354. године "у Брусници под Рудником". Али нема података о постојању цркве у Брусници у то време. Према неким казивањима, на потесу Врбље, испод Равног гаја, где је данашње брусничко горње гробље, налазио се средњовековни манастир Врбово.⁹⁾ На месту данашње брусничке цркве налазила се почетком 19. века, капела коју је за верске потребе села саградио Јован Обреновић. Опет по предању, капела је саграђена на темељима цркве брвнаре из ранијег периода.

Кад је Брусница постла варош и средиште рудничког округа, указала се потреба за грађњу нове богомоље. Ту потребу уочио је први кнез Милош будући да је био веома везан за село у коме је одрастао уз брата по мајци војводу Милана Обреновића. Кнез Милош је тридесетих година прошлог века дао налог да се на темељима старе цркве - капеле нова сагради. Од старе цркве остале су само царске двери које се чувају у данашњој милановачкој цркви.

Грађња брусничке цркве започета је 1836. године, а поверена је једном од најпознатијих мајстора оног времена у Србији Настасу Стефановићу. Поред Милоша, о припремама и њеној грађњи старао се и Јован Обреновић, тадашњи обор кнез рудничке нахије. Црква је завршена у року и освећена 1837. године. Посвећена је Светом Николи.

По изгледу и архитектури брусничка црква је једна од најлепших сакралних грађевина на подручју рудничко-таковског краја. За ондашње време и прилике, кад је по Србији уопште било мало зиданих грађевина, она је била монументална, “веома лепа и солидна грађевина”.

Црква Светог Николе је једнобродна црква правоугаоног облика. Засведена је полуобличастим сводом. Има изражену полукружну апсиду на источном делу. Занимљиво архитектонско решење представља импозантна троспратна кула звонара на западном делу грађевине, испред главног улаза. Звонара доминира грађевинам издижући се високо према небу.

Црква у Брусници

Брусничка црква има западни, главни и северни бочни улаз. Светлост продире у храм кроз пет прозорских отвора. Прозори су веома лепо обликовани. Зидови су од нетесаног камена били првобитно омалтерисани и окречени, али су приликом последњих конзерваторско-рестаураторских радова слојеви скинути и задржан је рустични изглед фасаде који је веома живописан.

У унутрашњости црква је једноставна. Доминирају сводови и распонски лукови са хором и певницом изнад улазног дела. Црква није живописна из непознатих разлога. Чак дуго времена није имала ни иконостас. Тек 1851. године храм добија иконостас, висок, масиван, стабилне конструкције са скромном резбом. Негде у исто време црква је добила и иконе, али од њих до данас ништа није остало. Остали су само снимци који говоре о вредном иконопису који је, због немарног односа према цркви потпуно уништен.

Брусничка црква је у периоду после Другог светског рата била потпуно запостављена. Дуго је прокишњавала па је отуда пропао иконостас са иконама. У неповрат је отишао и богат црквени инвентар као и две фреске уз иконостас са обе стране. Нестало је или уништено мноштво докумената, црквених књига и разног инвентара.

У спољашњем делу цркве добро је очувана камена декоративна пластика fine израде. На северном порталу истичу се камени довратници са профилисаним капителима који носе полукружни надвратник. Изнад лука је камена розета слична онима које су резане на дрвеним порталима цркава-брвнара. Испод су орнаменти са биљном тематиком. На западним вратима, на надвратнику, исклесан је орнамент са два гри-

фона. Око њих се плете стилизована лоза, а изнад су три розете и два стилизована цвета. Овај скромни рад представља право мало ремек дело камене пластике оног времена.

Црква Светог Николе у Брусници заштићена је од даљег пропадања конзерваторско-рестаураторским радовима седамдесетих година 20-ог века. Оно што је неповратно уништено, или нестало, умногосте недостаје да бисмо сагледали њену првобитну лепоту. Брусничка црква је једина грађевина која је преостала у популарној “старој чаршији,” некадашњој брусничкој вароши.

Први пишани знаменитио село Брусница споменутио је у једном званичном средњовековном документиу из 14. века. Наиме, цар Душан је 1354. године оставио запис о Брусници на средњовековној повељи изв. хрисовуљи, којом једна српска власиелинка поклања манастиру Хиландару село Лесковљане (вероватно данашње Синошевиће). На повељи стоји Душанов печат и попис: “Благоверни Стефан, цар свих српских и грчких земаља, приморја и западних страна”. На крају повеље је датум и месито пописивања: 14. август 1354. године, Брусница под Рудником.¹⁰⁾

Брусничка црква била је у време после Другог рата толико заштићена и преуштићена пропадању да је шездесетих година личила на руину. Прича се да је ова богомоља и историјска црква, једна од четвори задужбине кнеза Милоша у нашој општини, чак неко време служила као тор у који су неки мештани заварали овце. Знатне количине ђубрива очишћене су из њене унутрашњости приликом реновирања.¹¹⁾

Црква Светог Јована (Д. Бранетићи)

На потесу Јовање, у Доњим Бранетићима, на самој граници са Озремом, налази се једна о најлепших цркава наше општине. Иако је из новијег доба, она се по спољашњој и унутрашњој архитектури у потпуности разликује од свих других. Иако нема велике размере, са изузетно лепом куполом и степенастим кровом, изгледа као права монументална грађевина. Црква Светог Јована припада бањанској парохији, дакле нема своју самосталну. Саграђена је по запису М. Филиповића 1924. године, али мештани тврде да то није тачно, већ да године њене градње падају у период 1933-35. Ово је изгледа, веродостојнији податак, јер се поуздано зна да је освећена 1935. године, када је службу божју, пред много света из околних села служио владика Николај Велимировић.¹²⁾

Нема поузданих података о ранијем постојању цркве на потесу Јовање, али по предању је била на том месту раније црква брвнара. По

другом предању је била зидана црква па су је Турци порушили, док треће каже да је на том месту у средњем веку постојао манастир.¹⁵⁾ Извесно је да је приликом градње нове цркве нађено доста остатака неке претходне грађевине као што је часна трпеза (трапеза) и неколико “паламара” (гвоздени клинова). На том је месту саграђена тридесетих година овог века изузетно лепа црква, а саградили су је Озремци и Бранетинци добровољним радом и прилозима. На жалост, црквена архива бањанске цркве је изгорела па немамо детаљнијих података о јовањској цркви, њеној градњи, градитељима, и друге важније податке.

По типу црква Светог Јована је у облику уписаног крста. Састоји се из два попречна брода на чијем пресеку се издиже елегантна осмострана купола рашчлањена једноделним прозорима са лучним завршецима. Главни дужи брод је по спољашњем изгледу тробродан. Средишњи део му се издиже изнад бочних нижих делова и даје степенасту форму и посебну динамику општем архитектонском изгледу. На источном делу је тространа апсида вешто архитектонски уклопљена у општи изглед цркве.

Црква Светог Јована зидана је тесаним каменом. У горњим деловима започети су малтерски радови који из непознатих разлога нису завршени. Препокривена је недавно црепом. Има главни, западни и бочни, северни улаз. Веома је занимљиво решена западна фасада. Улаз је наткривен лучном конструкцијом на два стуба са скромном обрадом капитела. Између стубова је широк распонски лук са малим кровом на чијем углу је камени крст са једноставном орнаментиком у подножју и на крајевима љба крака. Лево и десно од улазних врата су два слепа прозора са лучним завршетком и скромном профилацијом. Изнад главног улаза, на делу који надвисује централни простор, налази се велики троделни прозор-трифора са веома занимљивим и сликовитим решењем. Прозор је конципиран тако да има стилизован облик анђела са крилима: средњи део је стилизовано тело са главом, а два бочна су крила. Још два таква прозора су на северној у јужној фасади. Они имају узор у руским црквама и веома ефектно изгледају.

Осталих прозора на јовањској цркви има седам. Једноделни су, четири их је на главном делу цркве и три на апсиди. Сви имају скром-

Црква у Д. Бранетићима

ну профилацију на лучном завршетку. Постављени су изнад профилисаног испуста на фасади који подужно дели цркву на два дела. На лучним надвратницима такође је присутна скромна профилација која се уклапа у архитектонску концепцију фасаде на веома “школован начин”.

Унутрашњост цркве је пространа и веома светла. Купола се издиже високо изнад централног простора и даје унутрашњости потпун утисак монументалности. Прелазак са коцкасте на кружну основу куполе изведен је системом панданџифа (угаоних троугластих лукова), на класичан начин. Осам куполних прозора оперважени су двоструком профилацијом, а између су прислоњени ступци са скромном обрадом капитела. Купола је покривена лимом.

Иконостас јовањске цркве је од дрвета са резбом. Иконе су из времена настанка цркве, рађене у традиционалном духу. Не зна се ко је аутор. Унутрашњи зидови су веома општећени. Црква није осликана. Због небриге и немара, црква је годинама прокишњавала на је малтер на много места онао и још увек опада. Песопходна је хитна адаптација унутрашњости и знатни радови на оштећењима цркве споља.

У време Другог светског рата зруја Озремаца, младих скојеваца, из обесјаша је оскрнавља јовањску цркву. Народ прича да су са звонаре скупули звоно и бацили га у оближњи пољски клозеј. Двојица су се кроз годину две разболела и убрзо умрла, а трећи виновник је поживео дуже али се ипакђе ипакђе разболео и релативно млад умро. После ових догађаја, народ је враћашо звоно на своје место јер је ошомена била више него иражична.¹⁴⁾

За јовањску цркву везана је прича о погибији младенца који су пошли у ситару цркву на венчање. Догађило се ишо у ситара времена кад је на ишом месту постојала нека друга црква. Црква у Јовану одувек се налазила у шуми. И дан данас је у шумовишном иределу. Прича се како је иред свадбену поворку искочио јелен, поилашио коње, чезе се преврну и младенци на месту изгину ире него ишшо су се венчали. Дуго се ова итрагедија иреиричавала у народу и ошшала у иредању до данас.¹⁵⁾

Народно памћење забележило је и причу о кровном покривачу цркве Св. Јована. Не зна се о којој цркви и времену се ради, али је бакарни или оловни покривач народ скинуо са крова и сакрио га у оближњу ошромну бару, звану “језеро”, која је до скоро постојала. Ово је учињено да иеиријашел не би метиал иреишшо за друже иошребе ишшо је била честаша иракса. Не зна се ишша се даље догађило са лимом. После скривања у бари “језеро”, губи му се сваки ираг.¹⁶⁾

Црква Свете Тројице (Мајдан)

На подручју Мајдана налазе се остаци неколико цркава из прошлих времена. Постоје чак и остаци једне католичке цркве из времена кад је на Руднику и око њега живело много католика, рударских радника. Данашња мајданска црква је из 1891. године. Посвећена је Светој Тројици, а њену градњу помогао је краљ Александар Обреновић о чему постоји натпис изнад улаза у цркву. Црква је саграђена недалеко од старе мајданске цркве брвнаре из прошлог века. Према неким подацима, ранија парохијска црква налазила се источније, уз Мајданску реку, поред куће Гвоздена Јанковића, недалеко од бране.¹⁷⁾ Та је црква запуштена, па је

касније близу данашње цркве саграђена друга. Прича се да је то била брвнара која је срушена око 1811. године, у време пропадања Првог устанка. Одмах иза тога, по причи старијих мештана, саграђена је на истом месту нова брвнара трудом јереја Саве Петровића. О томе имамо и писани податак на каменој плочи која се чува у новој цркви. Ни нова црква није дуго трајала.

Спалио ју је Ђаја-паша већ 1815. године приликом проласка кроз Мајдан за Чачак. Црква је обновљена крајем прошлог века, 1891. године, неколико метара од места на коме се налазила порушена брвнара.

Нова мајданска црква саграђена је у српско-византијском стилу. Једна је од већих зиданих грађевина тог типа и има велику кружну куполу. По типу у основи је у облику слободног крста. Главник, дужи брод, и попречни, краћи, укрштају се под правим углом, градећи крст. На пресеку бродова је велика, веома елегантна купола, која грађевини даје монументалан изглед и посебну лепоту.

За зидање мајданске цркве употребљене су све гробне и надгробне плоче са гробља које се налазило баш на месту где је сада нова црква. То је учињено по договору са мештанима чији су преци ту били сахрањени. Само неколико споменика је остало и они стоје и дан-данас у црквеној порти. До цркве на северној страни је масивна и висока звонара. Саграђена је 1903. године у време Карађорђевића. Једноставне је архитектуре, четвртаста, са равном фасадом коју рашчлањују једино прозори и врата. Данас је у доста лошем стању.

Црква Свете Тројице у Мајдану је задужбина мајданских парохијана. Сазидана је на иницијативу и трудом свештеника Сртена

Црква у Мајдану

Поповића, родом Мајданца. Њена спољашњост изгледа веома масивно, али елегантно. На самом улазу се налази испуст-настрешница решена архитектонски у класицистичком духу, са два профилисана полустуба и елегантним луком са лунетом. Изнад, на чеоној фасади је велики кружни прозор - розета, украшен скромном профилацијом. На јужној и северној фасади попречног брода су две високе бифоре, два дводелна прозора са, такође скромном, али складном фасадном профилацијом. Прозори имају лучне завршетке. На источном делу је олтарски простор - апсида, решена тространо са три једноставна прозора. На куполи је осам једноделних прозора са лучним завршецима и профилацијом, а између њих још осам слепих са међустубићима. Они дају куполи изванредну лепоту и елеганцију. Цела црква је покривена лимом. Не зна се ко је градитељ цркве, али је свакако то неко од познатијих школованих мајстора оног времена.

Унутрашњост мајданске цркве је изузетно прострапа. Над припратом је хорски простор. Иконостас затвара олтарски простор готово до врха. Од дрвета је, има веома лепе детаље резбе и посеће стубове конструкције на два спрата. Иконе су сликане у време градње цркве и солидан су рад живописца Настаса Томића који је оставио потпис на полеђини једне од њих. У цркви се налази и неколико старијих икона из пређашње цркве, а међу њима је и једна из 1817. године, рад непознатог мајстора. Из старе цркве је и један богослужбени крст са постољем који има изванредан филигрански рад и минијатурну резбу са неколико сцена из Христовог живота, као и два полудрага камена. У цркви се чува и једна Библија са оковом од метала која, на предњем делу, има пет уметнутих дрвених овала исликаних системом иконописа, али слабо видљивих сцена. Вероватно су то представе четворице јеванђелиста, около, док је у средини лик Исуса Христа. На полеђини Библије је сцена Благовести рађена ковањем у металу. Сама књига је штампана, а поклон је цркви из 1857. године. На зидовима стоје плоче са именима пострадалих у свим српским ратовима. Видљиво је и читљиво и неколико надгробних плоча у припрати где су сахрањени неки од виђенијих људи из овог краја. Зидне слике су из новијег периода. Радили су их Илија Драшовић и Биљана и Љиљана Јевтић у периоду 2000-2005. године. Осликан је само један део цркве.

Сцара црква брвнара, која је претходила данашњој зиданој мајданској цркви, сцалена је 1815. године. О њој пише М. Радојевић у књизи "Рудник у прошлости".¹⁸⁾ Он наводи да је брвнара сцалио Ђаја-паша "када је пролазио са пет хиљада војника за Чачак где су га на Морави убили Грузани". Реч је свакако о проласку јаким турских снага кроз Мајдан приликом припрема за бишку на Љубићу. У тим "припремама" мајданска црква се нашла на путу и порушена је до темеља.

На подручју села Мајдана постоје видљиви остаци њених цркава. Од њих су четвори православне и једна католичка. Ово говори о значају и насељености села у прошеклим временима. Занимљиво је да су остаци једне православне и једне католичке цркве на расклопању од свега 20 до 30 метара. Иначе, на подручју Рудника, мајданска црква није једина католичка. Постојало их је неколико, што се објашњава бројним присусијвом католичког сјановништва. Највише је било рудара саског порекла, али је значајно било и присусијво трговачких каравана са зајада који су се у рудничком крају задржавали дуже време.

Црква Светог Саве (Савинац)

Савинац је варошица на обали Дичине, на тремеџи Такова, Дренове и Шарана.¹⁹⁾ На подручју Савинца, на брду Главица, изнад данашње цркве, постојао је, по предању и неким старим записима, средњовековни манастир из доба Немањића. Предање каже да је освећењу манастира присуствовао Свети Сава по коме је манастир са ужом околином добио име Савинац. Манастир су, по казивању Гедсона Јуришића, порушили Турци у 18. веку, а помиње га и чувени турски племић и путописац Евлија Челебија 1662. године као један од седам манастира у долини и око реке Дичине.

Данашња црква Светог Саве саграђена је у долини испод Главице, поред Дичине, 1819. године, по налогу кнеза Милоша Обреновића. То је прва зидана Милошева задужбина у новоослобођеној Србији подигнута само четири године после подизања устанка у оближњем Такову. Градио ју је Милутин Гођевац, неимар пореклом из Босне. Црква је освећена 1821. године у присуству кнеза Милоша, кнегиње Љубице и највиђенијих људи из таковског краја. Неко време савиначка црква је имала статус манастира, а опслуживали су је калуђери из Враћевшнице. 1839. године поново је преведена на статус цркве што је остала до данас.

Савиначку цркву је обновио и дозидао 1860. године кнез Милош “за покој душе своје блаженопочивше супруге благовјерне књагиње србске Љубице”. Ове радове извео је познати неимар Настас Ђорђевић.

Црква у Савинцу

Последњу доградњу црква је доживела 1904. године када је Милева, жена генерала Алимпића, по роду из Вукомановића, наручила доградњу спољне припрате са криптом у коју су смештени посмртни остаци бројних Вукомановића, међу њима и кости Вукове кћери Мине Вукомановић Караџић. Поред цркве, 1905. године, Милева је саградила дрвену звонару и даривала једно звоно.

По архитектури црква Светог Саве је једнобродна грађевина са осмостраном куполом. Зидана је тесаним таковским пешчаром. На фасади нема никакву профилацију, изузев лучног настрешног дела на два стуба на западном делу, који има улогу да штити главни улаз и улазна врата. Унутра црква има полукружни свод. Куполу носе четири пиластра са капителима. На пиластре се наслањају потпорни луци, а на луке купола. Светлост пролази у цркву кроз седам узаних прозора (шест на главном броду и један на апсиди) и осам прозора са полукружним луком на куполи. Црква има главни, западни и бочни, јужни улаз и покривена је лимом. Апсида је седмострана.

Олтарска преграда - иконостас савиначке цркве је од дрвета. Има лепу и богату барокну резбу и традиционалан распоред икона. Иконе су рад двојице мајстора. Даривао их је, опет, кнез Милош. Молер Јања (Јован Стергевић) насликао је престоне иконе и још неколико икона одмах по освећењу цркве 1822. године. Оне представљају најбоља остварења молера Јање у постбарокном стилу, веома изражено декорисане, колористички богате, са обилном употребом злата. Иконе настале нешто касније, 1827. године, такође је даривао кнез Милош, али њихов аутор је непознат и оне имају доста мању уметничку вредност.

Одмах по завршетку градње савиначке цркве подигнута је и дрвена звонара. У то време било је веома тешко набавити црквена звона, али се кнез Милош лично ангажовао и даривао звоно на коме је стајао натпис: "Цркви савиначкој књаз српски Милош Обреновић." Ово и друго звоно, дар Милеве Алимпић, однели су Аустријанци 1916. године и претопили за потребе ратовања.

Иако је прва и једна од најважнијих Милошевих задужбина, црква Светог Саве нема зидно сликарство. Било је неколико иницијатива, у новије време, да се оно реализује, али до данас то није остварено. Свакако да најстарија зидана црква у нашој општини из прошлог века то заслужује, тим пре што је она једна од најважнијих Милошевих задужбина у Србији, око које се кнез највише лично старао.

Као изузетно важна задужбина, савиначка црква је богато даривана. На жалост, до данас скоро ништа од тога није остало. Велики број богослужбених предмета, златних и сребрних крстова, књига са позлатом и других црквених реликвија однето је за време ратова, а делом страдао у пожару за време аустријске окупације.

По предању, освећењу манастира Савинац на брду Главица присуствовао је Свети Сава. Он је, после освећења и завршене

литургије, сашао заједно са окуљеним народом на изворе поред Дичине и освешио један од извора. Догодило се иако на Богојављење, и од тада се овај извор традиционално освешава, а богојављенска водица до дан-данас користи као лек и светија реликвија. Једна још старија прича говори о томе да је, приликом једног боравка у манастиру, Свети Сава сашао до реке и чудотворним ишћајом створио два извора у камену - један у обали, а један у самом коритиу реке. Оба извора ишћоје и данас.²¹⁾

Да Аустријанци за време првог рата не однесу звона савиначке цркве, мештани предузму ие их ишћоје и сакрију у "Калчов вир" у Дичини. Али, тадашњи председник савиначке општине, на захтев аустријских власи, ишћрије где су и чак организује њихово вађење из реке. Једно је било оно ишћоја је даривао кнез Милош, а друго дар Милеве Алимшић. Аустријанци су их однели и све до краја Првог светског рата црква је била без звона.²²⁾

Кнез Милош је о идеји да сагради цркву на Савинцу овако ишћричао једном од својих сарадника:

Једном сам с ишћојним браћом Миланом ирешао на Савинцу ирело Дичине. Прешавши ирело воде, Милан седе да се одмори и разгледаше оно красно месћо, где је сада црква, иа ће ми ишћ рећи:

"Ала Милоше, кад би ми дао Бог да сшћечем новаца, бих овде на овом лейом месћу, код ове воде, начинио цркву."

Ја сам онда служио код њега иод ак. Он умре, и однесе у гроб ишу жељу. Кад Бог даде мени, ја се зарекох да учиним оно ишћоја је он желео, и ено сам озрадио цркву на Савинцу, нека је Богу на славу, и њему за душу. (Записано Милан Ђ. Милићевић у књизи Кнежевина Србија I Београд, 1876. сшћр. 318-319).

Црква Светог Николе (Шилопај)

Највећа, најлепша и једна о најновијих цркава на подручју наше општине је шилопајска црква Светог Николе.²³⁾ Саграђена је пред Други светски рат, 1939. године. Млађа од ње је једино коштуншћка црква саграђена пре неколико година. Шилопајска црква је грађена по узору на цркву-мазулеј Карађорђевића на Опленцу. Задужбина је Љуба Сарачевића, војног лиферанта и трговца из Београда, рођеног Шилопајца. Једина је од цркава у нашој општини која има комплетно зидно сликарство, изузимајући две манастирске (Враћевшница и Вујан).

Црква у Шилопају има све елементе монументалне грађевине. По типу спада у ред већих цркава у облику слободног крста комбинованог

са обликом триконхоса. Има главни, дужи брод на чијем крају је петострана апсида и краћи, попречни брод са тространим апсидалним завршецима певничке апсиде. На пресеку бродова је велико коцкасто постоље, а на њему висока и елегантна осмострана купола. Гледано из ваздуха (птичја перспектива), она има изглед крста са јасно израженим конхама - шкољкама на крајевима кракова. Отуда облик триконхоса.

Црква у Шилопају

Архитектура цркве је веома разуђена и интересантна. Поред куполе, динамику крова појачава висока кулазвоник на западном делу грађевине, изнад припрате. На четвртастом постољу су троделни отвори са по два кратка стуба са капителима који имају стилизовану јонску обраду у камену. Обрађена су и постоља стубова, а елегантни полукружни луци чине ову архитектонску целину лаком и изузетно складном. Купола има осам прозора и једноставну профилацију око њих. Прозори се лучно завршавају. Фасада је рашчлањена хоризонталним испустом који непрекидно прати лучни облик прозора око целе грађевине. Главни брод има по три прозора, источна петострана апсида три, а мање бочне,

тростране по два. Сви прозори имају лучне завршетке и складну профилисану обраду. Једноставном профилацијом је решен и кровни венац.

Црква је зидана каменом, а покривена црепом-ћерамидом. Има главни улаз, - портал и бочни јужни. До једног и другог води степениште. Главни портал је богато декоративно обрађен у камену. Опет по узору на опленачку цркву. Изнад масивних двокрилних дрвених врата, украшених кованим гвожђем, у тимпанону, налази се лик Светог Николе у мозаику. На доворотницима је исклесан изванредан орнаментални преплет који се лучно завршава изнад лика Светог Николе, а изнад њега је велика камена розета са геометријском и биљном стилизованом орнаментиком изузетне лепоте и прецизне клесарске израде. Не зна се поуздано ко је радио камену розету и остале клесарске радове, али су то вероватно приморски мајстори "личани" који се помињу као учесници у градњи цркве.

И бочна врата су од масивног дрвета, једнокрилна са декорацијом од кованог гвожђа. Изнад њих, у лунети, још је један леп рад у камену - занимљив орнамент у облику стилизованог крста.

У унутрашњости црква има потпун монументални изглед. Десно од улаза је крстионица, лево степениште за звоник. Из простране припрате улази се у главни брод изнад чијег централног дела, на

истуреним пиластрима, стоји пространа купола. Бочно су певнички полукружни простори, а напред олтарски простор са иконостасом. Црква има комплетно фреско сликарство према устаљеном распореду живописа, а фреске су копије фресака из наших средњовековних цркава и манастира. Аутори фресака су руски живописци Иван Дикиј и Борис Образков. Иконостас и остали намештај за цркву од славонске храстовине богато је обрађен резбом. Испод централног дела куполе је велики бронзани полијелеј украшен преплетима у бронзи и са четири иконе. Иконостас има традиционалан распоред икона, а иконе су рад истих мајстора који су израдили фреске. У звонику су четири масивна звона богато украшена, са изливеним натписима. Ливена су у ливници Јовановића у Новом Саду. Под цркве је рађен разнобојним мермером. Од пода до првог слоја фресака је сокл такође обложен скупоценим мермером. Црква је засведена класичним полукружним сводом. Изнад припрате је простран хорски простор.

Шилопајска црква Светог Николе налази се на изузетно лепом узвишеном месту изнад сеоске варошице. Види се издалека и оставља изузетан утисак, како целокупним изгледом, тако и богатом изработом и детаљима изблиза. Има све елементе монументалне грађевине и права је лепотица српског црквеног градитељства у периоду између два рата.

Шилопајска црква освећена је на дан рођења Пресвете Богородице - Малу Госпојину, 1939. године. Цркву је освештао епископ жичке епархије Николај Велимировић. Било је много светиња одасвуд. Печена су итри вола на ражњу. Узледни жосици ситизали су и из Београда возом. Министарство саобраћаја одобрило је да и брзи возови на правцу Београд - Г. Милановац могу ситиати на ситаници Крива Река одакле је обезбеђен превоз до цркве. Поред епископа Николаја, у свечаном чину освећења учествовали су далматински епископ Иринеј и браничевски Венијамин. Певао је Руски хор цркве Светог Марка из Београда. По освећењу, епископ Николај је одржао говор и благодарио Љуба и Мару Сарачевић за овај велелепни поклон и "жртву Богу и народу".²⁴⁾

Шилопај није имао цркву, па су мештани морали одлазити или у Мајдан или у Љубовницу ради верских потреба. Богати трговац Љубо Сарачевић, имајући у виду ову потребу, реши да сагради себи и сујрузи вечну задужбину и поклони је свом селу и народу. Приликом освећења темеља, узидана је повеља у којој, поред осмалога, стоји: "Задужбина Љубе и жене му Мару Сарачевић из Београда посвећена Св. оцу Николају, Морейловцу. Саграђена за Краља Петра II Карађорђевића, патријарха Варнаве и епископа Жичко-охридско-бишопског доктора Николаја

Велимировића. Нека Свевишњи благослови дародавце и децу њихову: Марка, Бранислава, Јелену и Милицу. Летиа господњеј 1936. 27. јула / 9. августиа”.

Иако у цркви постоје гробна места и плоче, Љубо и Мара до данас нису пренети из Београда у своју задужбину из нејо- знајих разлога.²⁵⁾

Црква Светог Николе (Бољковци)

Црква Светог Николе у Бољковцима²⁶⁾ је једна од најстаријих парохијских цркава на подручју наше општине. Саграђена је у првој половини 19. века. Њена градња је започета 1838. године, а трајала је до 1843. Архитектонски готово потпуно одудара од осталих богомоља на територији наше општине. Она има елементе романике у архитек-

Црква у Бољковцима

тури, вешто комбиноване са барокним торњем - звоником из каснијег периода. О градњи је сачувано мало података. Не зна се ни ко је градитељ, нити ко је радио интересантне детаље камене пластике. Зна се да је саграђена добровољним прилозима парохијана на месту раније цркве брвнаре.

Према подацима из летописа, на месту садашње бољковачке цркве налазила се црква брвнара из 18. века. О томе сведоче једна црквена књига - псалтир из 1775. године и једна икона из тог времена која се сада налази у олтару. Та је брвнара, по изградњи нове цркве, пренета у Горњи Милановац на гробље и служила је као капела до подизања нове, зидане капеле.

Црква Светог Николе је, како је већ речено, архитектонски веома занимљива. Припада црквама средње величине, у основи је једнобродна грађевина, али две бочне певнице, избачене симетрично са северне и јужне стране, чине да она у спољашњем делу изгледа као црква у облику слободног крста. Још једна занимљивост је велика полукружна апсида на источном делу грађевине која уз себе има, у спољашњем изгледу, две мање, бочне апсиде, тако да црква изгледа као троапсидална. У унутрашњости би требало да то буду просторије ђаконикона и проскомидије, али уместо тога, то су две физички једва приметне просторије лево и десно од олтара.

Црква је зидана притесаним каменом неправилног облика од темеља до крова. Зидови су изузетно масивни и достижу један и по

метар дебљине. Чеопа фасада је равна, а изнад улазног дела уздиже се висока и масивна кула звоника са барокном куполом. Звоник доминира грађевином и истиче њену вертикалност. Чеопа фасада има интересантно решење. Изнад улазног дела који је оперважен обичном профилацијом налази се мања розета, округли прозор са, такође, једноставном профилацијом у камену. Изнад розете је лунета са ликом Светог Николе, заштитника храма, а изнад веома занимљива и необична композиција на каменој плочи. На њој су представљена два лава окренута један према другоме. Између њих је некакав непознати знак, а на крајевима камене плоче две главе, два људска лика, попут маски. Изнад ове композиције у камену је урезан један слепи прозор са лучним завршетком и једноставном профилацијом. Црква има пет прозора, по два на главном броду и један на апсиди. Они имају посебну обраду и декоративни лук у камену.

Поред главног, црква има и бочни, северни улаз са обрађеним довратницима, а у лунети камену обраду у облику цветног орнамента. Звоник доминира грађевином и има прозоре на све четири стране и елегантну барокну куполу, као и скромну профилацију у камену у облику троугла са малим розетама у средини. Звоник је дозидан 1864. године и није аутентични део првобитне зидане цркве, али је веома вешто уклопљен у њен коначни изглед.

Унутрашњост цркве Светог Николе је веома динамична. Два масивна камена стуба одмах до улаза придржавају лук који носи један од зидова звоника. Црква је засведена полуобличастим сводом који је ослоњен на пиластре и ојачан потпорним луцима што унутрашњости даје елеганцију и посебну лакоћу конструкције. Свод је обојен. Занимљива је појава крстастог свода у основи звоника. Иконостас је од дрвета са веома лепом резбом. Затвара скоро цео олтарски простор и има класичан распоред икона. Није првобитан већ је замењен 1907. године, а иконе су рад мало познатог сликара М. Марковића рађене по узору на Уроша Предића. Црква нема зидно сликарство.

Од вреднијих предмета у цркви се чува неколико старих књига из 18. и 19. века. То су један исалтир из 1775. године, затим један тробник из 1845. и октоих из 1864. године, као и неколико путира и других богослужбених предмета. Стара звона су однели Аустријанци за време Првог светског рата и претопили, а садашња је купио народ добровољним прилозима 1920. године. Обнављана је неколико пута, а последњи пут 1983. године.

Сццари иконостцс цркве Светцог Николе у Бољковцима замењен је новим 1907. године. Његову израду финансирао је Алексије Рељцћ бивши трговцац и угледни грађанин Бољковаца. Сццари иконостцс који је црненц из сццаре бољковачке цркве брвнаре однец је у брвнару у Љуццовници. Ако је цррича ццачна, цццј иконостцс је цре неколико година цоново замењен новим без

већих оригиналних уметничких вредности. Сада пропада у про-
стиорији испод љујтовничке звонаре.²⁷⁾

Бољковачка црква посвећена је Светом Николи, прецизније празнику Преноса моштију светог оца Николаја. То је неокре-
тан празник и пада 22. маја сваке године. Овај празник је слава
бољковачке цркве. Зову га у народу млади Никољдан.

Бољковачка црква је парохијска црква за Бољковце,
Лалинце, Доње Бањане, Шћавицу и Дола Г. Бранетића.²⁸⁾

Црква Светог арханђела Гаврила (Заграђе)

Село Заграђе није имало цркву све до шездесетих година
прошлог века. До тада су мештани за верске потребе користили цркве
у Бољковцима и Мајдану. По подацима из летописа 1867. године
“дошло се на идеју о зидању цркве у Заграђу, у средици села, а повише
општине”. Плац је за цркву дао Пешо Павловић, а главни део сред-
става Станојка Јевтић-Господиновић, “веома побожна и имућна
хришћанка и Српкиња из Заграђа”. Али, ова црква није била добро
саграђена и није издржала ни сто година. Почела је да се обрушава,
па је 1964. године донета одлука да се потпуно сруши, а да се на њеном
месту сагради нова црква.

О старој заграђској цркви мало се зна. Постоје фотографије на
основу којих се може закључити да је била архитектонски занимљива,
висока и елегантна грађевина. Нова црква, углавном, има основну кон-
цепцију старе. Стара је порушена 1965. године, а већ 1966. нова је
завршена, освешћена и предата народу на употребу. По типу, нова црква
има облик слободног крста. Средње је величине, има куполу и високу
кулу-звоник на западном делу. Зидана је комбинацијом камена и цигле.
Састоји се од главног, дужег и попречног, краћег брода. На пресеку
бродова је висока купола на коцкастом постољу које се издиже изнад
кровних равни. На источном делу је тространа апсида. Црква има
главни, западни и бочни, северни улаз. Занимљиво и веома лепо
архитектонско решење има звоник. Постављен је на коцкасто постоље,
а са све четири стране има дводелне отворе са каменим стубом на сре-
дини и декоративном обрадом капитела. Отвори се полукружно
завршавају и имају идентичан изглед као на шилопајској цркви. Црква
је покривена лимом.

Фасада заграђске цркве подељена је на горњу и доњу зону хори-
зонталним испустом који је профилисан и прати лучне завршетке око
прозора и врата опасујући цео храм. На фасади нема декоративне
обраде, изузев профилисаног поткровног венца и једне мање камене
розете изнад главног улаза. Розета је рад каменоресца Ђорђа
Сретенковића из Заграђа. Црква има велики број високих узаних про-

зора. Четири су на апсиди (два мања и два већа једноделна), два дводелна на попречном броду и четири једноделна на главном броду. На куполи су четири једноделна и четири слепа прозора. Сви се завршавају полукружно. Интересантан детаљ на куполи су угаони пиластри од камена којих је осам и сви имају обрађене капители.

Унутрашњост цркве у Заграђу је једноставно решена. Улазни део под звоником је нека врста скраћене припрате. Унутрашњи зид звоника придржавају два масивна стуба између којих је распонски лук. Испод звоника је хорски простор. Са потпорних стубаца на средини храма дижу се пандангифи, грађевински елементи помоћу којих се прелази са коцкасте основе на кружну форму куполе. Иконостас је од дрвета и декоративно је обрађен. Распоред икона је уобичајен. Није познато ко их је радио. Немају већу уметничку вредност.

Црква у Заграђу

У новој заграђској цркви чувају се остаци старог иконостаса и разни богослужбени предмети. Од икона из старе цркве готово све су сачуване као и једно крило царских двери. Сликане су на платну, не зна се мајстор, и немају оригиналну уметничку вредност. Сачувано је и једно штампано Четворојеванђеље из 1888. године, оковано и исликано минијатурама на корицама са представом Христа у средини и четворицом јеванђелиста на крајевима. Ту је и један сликани крст, сликане рипиде, две осликане плаштанице, метални крстови, путири и други предмети из XIX века.

Као ни стара, ни нова црква у Заграђу нема зидно сликарство. Унутрашњост нове цркве је окречена разним бојама, а на сводовима су исликане звезде и имитација неба.

Црква Светог арханђела Гаврила у Заграђу је, после нове кошгуњишке и равноргорске, најмлађа на подручју наше општине и једна од ретких која је подигнута у периоду после Другог светског рата.

За стару цркву у Заграђу везана је прича о баба Сјанојки из Заграђа. Као веома имућна жена, она се понудила да сама сагради цркву о свом трошку, на свом имању, на ливади испод Јевђића и Савковића. Пошито је већ била у ђодинама, побуне се мештани: како ћо да им једна баба зида божомољу и како ће йосле ићи у “бабину цркву Богу да се моле”. А кад се баба

Сћанојки придружио Нешо Павловић, удружи се с њима и народ и цркву саграде. Као главни задужбинари Сћанојка и Нешо су сахрањени у порти јужно од цркве.²⁹⁾

Црквене власи су се проишвиле градњи цркве у Заграђу. Доскочи им Мико Даниловић, народни посланик из Заграђа. Он саопшти владика да у његовом крају има народа који не зна шта је светиња црква, а деца поговору. И исприча му како је Лука Јевтић једном приликом повео децу да се причесте у Бољковце ња, кад су прилазили цркви, зазвоне звона, а деца се поилаше и разбеже “да су их једва искупили”. После ове приче, владика да благослов да се црква ипак сагради.³⁰⁾

Народно предање каже како је био неки добар хришћанин Ђорђе из Заграђа ња, кад је почео градња цркве, а он дође црквеном одбору и каже да ће даћи за цркву све што суџра узме за волове на ваџару у Милановцу. Тако и учини. Чланови одбора који су новац, примили, пошто је Ђорђе боловао од жушобоље, њовичу: “Е Ђоко, Ђоко, за ово добро дело дабогда ти жуше сјале”. И чудом божјим, кад је храм био зовов, Ђорђу “сјадну жуше” ње се њако излечи од њешке болести.³¹⁾

Црква Христовог Вознесења (Прањани)

Најстарија прањанска црква саграђена је у 18. веку. Реч је о цркви брвнари из 1720. године, која је освећена 1724. године, у периоду аустријске владавине на овом подручју. Поновним доласком Турака, око 1739, стара брвнара је порушена. Друга брвнара саграђена је на месту старе; 1827. године, у периоду обнове Србије. Иако је та црква почетком 20. века била у доста добром стању, 1903. године саграђена је нова, зидана. И једна и друга постоје и дан-данас.

Градњу нове прањанске цркве предузео је, 1903. године, свештеник Светозар Јеремић са парохијанима.³²⁾ Црква је грађена комбинацијом камена и цигле, а затим је омалтерисана. По стилу је имитација српско-византијских грађевина, а по типу припада црквама у облику слободног крста без куполе. Средње је величине и има низ интересантних архитектонских елемената и детаља.

Црква Христовог Вознесења у Прањанима има главни, западни и бочни, северни улаз. Изнад главног улаза у малтеру је изведена годиња градње (1903), а чеону фасаду краси велика розета у камену са шестокраком звездом у средини. Главни, уздужни брод цркве нема прозора, али зато попречни има по две трифоре веома лепе и интересантне израде. Оне су рађене у камену и имају два полустуба на крајевима и два стуба у средини. Стубови имају стопе и једноставно

обрађене капителе. Повезани су луцима који имају заједнички кружни завршетак. Он прозору даје посебан облик и лепоту. И лукови и круг који прозору дају коначан облик, изгледају као посебна скулпторска целина.

На источном делу цркве је тространа апсида. Апсида има три узана прозора са обрађеним луцима. Читава фасада испресецана је хоризонтално-уздужним жљебовима који су такође изведени у малтеру и који фасади дају посебну декоративност. Испод крова је класичан профилисани испуст, а испод њега фриз слепих arkada које опасују целу цркву пратећи линију крова. Црква је покривена црепом. На угловима крова су камени крстови са једноставном обрадом у подножју. Три су очувана, а један је поломљен.

Унутрашњост цркве је једноставна. Нема класичне припрате, а изнад улазног дела је хорски простор. На пресеку два брода је слена купола, бојена имитација неба. Црква је засведена полуобличастим сводовима. Олтарски простор затвара дрвени иконостас доста добре израде, декоративно обојен. Иконостас је израдио столар Божо Митровић из Косјерића. О њему и онима који су приложили за израду иконостаса постављен је натпис у доњем делу, на једној парапетној плочи. С друге стране је запис о приложнику

Црква у Прањанима

икона. Не зна се ко је њихов аутор, али се зна да их је даривала цркви Милева Алимпић, супруга ђенерала Алимпића за вечити спомен својих родитеља. Иконе су постављене у неколико зона, рађене су на платну у стилу реализма са призвучима романтизма.

У новој прањанској цркви чувају се делови иконостаса старе цркве брвнаре. Две иконе се налазе у олтару, једна испред, а у цркви су и исликане царске двери са изузетном резбом. И двери и иконе имају чисту барокну израду. Не зна се ко је резао двери, а аутор икона је Сретен Протић, син познатог иконописца прошлог века Јанка Михаиловића Молера. У цркви се чувају и други делови инвентара из новијег периода. Као готово и све друге цркве наше општине, ни прањанска нема зидно сликарство.

У порти цркве је дрвени звоник обновљен 1934. године “трудом парохијана и свештеника Драгутина Булића који је и северна врата на цркви отворио”. Два звона су поклон Илије и Јане Зеленовић из 1921. године.

Иако је тек ушла у десету деценију постојања, нова прањанска црква има неколико оштећења која знатно нарушавају њену стабилност. Део пода испред иконостаса потонуо је готово целом дужином храма, роне се делови фасаде, кров је дотрајао. У доста је лошем стању и црква брвнара која прокишњава и чија је унутрашњост готово потпуно уништена.

Кад је најстарија брвнара у Прањанима порушена, народ није могао цркву обновити ниш нову саградити. Од тада Богу се молимо под великим храсћом - записом. А кад је и храсћ прошао, народ подигне велики камен на месту порушеног храсћа те је тај камен био ново молићвено место. На том каму је на источном делу урезан велики крст, а он је уједно био и истоље великој каменој илочи која је служила као светиња - часна ирџеза, све до 1827. године кад је нова брвнара подигнута. Остало је записано да је цркву под ведрим небом оислуживао пој Стеван Појовић Теочинац који је служио "без храма, на ошвореном пољу". Камено обележје стоји и дан-данас са јужне стране цркве брвнаре.³³⁾

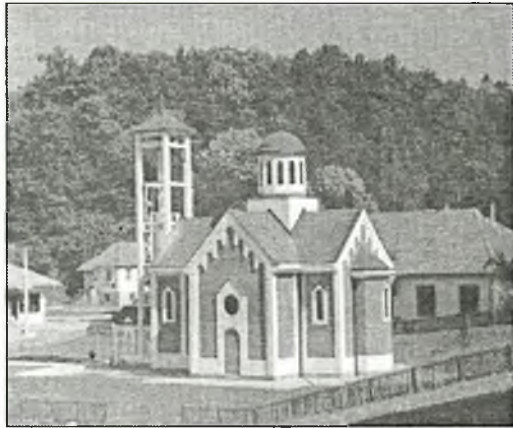
Према запису свештеника Мил. М. Андрића из 1955. године, а према сећањима из времена кад је био ђак, око нове цркве брвнаре било је 7-8 гробова са илочама поред саме цркве, а дрвене зграде "софрашнице" биле су кроз око цркве начичкане. Било је и неколико чардака. Прањани су у то време били веома насељено место и имали су и своју оштинину та, самим тим, и знатан број имућнијих људи који су чардаке и собранице подизали код сцаре цркве. До данас ништа од тога није сачувано, изузев чардака у Гавровићима који је прилично далеко од цркве.³⁴⁾

У време Првог светског рата положили српске војске, током 1914. године, пролазили су баш кроз прањанску варошицу. Одатле је деловала српска артиљерија, та једном приликом Аустројанци посумњају да гађају из околине цркве та расјале по њој и веома је оштетиле. Том приликом, по казивањима, оштетено је и кубе. Ово наводи на помисао да је црква имала кулолу, али о томе се ништа поуздано не зна. Зна се да је црква из рата изашла "као ратни инвалид" са ратном одштетином од 76.000 динара "која никад није употребљена за њену оправку", јер је тадашња државна инвестициона банка цркви доделила обвезнице које никад нису уновчене, а током Другог рата су потпуно изгубиле вредност.³⁵⁾

Црква Свете Петке (Коштунићи)

На избрешку изнад сеоске варошице налази се старо коштунићско гробље, а на њему црква брвнара. То је једина црква брвнара на подручју општине за чију се годину градње не зна. Вероватно је подигнута у првој половини 19. века у периоду интензивне градње ове врсте цркава у Србији, после Другог српског устанка и стицања независности. Друга, нова коштунићка црква, налази се у самој варошици и подигнута је крајем XX века. И једна и друга посвећене су Светој Петки.

Стара црква брвнара је, по типу, карактеристична грађевина своје врсте. По величини је једна од најмањих у Србији. У основи је правоугаоног облика дужине око 8, ширине 5 метара. Грађена је на уобичајен начин као и све цркве брвнаре. Има главни и северни, бочни улаз. На источном делу цркве је четворострана апсида. Покривена је црепом, што није аутентична покривка. Приликом обнове цркве дотрајала шиндра је замењена црепом.

Црква у Коштунићима

Коштунићка брвнара је једноставна архитектонски и нема неке нарочите обраде. Нешто мало орнаментике и резбе јавља се на главним вратима. Црква има неколико прозорских отвора, малих прореза у брвнима који се изнутра затварају помичним капцима.

Унутрашњост брвнаре у Коштунићима је скоро потпуно уништена. Црква је дуго била препуштена забораву и пропадању. Од прокишњавања је пропао готово цео иконостас. Трагови сликарства икона видљиви су само на крсту који још увек стоји на дрвеној олтарској прегради. Фрагментарно је видљива сцена Распећа и фигуре светаца на крајевима крста, као и птица на горњем краку крста, што би требало да буде голуб - симбол Светога Духа. Судаћи према остацима сликарства, реч је о неком од бољих мајстора оног времена који нам је за сада непознат.

Дуго времена коштунићка брвнара није имала третман какав јој доликује. Она практично један дуг период није ни била парохиска црква већ је цео парохиски центар била црква Светог Димитрија у Брезни. Тек је деведесетих година покренута иницијатива да се сагради нова црква у Коштунићима. То је и остварено 1996. године, када је црква и освећена. Посвећена је Светој Петки као и стара брвнара.

То је најновија парохијска црква на подручју наше општине. Саграђена је у модерном стилу употребом савремених грађевинских материјала. У основи је у облику слободног крста, а на пресеку два брода налази се елегантна купола. Испред главног улаза је улазни трем, а изнад њега кулазвоник изразите висине. На источном делу је петострана апсида.

Унутрашњост цркве је веома осветљена. На главном броду налази се шест прозора, по три са обе стране. На попречном броду су две розете на крајевима, а на куиоли дванаест елегантних узаних прозора. На фасади је изведена једноставна профилација у виду слепих аркада под кровним венцем. На поиречном броду, у два слепа прозора која су окренута према челу цркве, насликана су фреско техником два свеца. У једном је Богородица, а у другом Христ Спаситељ.

Олтарска преграда нове коштунџке цркве је од резбареног дрвета. Резба, рад Николе Поповића, веома је богата, рађена у традиционалном духу са обиљем геометријских и биљних орнамената. Иконе су на иконостасу радили су мајстори из жичке школе иконописа. У делу олтара и припрати налазе се фреске, рад истих мајстора.

Нова црква у Коштунџима нема веће уметничке вредности нити оригиналност. Њена спољашњост је претерано декоративна, а бојена унутрашњост такође. Стара црква брвнара, иако реновирана није у потпуности заштићена. Она опет прокишњава и уколико се скорије ништа не предузме прети јој опасност од потпуног пропадања.

Пре него што је саграђена црква брвнара, мештани коштунџког краја вршили су верске обреде код сџарог зајиса. Био је то велики храсџ који се налазио недалеко од цркве. Кад је црква саграђена, служила је за верске џиџребе, али је, као и друге брвнаре, честџ рушена и џаљена. Веровајџно џосле Друџоџ свејџскоџ рајџа била је џошџуно џројала и зајушџџена. Није обнављана џа је онако зајушџџена коришџџена као кајџела џри сџаром сеоском џробљу. (Данас, џосле изџрадње нове цркве, џоново је у функцији кајџеле.) Чак и у лиџератури она се честџ џомиње као кајџела, мада има све елементије цркве брвнаре. О џџоме најбоље сведоче осџџаци иконојџиса на деловима иконосџџаса, као и једна џлоча од белоџ мермера на којој је наџџџис из 1906. џодине о даривању цркве од сџџране сеоскоџ кмејџа Велимира С. Томовића. Белу мермерну џлочу са веома лејџм орнаментџџом и џредсџџавама крсџџа, библије и џујџџира као и фино резаним словима, израдио је џознаџџи клесар оноџ доба Јосиф Симић Теочинац.

Нова коштунџка црква саграђена је добровољним џрилозима, радом и џрудом мешџџана, а џен главни кџџџџџор је Војислав Томовић из Коштунџа. Он је и иницијџџџор џене џрадње. Као изузејџно заслужан џрађанин и верник сахрањен је у цркви. Иначе, Томовић је деценијама живео и радио у Аусџџрији.

Црква Светог Ђорђа (Равна Гора)

Српски покрет обнове је покренуо иницијативу да се на подручју Равне Горе подигне црква. Идејно, требало је да то буде спомен-црква посвећена свим српским родољубима пострадалим у току Другог светског рата, као и за потребе верских обреда свима онима који походе Равну Гору током године. Уз помоћ добровољачких прилога, посебно прикупљених од наших људи у расејању, и средстава странке, саграђена је, недалеко од шумске куће на Равној Гори црква посвећена Светом Ђорђу. Освећена је 1998. године, маја месеца. То је последња црква која је до данас саграђена на подручју наше општине и припада коштунићком атару.

Црква Светог Ђорђа на Равној гори по типу је једнобродна комбинована са обликом триконхоса. Наиме, на главни брод наслањају се два полукружна призидана простора покривена полукалотами, који заједно са апсидалном калотом дају из ваздуха изглед три конхешкољке. На средини цркве, на коцкастом постољу које израња из главног брода, је купола. Покривка је од бакарног лима.

Црква на Равној Гори

По концепцији градње равногорска црква је имитација српско-византијског стила. Зидана је комбинацијом традиционалних материјала - камена (сиге) и цигле који су наизменично ређани тако да фасади дају посебну декоративност. Фасада је поред тога испреплетана низом лукова, прозора, arkada и других декоративних елемената који се јављају и на куполи, што општем изгледу цркве даје посебну динамику и живописност. Црква има главни улаз изнад кога је тимпанон са сликаном представом заштитника храма Светим Ђорђем који убија аждају, доста невешто урађеном. Изнад тимпанаона је дводелни прозор - бифора. Поред овог, црква има више малих узаних прозора на фасади и апсиди, као и шест прозора на куполи. Поред главног, црква има и бочни, јужни улаз.

Унутрашњост цркве није потпуно довршена. На источном делу импровизиран је иконостас који, такође, није у целини довршен и постављен. Црква је засведена полуобличастим сводом. Два бочна полукружна простора дају унутрашњости посебну динамику и просторност. Црква нема зидно сликарство.

Поред цркве, на јужном делу је звоник чији је доњи део озидан каменом, а горњи је од дрвене конструкције.

Црква Светог Ђорђа на Равној Гори нема парохију, нити је активна. Практично, она је спомен-црква и има првенствено

споменички карактер. На дрвеној табли изнад улаза у цркву стоји натпис: “С вером у Бога, за краља и отаџбину” као једино објашњење мотива њене градње и уопште, постојања на овом простору.

Црква Свете Тројице (Горњи Милановац)

Највећа и најлепша црквена грађевина на подручју наше општине свакако је градска црква у Горњем Милановцу.³⁶⁾ Једна од најважнијих задужбина кнеза Милоша Обреновића у Србији коју је кнез “дао да се сагради” пред сам крај живота, а у спомен и сећање на брата Милана Обреновића “који га је човеком начинио”, како је кнез знао често да каже. Црква је посвећена Светој Тројици, њена градња започета је 1860. године за друге Милошеве владавине. Кнез није дочекао завршетак омиљене задужбине. После његове смрти, цркву је довршио кнез Михаило, 1862. године, дозидавши на њеном западном делу велику барокну кулу - звоник.

Горњи Милановац раније није имао цркву, с обзиром да је основан 1853. године, али постоји предање које каже да је, баш на месту данашње, постојала стара црква брвнара посвећена Светом Томи око које се окупљало много света на Томиндан, о црквеној слави, када се ту одржавао велики народни сабор - вашар, који се традиционално задржао до данашњих дана. О овоме нема писаних података.

Црква у Горњем Милановцу

Градњу цркве Свете Тројице Милош је поверио познатом неимару оног доба, мајстору Настасу Ђорђевићу. Црква је данас аутентична првобитној грађевини из 1860. године, иако је преживела делимично рушење. Конципирана је у класицистичком стилу са низом разноврсних архитектонских елемената.

По лепоти и складу грађевина је репрезентативно замишљена и као таква је и изведена. На западном делу истиче се висок и елегантан

постбарокни звоник са типичном барокном куполом, на источном делу је велика и висока полукружна олтарска апсида, а на фасади обиље декоративних елемената. Црква је пројектована са изузетним смислом за хармонију и ликовност тако да у целини изгледа као скулпторско остварење у простору. По архитектури готово је идентична цркви у Аранђеловцу, такође Милошевој задужбини која је саграђена нешто раније.

У основи црква Свете Тројице је једнобродна, пресведена полу-обличастим сводом, ојачана потпорним луцима које носе пиластри - прислоњени стубови - са веома лепом израдом капитела. Зидана је тесаним каменом пешчаром који је вађен из мајдана у Такову. Пешчар има посебно племениту жућкасто-окер фактуру која грађевини у целини даје специфичан изглед и визуелну топлину. Фасада храма је веома рашчлањена и декоративно обрађена низом аркада под кровом, пиластрима, луцима, конзолама, розетама и другим елементима профилације. Црква има три улаза: главни и два бочна. Унутрашњост храма добија светлост кроз осам великих полукружно засведених прозора који споља имају изузетно складну обраду у камену. Две веће и две мање розете на чеоној фасади дају цркви посебну декоративност. Још две розете постављене су на фасади главног брода изнад споредних улаза у цркву. На звонику су четири прозорска отвора са све четири стране, а изнад њих постављени су сатови, тако да је звоник уједно и у улози сахат-куле.

Одмах по завршетку градње, црква је добила иконостас - рад познатог мајстора 19. века Николе Марковића. На жалост, иконостас је страдао приликом бомбардовања града 1941. године када је порушен источни део цркве. Остаци су демонтрани, а на место старог постављен је нови иконостас без већих уметничких вредности. Црква нема зидно сликарство.

С обзиром на то да је била Милошева задужбина, милановачка црква је свакако богато даривана. Али, од тога је мало шта до данас сачувано. Нешто црквеног намештаја и неколико икона из прошлог века је једино што је остало. Оно што је преостало од икона са првобитног иконостаса скинуто је са црквеног крова, превентивно је очишћено, и сада се чува у црквеној библиотеци. Вероватно одмах после изградње цркве, саграђен је поред ње и парохијски дом, веома лепа и складна грађевина у класицистичком духу. О њој немамо много података, осим неколико фотографија. Приликом бомбардовања града потпуно је порушена и никада није обновљена.

Изнад главног улаза у цркву Свете Тројице стоји ктиторски натпис који гласи:

“ИЗВОЛЕНИЕМ БОГА ОЦА ПОСПЕШЧЕНИЕМ СИНА И СОДЈЕЈСТВИЕМ ДУХА СВЈАТАГО НАЧАСЈА ЗДАТИ ХРАМ СЕЈ ВО СЛАВУ И ЧЕСТ ПРЕСВЈАТИЈА И ЖИВОНАЧАЛНИЈА ТРОИЦИ ВО ГРАДЈЕ ГОР. МИЛАНОВЦЈЕ 1860 ЛЈЕТА ИЖДИВЕНИЕМ БЛАГОВЈЕРНАГО ГОСУДАРА И КНЈАЗА СРБСКАГО МИЛОША ОБРЕНОВИЧА I-ГО. В ПАМЈАТ И СПАСЕНИЕ ДУШИ СВОЕГО БРАТА МИЛАНА. СОВЕРШИСЈА ПРИ ВЛАДЈЕНИИ СИНА ЕГО ГОСУДАРИЈА И КНЈАЗА СРБСКАГО МИХАИЛА ОБРЕНОВИЧА III-ГО 1862 ЛЈЕТА.”

“Од шемеља до крстѣа саздана је у камену сва, као зрела дуња жутии се наша боғомоља. Нема на њој уреса, осим над прозорима по лук, па је благодоносно насмешена озго. Она је као лађа, однекуд из мира дойловила благовесно, занавек усидрена иу међ нама пролазним”.³⁷⁾

Градишћелъ жорњомилановачке цркве мајстѣор Насѣас је родоначелник милановачке уметничке породице Насѣасијевића. Био је познатии немар прошлог века и осѣавио је велики број градишћелъских осѣварења широм Србије. Он је саградио Милошев конак у манастиру Сѣуденица, обновио порушену Враћевиницу, 1860. године, и исте године обновио цркву на Савинцу. У том периоду обновио је више цркава и манастира по Србији, у Овчарско-кабларској клисури, а од познатијих обновио је манастире Каленић и Љубосићу.

Мајстѣор Насѣас сахрањен је у сѣаром милановачком гробљу. На скромном сѣоменику је напишис: “Овде почива Насѣас Борђевић, родом из Охрида, кои цркву напирави у овој варошии и кои поживе 55 љ. а умре 20. ноембра 1866.”

Напомене

- 1) Подаци прикупљени на основу летописа каменичке цркве
- 2) По казивању свештеника каменичке цркве
- 3) Исто
- 4) М. С. Филиповић, *Насеља и порекло становништва таковског среза*, Г. Милановац, 1997, 180.
- 5) По казивању свештеника Љубише Милића, 1999.
- 6) Исто
- 7) М. С. Филиповић, *Насеља и порекло становништва таковског среза*, Г. Милановац, 1997, 174.
- 8) По казивању Илије Божовића из Лозња, 1999.
- 9) М. Кале Миловановић, *Брусница под Рудником*, Г. Милановац, 2000, 199.
- 10) М. Кале Миловановић, *Брусница под Рудником*, Г. Милановац, 2000, 31, 32.
- 11) По казивању свештеника горњомилановачке цркве и мештана Бруснице
- 12) Ј. Мишковић, *Опис рудничког округа*, ГСУД, ХЛI, Београд, 1875, 128.
- 13) По казивању мештана Д. Бранетића и Озрема.
- 14) По казивању Јулке Гачић из Лозња
- 15) По казивању мештана Озрема
- 16) Исто
- 17) По казивању Радоша Петровића из Мајдана
- 18) М. Р. Радојевић, *Рудник у прошлости*, Београд, 1971, 45.
- 19) М. Кале Миловановић, *Савинац*, Београд, 1995, 15.

- 20) Према натпису на јужном зиду цркве
- 21) М. Кале Миловановић, *Савинач*, Београд, 1995, 72.
- 22) М. Кале Миловановић, *Савинач*, Београд, 1995, 102.
- 23) Летопис шилопајске цркве
- 24) По казивању свештеника Властимира Златића, 1999.
- 25) Летопис шилопајске цркве
- 26) Летопис бољковачке цркве
- 27) Летопис бољковачке цркве
- 28) Исто
- 29) Летопис заграђске цркве
- 30) Исто
- 31) По казивању мештана Заграђа, 1999.
- 32) Летопис прањанске цркве
- 33) М. С. Филиповић, *Насеља и порекло становништва таковског среза*, Г. Милановац, 1997, 155.
- 34) Летопис прањанске цркве
- 35) По казивању мештана Прањана, 1999.
- 36) Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, Београд, 1986, 159, 214, 231, 249.
- 37) М. Настасијевић, *Хроника моје вароши*, Београд, 1938, 18.

Summary

In the area of municipality of Gornji Milanovac there are thirteen village churches and one town church, excluding two monastery churches in Vravecšnica and Vujan.

Village churches are situated in Kamenica, Brezna, Gornji Banjani, Brusnica, Donji Branetici, Majdan, Savinac, Šilopaj, Boljkovci, Zagrade, Pranjani, Koštunici and Ravna Gora. The only town church is the one in Gornji Milanovac.

Most of them were built in the 19th century, in the period of restoration of Serbia from 1819 to 1891. During the 20th century four churches were built before the Second World War, and only three in the post-war period. The oldest church was built in 1819, and the youngest one in 1998. All of them are parish churches, except for the one on Ravna Gora, which has a status of a commemorative church.

The general characteristic of all these churches is that, as buildings, they are built in the style of a period of their building. Most of them have painted iconostases, and only one of them, the one in Šilopaj, was wholly painted.

др Срећимира Кнежевић

СЛИКАРКА ХЕРОИИИ И ФЕИОМЕН ПОЖРТВОВАНОСТИ МЛАДИХ У ТРИ УЗАСТОПНА РАТА

У овој 2003. години, трећој години трећег Миленијума навршавају се и подсећају нас поједине годишњице не само на изузетне појединце, већ на значајне одлике нашег народа у тешким, херојским временима.

Октобра месеца биће 130 година од рођења у Чачку, Надежде¹⁾ другог детета младе учитељице Милеве, која је на свет донела 13 деце²⁾ и наставника чачанске реалке, Димитрија Петровића, за оно време изузетне породице интелектуалаца³⁾, талентованих људи који су своју децу (њих деветоро остало у животу и одрасло) одгајили и васпитали у атмосфери ведрог оптимизма, вредноће, упућености на разне уметности, и задојили их дозом родољубља и пожртвованости.

Такође је прошло и 90 година од застрашујућег „Балканског пролећа“ које је претило не само овим нашим просторима већ и миру Европе. Тако је објава рата Турској 1912, за разлику од ратова на које се гледа као на хуманитарну катастрофу, у нашем народу дочекана са одушевљењем.⁴⁾ Кретао се у сусрет ослобођењу своје потлачене браће. На почетку рата Србија је била добро опремљена и заједно са својим савезницима жњела успехе, али имала и губитке у бојевима. Први се рат завршио. Ратници, рањеници и многе болнице нису се још ни расформирале, а већ су се дојучерашњи савезници Бугари преокренули у наше противнике, исте те 1913. године. Први и Други Балкански рат су се преточили у нови 1914, када су понова нагннули на Србе да их, ратовима ослабљене, лакше униште.⁵⁾ Но тада је захваћен не само Балкан већ многе земље, па се назива Велики рат. Временом се дефинише као Европски, који ће само за две деценије по завршетку бити именован у Први светски рат, што је и био, а прави је назив добио тек када је на нашој планети избио још страшнији, још погубнији по светску популацију, Други светски рат.

У овако омеђеном периоду прошлости, дугих, крвавих више од седам година патњи народа, битака у којима су губљене територије, животи, ревитализовала се дубоко укорееена појава, стална и присутна у на-

шем народу, опевана још од Косовског боја – феноменална пожртвованост неговатељица рањеника. Иако на први поглед може да изгледа да је ова манифестација обрађена, она и ако третирана, ни као добровољство није ни коначно, ни сасвим научно до краја доречена.⁶⁾ Стога, и овај прилог, са намером да се истраже, вреднују и објаве и још неки, до сада непознати подаци о појединцима, поготову о учешћу адолесцената и њиховом пожртвовању, истовремено говоре и о широком ангажовању, зрачењу идеја које је ширила, шта је све чинила и чиме је том периоду и касније извојеваној слободи и сликарка Надежда Петровић, на више начина допринела.

Сва ова настојања у анализи нашега народног бића сасвим се са разлогом у овој теми могу третирати и посебно, у односу на женску популацију, како ми је намера.

Овом приликом нарочито желим да истакнем оправдану хипотезу и низ потврда, коју је експлицитно изнео још 1999. године господин Милорад Манић⁷⁾: ... да је добровољство највећи домет колективног ослободилачко-одбрамбеног стремљења... Оно је последица вечите тежње нашег народа за слободом и самосталношћу. Као што знамо подстицано је и усађивано у душе и срца потомака гулама и предањима о делима наших предака...како с правом закључује Манић, а такође и други истраживачи, да је добровољство засигурно наш генетски чинилац.⁸⁾

Млада наставница, уметник, социјални радник и борац за људска права

Ретко способна личност, вредна Надежда по завршетку Више женске школе 1892. године, као талентована, са 20 година 1893. постаје наставница и предаје цртање у својој дотадашњој школи.⁹⁾ Широких погледа, комуникативна, ведра, другачија од осталих наставника, стиче благонаклоност, како својих ученица тако и колегијница, својих дојучерашњих професора. Но, она не жели да се задржи на свом дотадашњем таленту и образовању. Настоји и успева да оде и усавршава се у најбољим срединама тадашњег времена код професора у Минхену, касније путује и посећује најчувеније центре и уметничке музеје у Француској и Италији, борави у Бечу, Софији, Солуну и на другим странама Европе.

На тим путовањима, као што ће то чинити и за време три узастопна рата у којима је учествовала, своје одушевљење дели са својим најдражима. Најчешће на дописним картама које она слика, или само цртежом дочарава и уз своје речи пластично описује оно у чему учествује. Захваљујући делу преписке и данас се знају њена теоријска, интимна, професионална убеђења. За њуправа, велика уметност мора бити учитељ, васпитач, борац за напредак човечанства... Таква уметност биће сваком земаљском чеду разумљива...¹⁰⁾

Но Надежда која живи од уметности, која живи за уметност, не исцрпљује само свој таленат да га депонује једино у свој ликовни опус; не

служи се њиме искључиво у дидактичке и професионалне сврхе као наставник. Надежда има интересовања и учествује у свим текућим збивањима. Широко отворених очију и срца, које се изванредним умом трудило да све обухвати, све добро разуме и помогне, имала је и изразити афинитет окрећући се, као магнетом привучена, на оне стране које су биле ургентне и актуалне.

Опредељености ванстручне суштине

Као наставник, како пише у једној молби министру, наводи да је имала 12 часова недељно наставе у школи. Затим, недељом пре подне држи ванредне часове ученицама у природи¹¹⁾ и учествује на изложбама. Први пут 1900. године излазе у сали Велике школе, али мушка критика као да није хтела ништа друго но да једну младу, полетну, талентовану сликарку која је донела нов поглед на технике у уметности, својим негативним и злонамерним критикама збуни, обесхрабри и ућутка. Срећом што то Надежда није дозволила. Свесна да мора за своја убеђења да се избори, дрзнула се и писала, образлагала о новим тенденцијама у европској уметности. А показала је да и она уме да буде критичар и то објективан, оштар. Критикује оне, како пише још 1950. Бојана Радојковић: „Који су ударили монопол на српску уметност, смело пише о београдској општини и њеној „ћифтинској управи“ па и о влади... смела у своме колориту, смела и у своме писању“¹²⁾

Није се устручавала да изнесе своја гледишта. Налазила је могућности и сарађивала са тада најчитанијим часописима. Као тумач и пропагатор нових идеја у сликарству објављује у *Политици*, *Дневном листу*, *Ођеку*, *Делу*, *Народу*, *Босанској вили*, *Новој искри*, *Словенском југу* а сарађује и у часописима и осталих словенских народа...¹³⁾

У својим сећањима, рођена сестра Надежде, госпођа Љубица Луковић, по образовању виолиниста, под Надеждином утицајем и сама се определила сликарству. Године 1974. са убеђењем је причала како је њена старија сестра тражила од млађе, Љубице да понесе своју виолину,¹⁴⁾ а она је понела стафелај, палету и боје. Заједно би пошле у шуму да Надежда, док јој сестра свира њене омиљене мелодије, слика брезе.¹⁵⁾

Све је стизала, много се дружила. Надежда је, као и Растко, говорила шест језика.¹⁶⁾ И у иностранство јој је отац слао наше књиге и часописе. Све је пратила, о свему имала своје мишљење. Интересујући се за најразличитије теме „радећи на сто страна“, како то сликовито истиче Катарина Амброзић у својој студији,¹⁷⁾ отворила је и приватну Летњу школу за господу и даме, ученике и ученице, који желе да се упуте у технике сликања.

Одушевљено је користила свој фото-апарат¹⁸⁾ и као таква била документариста попут фоторепортера многих места кроз које је прошла као добровољна болничарка за време оба Балканска и на почетку светског рата.

Одувек је била осећајна, правична, стога је била ужаснута и поврћена сазнањем како је 1903. године било стравичних притисака на наш живаљ. Вратила се из иностранства и започела енергичну активност. Не само да у том периоду интензивно сарађује на оснивању Кола српских сестара, већ њени ватрени агитаторски наступи, који су оцењени као врхунски, а посебно онај говор који је одржала 15. августа у сали у Коларцу у трајању од преко сат времена, и који је описан као најбриљантнији и најуспелији који је наша жена дала уопште.¹⁹⁾ Крајем октобра креће на пут преко Косова у Македонију, са циљем да у храни и оделу помогне наш живаљ.

„Са каквим ужасом, писала је Надежда, посматрах пустош коју причини варварство и дивљина...²⁰⁾... Зађосмо у села и варошице у којима владаше глад, преплашеност, страх, болест, узажи...И тако је то данима...од једне несреће другој, већој.“²¹⁾ Међутим, све је издржала. све је меморисала, о свему хладно размислила. Када је требало, хитро је деловала. Сама је значајне одлуке изврсно донела и важне ствари баш на овоме путу обавила. И даље, свим овим токовима личног ангажовања, као да се није умарала. Даље је грабила. Није презала ни од тескоћа ни од нагомиланог сазнања сазревања у тој трагици и болу који је наше људе погађао. Знала је да не сме и не може да стане. А опет је, као првенствени професионални радник, имала своју преокупацију, сликање. свој полагај у друштву, свој говорнички дар, своју енергију користила је да просвети, подучи, сопственим примером укаже другима. Првенствено младима на пут хуманости, одрицања зарад бољитка другог човека, друштва.

Надеждин политички ангажман се после сарадње са осам година млађом Делфом Иванић наставља у оквиру удружења Кола српских сестара. Исто тако Надежда је свуда присутна, где год се инсистира на хуманости, на социјалним питањима. Увек је најактивнији члан свих ничућих националних организација. Њена комункација, захваљујући култури и језицима којима влада, личностима са којима се упознала,²²⁾ омогућава јој слободу да се залаже за хумане циљеве, што је разумљиво, јер је била сликар од угледа, у Србији, па и у Европи.²³⁾ Тако је она и међу оснивачима Париске лиге за национална права поглачених народа..²⁴⁾

Психолоска стања у кризним периодима, лично понашање и утицај на народне масе

Анексија Босне и Херцеговине потресла је не само Београд, већ широм уздрмала српску свест. На челу демонстраната је Бранислав Нушић а Надежда напушта учионице Више женске школе и креће са узрујаном гомилом на улици, на демонстрације.

Крећу се ка Позоришном тргу где застају, Надежда користи застој, појављује се на балкону Народног позоришта и почиње да говори. Апелује на владу да објави рат Турској и Аустрији, а позива омладину и на-

род на упис у добровољце. Ускоро се на Теразијама намешта један сто и Надежда и Нушић почињу упис добровољаца.²⁵⁾

Сва та и следећа догађања, може се претпоставити да су са своје стране утицала и на њене ђаке, на омладину којој је та жена импоновала, којој су аплаудирали, за којом су пошли.

Надежда Петровић, сликарка и васпитач омладине је учила да: уметност не профанише, она подиже пали морал, помаже развитак социјалних питања и еволуцију народа, подиже култ у човеку до највиших граница, вредност јединке и целог племена у очима напредног народа.²⁶⁾

Сликарка у војном санитету

Личним примером је Надежда увек предњачила. Доносила је хитро значајне одлуке. Била на правом месту у кризно време. Учешћем је деловала и на друге, зрачила, њене су идеје прихватане и поступци одобрани. За Надеждом су следиле и многе њене ученице из ранијих генерација, и најмлађе.

Објава Српско-турског рата 1912 . затекла ју је у Паризу. Одмах се враћа у земљу и ступа у редове добровољних болничарки. Коло српских сестара је имало своју болницу у Београду, али је Надежда тражила да иде са војском на фронт. И као уметнику и као санитетском рад-

Малолетна добровољна болничарка Драгица Поповић (14 година)
и девојка Даница Петровић (18 година) са рањеницима 1912. године

нику у завојишту, касније у болницама, под шаторима, није јој недостајало узбуђења. Како је Надежда пред одабраним санитарским послом и пред трагедијом масовног рањавања током свог ратног радног задатка стицала нова искуства, како се челичила, колико је увиђала да је свесно најбоље учинила што се поистоветила са народом, са борцима, види се из њене делимично сачуване преписке. Навешћемо неке, из тог почетног периода Надеждиног рада као добровољне болничарке.

Својима се 15. октобра 1912. године јавила из Раске и описала:

„ Ми овде живимо у непрекидном јауку рањеника, студирању рана и превијању, покличу наше јуначке војске, маршевима њиховим, дочеку и испраћају њиховом на бојно поље, да их отуда рањене примимо и негујемо. Па ипак, све иде са одушевљењем и задовољством. Сви ми доиста изгледају да су ми браћа и њихови узвици: сестро, сестро!- истински су и чине ме поноситом што сам им у помоћи.“²⁷⁾

Многи рањеници су јој били захвални. О њој ће се отада причати, а затим и писати. Једино је она названа Болничарка са штафелајем (види и фотографију како Надежда слика 1913. године Везиров мост).

Било је и других сликара који су у ратним годинама 1912-1919. активно у рату суделовали; који су за тематику узимали непосредне ратне призоре; радили портрете историјских личности; владара и војсковођа, официра и војника, болничара. Било да су скицирали оловком или угљеном, мастилом, акварелом или бојом, сви они су били борци за слободу, хроничари и документаристи свога времена. У периоду Балканских ратова формирано је и звање „ратног сликара“ а наведени су и поименице преко 40 сликара који су били распоређени по армијама. Од добровољних болничарки поменуте су, поред Надежде, и Бета Вукановић, Милица Чадевић, Анђелија Лазаревић и Ана Маринковић.²⁸⁾ Свакако да је свака од њих у оку сликара оставила својеврсне делове хронике ратовања.

Феномен одзива, пожртвованости, издржљивости, поноса и храбрости женске популације

Добровољство уз пожртвованост је било део сродничког, братственичког менталитета и веома присутно у нашој прошлости. Снабдевање храном, преобуком, доношење муниције и оружја, преношење вести, као и извлачење рањених из боја и сахрањивање погинулих, обављале су жене и девојке. Епски уобличена Косовка девојка²⁹⁾ са разлогом је постала симбол пожртвованости, одлика здравствене раднице, сестре, болничарке. Њено херојско дело овековечено је признањем, орденом и медаљом са њеним ликом³⁰⁾, које су за свој пожртвовани рад, као доказе својих заслуга за рањене, болесне, напаћене, којима су помагале, добиле многе учеснице помених три узастопна рата. Такође и светско признање за хуманост³¹⁾ – медаљу Флоренс Најтингејл добило је и неколико Српкиња, које су у време када и Надежда биле добровољци и раднице на хуманим задацима.³²⁾

Највеће признање Надежди дао је, посетивши је у ужасним самртним мукама и температури, војвода Живојин Мишић, скинувши своју медаљу за храброст и прикачивши је Надежди Петровић на груди.³³⁾

Сада, 90 година након тих тешких страдања нашег народа, тадашње укључивање жена и девојака у општи отпор народа заслужује да се поново сагледа у једној концепцији и као феминина одлика.

Одзив

Био је рефлекс свести и биолошке животне побуне; снага неопходне одбране; протест и прекид трпљењу које се више није могло подносити. Понос жена био је истинољубље и оне, као и мушкарци, њихови очеви, браћа, мужеви и синови, нису се хтеле подвајати. Сви заједно. Цео је народ једнодушно, у разним облицима манифестовао свој нагон за правдом.

Социјални и историјски фактори допринели су укључивању женске популације. Једне су, преобукавши се у мушка одела постале ратници. Неке су, тек кад су биле тешко рањене, на превијалиштима биле разоткривене да су жене. Друге, неустрашиве попут Милунке Савић, прошавши кроз све ратне страхоте, у послератном животу такође нису биле лишене борбе за опстанак и поред свих одликовања и ратних признања.³⁴⁾

У првом доношењу тако важне патриотске одлуке било је и појава да су младе особе такође желеле да суделују. Једна од оних које су својом неустрашивошћу предњачиле била је скоро девојчица, шеснаестогодишња Милена Мандићева из Чачка. Описана као мала лепотица препланулих обрашчића, црних очију, неустрашива и храбра, својим поклицима соколила је све борце. Позната као „војвода Мирко“, а кад се сазнало да је женско, називана је са уважавањем од ратних дописника српска Јованка Орлеанка“.³⁵⁾

У Београду се тукла херојски у свим борбама под именом Софроније Јовановић, матуранткиња београдске женске гимназије, Софија Јовановић. И на другим странама било је жена и девојака које би скратиле косу, обукле мушко одело и нико не би знао њихова права имена нити пол.

Одзив је на самом почетку био попут бујице. Како се рат распламсавао захтевао је све више санитетског особља. То се нарочито у Београду запажало и страни дописници и путници кроз Србију извештавају: „По Србији се виђају само старци, старице и деца. Жене се налазе по болницама, где негују и дворе болеснике сестринском љубављу.“³⁶⁾ За Београд и главне градове кажу како су све важније и веће зграде претворене у болнице. Транспорти рањеника пристизали су углавном у Београд. Све београдске госпође постале су болничарке. У време смена и оне које су припадале елити, и жене из народа, са белим прегачама, са белим марамама на којима је био упадљив знак црвеног крста, из болни-

ца су хитале својим кућама, деци. Друге су из својих кућа журиле рањеницима и свим својим задужењима по болницама. Њихов се живот одвијао између соба за пријем новоприспелих, превијалишта, дворана за операције, перионица. По грубим проценама било је тада 2000 добровољних болничарки, али ни то није било довољно.

У тим првим моментима захукталости почетка Балканског рата неке су мајке, већ као добровољне болничарке, повеле и своје млађе рођаке, чак и своје малолетне ћерке. И тада ћеркине другарице, видевши како и најмлађе болничарке са поносом носе ознаке свога хуманог одређења хитају, и саме се пријављују за помоћ и учешће. Чак и оне, сасвим младе којима се свидела лепа бела униформа што су је виђале на поноситим младим сестрама, иако и саме нису знале колико се посла, одговорности тражи и од најмлађих похитале су и желеле да се пријаве. Оне које због младости и година нису примљене, биле су жалосне, а нису ни претпостављале шта би све имале да гледају и раде око крвавих завоја, мењања чаршава, неговања израњављених, немоћних и болесних ратника. Нити колико би њима, неупућеним и младим све то било страшно, тешко, тужно.³⁷⁾ И, управо због таквих психичких траума које су се могле појавити као последице, сасвим младе девојке нису ни примане. Тада важећи законски прописи о добровољним болничаркама по правилима су омогућавали свакој српској грађанки тек од 18-55 година да може постати добровољна болничарка ако је здрава, свршила болничарски курс или школу и ако да обавезу да ће се за време рата посветити нези рањеника и болесних војника.³⁸⁾

Пожртвованост и издржљивост адолесцената

Време добровољства је период формирања нових вредносних ставова, узора и интересовања за рад у болницама. Жељено облачење беле униформе са црвеним крстом било је тада типично понашање које се манифестовало у масовним пријавама младих. Нема сумње да је међу овима било и Надеждиних некадашњих ученица, па и оних са раније поменутих демонстрација.

Адолесценција³⁹⁾ период од 14. па до 18-21 године, када се смењује ранији идиличан, безбрижан и срећан – бесконфликтни период детињства, са периодом када настају бурне биолошке, психолошке и социјалне промене, каткад праћене и емоционалним превирањима, показао је у случају укључивања у запосленост и хуманитарни рад свој позитиван учинак. Као да је целовити систем вредновања тих младих полета пуних особа, свео се на велику дозу марљивости и на висок степен пожртвованости. Несумњиво, требало је пребродити и кризни период.

Кризe

Живот испуњен сазнањима о рањавањима, дубоким, крвавим ранама, ампутираним удовима, јауцима, боловима и очају рањеника, па и суочавања са смртним мукама и издисајима, са хладним, укоченим телима оних којима се више није могло помоћи, били су цена одрастања. Истовремено је било и горко искуство у испробавању јачине сопствене воље и издржљивости, а надасве стицање самосвести о ограниченим сопственим моћима у домену професионалне хуманистичке оријентације. Таква емоционална стања делују мотивационо, подстичу, енергизују и усмеравају и једино се њима може објаснити шта су све у ратним условима такве, добровољне болничарке успеле да издрже. Илустрације ради навешћемо један Надеждин доживљај, како га је у односу на себе и на остале, посебно на рањенике, описала сликарка речима, осећањима и бојама, овога пута у писму:

„За време рата са Бугарима, сунце је пржило и ми смо умирали од жеђи. Извор воде, који је био близу наше амбуланте, био је врућ, умирало се од топлоте и жеђи још у 6 сахата пред вече, а више наших глава целога дана грувала је наша артиљерија пољским топовима, без паузе и прекида, зујало је у оном ваздуху пуном ватре, а шрапнелска зрна остављала су у ваздуху сјајну златну пругу. Њима као у одговор долазила су непријатељска разорна зрна и падала на косу преко пута нас. Бејасмо готово оглувели од пуцњаве, жеђи и сунца, нигде заклона, нигде ладовине, ваздух непокретан...

У 7 сахата престадеше топови и наши и непријатељски. Густ мрак поче да се спушта, рањеници пристижу обамли од болова и ватре сунчане. Радисмо око њих, а удови нам бејашу испуњени оловом. Једва се кретасмо под амбулантним шатором. Одједном, отпоче да грми и сева тако учестано и страшно. Нешто се као колос заљуља у ваздуху, из сваког камена муња је одсевала, свеће нам се погасише, рањеници се гласно мољаху Богу, све је било пало ничице на земљу да га не би погодила муња, или оркан са собом однео. Шест пуних сати бејасмо избезумљени од чуда природног: ја са ужасом у срцу осетих величанствену срдњу природе на ону силну избљувану ватру, коју људи један другоме упутише.“

У другом писму помиње шест дана натчовечанских маршева, а затим, после четири дана такав надолазак рањеника: „да ми се крв у мозгу поче усиравати“... „борбе су биле очајне, за истребљење“... „рањеника смо имали 4000 и ја мишљах полудећу од јада и чуда. Имала сам кризу нервну тако да када би нам донели 20 официра тешко рањених и ја их сместила у великом шатору, бејаш скамењена. А када отпочех да их појим чајем, њихов јаук раздоби ми срце па падох крај једног од њих на колена са чашом чаја у тежњи да га појим, не могући да се савладам, отпочела сам очајно плакати, тако да су ме сиромаси они сами тешили, а један од њих, милујуши ме руком по рукаву, сам се гушио у сузама говорећи ми: „Храбро, госпођице Надежда, даће Бог, истрајаћемо, победићемо, осветиће нас они који тамо остадоше.“⁴⁰⁾

Трагом фотографије

Занимљива је историја конкретног документа – једне дописне карте која је 1912. године, у време рата из болнице (где су Драгица Ђ. Поповић и Даница М. Петровић неговале рањенике) путовала за Немачку. На слици која је снимљена у једној од болничких соба са рањеницима присутне су 14-годишња Драгица, дакле малолетна, девојчица, и 18-годишња девојка Даница. Фотографија је била израђена као дописна карта на тврдом папиру, а на полеђини са знацима да се на једној њеној половини може написати адреса примаоца, а на другој половини порука. Тако сазнајемо да је карту своме брату Богољубу Петровићу, који се налазио на специјализацији у Немачкој, писала, како је датовала 17. XII 1912. његова сестра Даница. Истовремено, то је један од доказа колико су те младе помагачице биле поносне на своје униформе, свој изглед, болничарске мараме повезаче са црвеним крстом, дакле на свој „професионални имиџ“, а посебно на свој статус добровољних болничарки. Даница Петровић то неисписаним, ђачким рукописом документује овим речима:

„ Драги буразеру,

Надам се да знаш да сам са Шарлотом и Драгицом ступила у болничарке и као таква шаљем ти слику“... Затим му објашњава, као да се боји да је он неће познати (а можда је и дуже није видео) и појашњава... „Мислим да ћеш Драгицу и мене познати. Једна је с једне, (Драгица са десне) друга са друге стране“ (Даница са леве стране) и даље казује да је: „ово друга партија рањеника, јер су први, где је било више од 20 (о којима су се оне и болничар војни бринули) већ прездравило“

И поред тога што су слова ситна, на простору ове, тада зване „анзискарте“ није било много места. Сестра је скоро телеграфски упитала брата: „Како ти?...“ И једва, најситнијим словима успела је да допише сабијено: „Љуби те сестра Даница“⁴¹⁾

Овај документ из породичне архиве о својој милој тета Драгици, нашла сам толико година после њене смрти⁴²⁾ и констатовала да је она као малолетна била једна од пожртвованих, драгих, нежних неговатељица, добровољна болничарка са само 14 година. То ме је и заинтересовало и повело такође овој теми. Да упоредим и сазнам и више о том периоду наше прошлости, о осећајима, ентузијазму и храбрости наше тадашње омладине.

Драгица као малолетна, по правилима из 1909. године, не би могла да буде болничарка-неговатељица. Због тешких ратних прилика учињен је изузетак. Девојчица је била израсла, здрава, румена, отресита. Када је добила униформу, онако лепо грађена, остављала је утисак праве девојке, а она сама, као и старија Даница, била је поносна што је у очима других већ сазрела, а посебно што је постала добровољна болничарка.

Свакако да јој је било лакше што је са својом рођаком Даницом дошла и била заједно, јер крв, ране, завоји, мирис трулежи, јодоформа, разликовали су се од школске креде, сунђера, оловки и свезака, уштирених и испегланих хаљиница, писања задатака и свирања на клавиру.

У по част и славу Надежди Петровић споменик у Дворском парку у Београду, рад вајара Ангелине Гаталице. Крај споменика проф. др Сребрица Кнежевић

био на фронту. Тако су је труд болничарке и знање језика истакли, па је и по понашању, марљивости, тачности постала веома омиљена. Како се у болници појавио и професионални фотограф њих две су се за успомену сликале са својим пацијентима, лакшим рањеницима. На фотографији се виде још две млађе женске особе у белом и један младић у цивилу, па се може претпоставити да је он радио у администрацији, а ове две девојке пошто немају ознаку црвеног крста, можда су из неке стране лекарске екипе, које су се затекле у болници.

Несумњиво да је Драгица, радеша као добровољна болничарка, доста на том послу научила. Стога је њено професионално опредељење за студије биологије сасвим разумљиво. По завршеној гимназији, а по окончању рата 1919. године конкурисала је за стипендију. Била је уз остале одличне матуранте одабрана и са двадесетак питомица и питомаца (касније наших познатих лекара и професора) студирала у Сједињеним Америчким Државама. О свима њима бринула је чувени ратни хирург са Солунског фронта др Розали Мортон и Мрс Јее. По завршетку студија у Јужној Каролини (Спартенбург) Драгица Поповић се вратила у Београд.

Била је поносна на своју белу униформу, а остали су је прихватили као Даничину вршњакињу. То јој је годило. Сама у својим очима је порасла и веома се трудила да озбиљно делује. Интелигентна и оштроумна, брзо је схватала, очас би одлично превила, верно запажала, понављала и извршавала прецизно све оно што је видела да се у болници практикује. Као да није знала за умор већ само за тачност и марљивост, љупкост. Сви су мислили да она има потребну старост и били задовољни њеним радом. Заједно са Даницом (радиле су на истом одељењу, у истој дневној смени), сасвим се уклопила. Пошто је у кући са баком и тетком говорила немачки а од деде понешто научила италијански, служила је кад треба и као тумач, за време боравка и консултација које су обављали страни лекари пошто је наш малобројан санитарски кадар

Прву службу је добила у новооснованом подмлатку Црвеног крста. Знам да је радила као секретарица и као преводилац. Још увек немам података да ли је иста објављивала и где из несумњиво њених интересантних младалачких успомена.⁴³⁾ Сви ови детаљи изнети су, јер се никада не зна, можда ће неко имати из своје породице још сличних таквих података који би и Музеју у Чачку, Удружењу добровољаца (1912-1918) и њихових потомака као и аутору овога написа, били итекако интересантни.⁴⁴⁾ Као и читава ова проблематика укључивања и сасвим младих особа у опште активности за одбрану земље и народа.

Опредељење адолесценткиња за рад у болници захтевало је велику истрајноист, огромну пожртвованост. Њима су старији стручњаци, лекари и лекарке страних мисија, као и болничарке увек помагали и одавали им признања. И потпуно су разумели њихове тренутке криза, које су и старије добровољне болничарке такође преживљавале, а тако их пластично описала и Надежда Петровић, сликарка. Др Игњат Бокур је оставио сведоцанства како су мале добровољне болничарке плакале крај теских рањеника у болници у Прокупљу. Потпуно уплакане тесиле су рањене и оне несрећне сто остасе заувек инвалиди без својих удова, плакале су крај њих и показивале им своје дубоко разумевање и саосећање, али, нису напустале болницу.⁴⁵⁾

Размишљајући и пишући о овој теми, углавном су подаци о младим добровољним болничаркама лоцирани њихову делатност везану за болнице у насељима. Оне старије, као и 40-годишња Надежда, биле су по покретним болницама, амбулантама под шаторима. Надежда је била на самом фронту. Као да је била управо те судбине да је бивала у најгорим окршајима, под ужасним тензијама. Стога и овога пута, дивећи се невероватно пожртвованој сликарки желимо да читаоцима приближимо и једну изузетну кћерку и сестру, која без одмора, без хране, хита да своје обавести да је још жива, корисна. И, можда да и у сваком писму подели са својима све што је преживела, како се залагала, колико страховала и помагала. Можда да тако својој уморној души и телу олакша?

Како да јој се не дивимо? Како да не ценимо ту приврженост породици, ту интелектуалну кохезију у ратним страдањима целога народа и ње, при крају њенога тако кратког живота. Надежда никада не посустаје. Хитра, педантна, болећива, блага и смерна, без предаха даноноћно, без одмора, свој хумани задатак обавља:

„Сада сам села, после целе ноћи сакупљања по разбојишту претеклих некупљених рањеника, после јучерашњег страсног крвавог окршаја; нисам ни хлеба јела, толико је било посла око тога, да сам скоро пала од умора; целе ноћи смо их доносили, превијали; дерала сам и своју болничку кецељу и кошуља је дошла на ред... Завоја је понестало а ране страшне зјапе. Тиче се живота; ту се не обазире ни на шта, само дај, превијај, заустављај крварење, запуши ране, разлокане, да се кроз сломијена ребра назире срце и плућа, а очи исколаче безумно од бола и страха пред смрћу....сестро, дај спаса, умрећу...⁴⁶⁾

Феномен пожртвованости адолесцената је процес који се може пратити са више становишта. То емоционално везивање за идеју помоћи рањеницима заснива се на хуманом осећању људске испомоћи, солидарности, које, када су у питању млади, код њих је укључена и тенденција вредносне оријентације и убрзаног сазревања. Многи, да би се поистоветили са старијом браћом и сестрама, а у еуфорији масовних отаџбинских осећања и не знајући каквим ће се све опасностима изложити⁴⁷⁾, хрлили су, пријављивали се, и у много случајева крили своје године да би били примљени у добровољце.⁴⁸⁾ Неоспорно да сам чин садржи позитивне тенденције али захтева комплетно ангажовање и до крајности предан рад. Добровољство и пожртвованост као плима захватило је тадашњу омладину. Полет и младост иду скупа, али су бујност полета и трајност напора многе физички нејаке на неиздржљивим и тешким путевима у току три рата, стајали сопственог живота. Поред девојака и девојчица то питање смо пратили и код младића, ђака⁴⁹⁾, школараца који су оставивши школске клупе и своје ђачке торбе прихватили болничка носила и прошли кроз све етапе и личног, физичког, трагичног ратног искуства и сазревања. У једном ратном стихованом дневнику, управо 16-годишњег ђака из Прокупља, добровољца, који је са Моравском дивизијом као приучени болничар у току самога рата преживео сву страхоту повлачења преко албанских гудура, има и стихова о рањеничким искуствима, о болничаркама и неговатељицама којима су многи, за повраћај у живот и за повраћај здравља благодарни били, таквим добротворкама и песме испевали. Ти млади добровољци као и храбри ратници у тренуцима предаха маштају о прошлости као и о својој будућности. Надежда и други сликари скицирају, портретишу војнике, официре, рањенике, сликају, а млади песник Новица уз помоћ свога сапутника душе – свога дневника, захваљујући унутрашњим, ендегним чиниоцима, сопствену физичку и психичку патњу је претворио у своје поетско стваралаштво, нашао несвесно њен антистресни смисао.⁵⁰⁾

Речју целовити систем вредновања тих младих особа, тих наших тадашњих узданица сводио се и на њихову етичку пожртвованост и приврженост рањенику и болеснику. Формирање таквих нових вредносних ставова и узора, доводило је после рата до све већег интересовања за студије и запошљавање као и оријентацију на здравствено-хуманитарну струку.

Човек својим делима најбоље наслика сам себе

На крају, сумирајући све, а о Надежди је поготово после њене смрти, веома много писано; она је добила тек после прве ретроспективне изложбе 1938. године своје уметничко место. Тек тада је сагледан њен значајан уметнички допринос, и истакнут атрибут претече савременог сликарства – епохе колористичког импресионизма.⁵¹⁾

Свим својим акцијама и безбројним настојањима у животу била је испред свога времена.

Тешко је сумирати све њене заслуге. Поменућемо на овоме месту само оне које су је можда и однеле са наших простора, ускратиле њену даљу изванредну помоћ рањеницима и болеснима.

Предана, поуздана, рањеницима одана, била је у једном периоду и једина болничарка и неговатељица 1913. године на 80 болесника од тифуса. Након неког времена и она је оболела. Прележала га је. Овај се рат завршио, следећи започео. Надежда је опет прекинула са сликањем, вратила се у земљу и понова у војску јавила. Нуђено јој је да остане у болници у Београду. Она је, напротив инсистирала, тражила распоред и пошла на фронт. У наново тешким данима ратних збивања и епидемије пегавог тифуса, негујући болесне и сама се заразила. Из пољске болнице, са положаја, пренета је у Прву резервну болницу у Ваљеву. Тада, међу 30.000 рањених и болесних од пегаваца⁵²⁾, у постељи је и Надежда. Тешко болесна ипак је била „у неизмерном духовном богатству и снази. То сам видео и дубоко осетио кад је посетих болесну у Ваљевској војној болници 1915. године“ пише њен пријатељ, сликар...“претресли смо тада за последњи пут важна питања нашег младог сликарства. То је био разговор достојан уметника и јунака“...⁵³⁾

За време њене болести привржени су јој војници суморно, плачући без престанка, мењали јој чаршафе, желећи да влажним платном смање тифусну ватруштину; да спасу то велико срце, њихову предану ВЕЛИКУ СЕСТРУ. Ону, која је толике пожртвовано неговала и веру у оздрављење им уливала. Свуда се, како се сећао Вељко Петровић, после објаве њене смрти 3. априла 1915. године, свуда по рововима, по шаторима, по завојиштима и болницама вест о њеној смрти тихо, са неверицом и шапатом, сузних очију са грчом у грлу помињала, увек са највећом, дубоком захвалношћу у мислима и срцима свих.

Шта казати данас, шта је најјаче, најубедљивије о жени сликарки, професору, социјалној радници, особи приврженој рањеницима и пожртвованој добровољној болничарки увек усправној, спремној да помогне?

Антрополошки гледано лепотица телом и душом; пуна поуздања, неуморна, увек је своју животну снагу зрачећи преносила на околину. Била је оличење здравља и снаге, пунога, руменог лица.

Такву ју је, каквом се сама својим делима Надежда Петровић свима нама приказала и жена, уметник, Ангелина Гаталица – Надежду, сликарку, хероину као натпросечну величину талента, знања, пожртвованости и љубави према немоћном, извајала.

Споменик, скулптура од белог мермера у Дворском парку у Београду вечно са Надеждином лица пуног поуздања сија и зрачи, што значи да ни Надежда ни њена дела нису заборављени.

Сликарка хероина и феномен иожртвованости младих у три узастопна рата

Позната српска сликарка Надежда Петровић рођена је 1873. године у породици интелектуалаца у Чачку. Од тринаесторо деце, деветоро је одрасло и бавило се углавном сликарством, књижевношћу и музиком.

У овој студији истиче се таленат и непрекидно ангажовање младе тек дипломиране ученице Више женске школе у Београду 1892. године и њено упоредо студирање сликарства, паралелно са њеним запослењем као наставнице цртања. Ускоро, на њену молбу, добија стипендију и креће на усавршавање у Минхен. Све што је видела, научила, са уметницима са којима се сусрела њен младалачки дар преточио је у сасвим ново за београдску средину, сликарско авангардно виђење. Њени су се хоризонти отворили према најновијем у Европи. Она сарађује у нашим водећим листовима и часописима пишући о новим тенденцијама у европској уметности. Враћајући се у земљу приређивала је и суделовала на изложбама. Као представник колористичког експресионизма наилази на неразумевање средине и оштре критике мушкараца, оцењивача. Не посустаје, ради као наставница у школи и активно суделује у свим тадашњим важним друштвеним и политичким збивањима.

Ту њену опредељеност ванстручне суштине, као изванредног говорника, њени политички ангажмани, који су јасно и недвосмислено указивали младима на пут хуманости, одрицања зарад бољитка потлачених, на претка човека и друштва при оснивању Кола српских сестара, донели су јој и одговорну функцију првога секретара те организације. У свету, захваљујући комуникацијама са значајним личностима, као сликар од угледа добија признање и место међу оснивачима Париске лиге за национална права.

Због многоструке и комплексне активности сликарке Надежде Петровић, аутор чланка, антрополог, историчар здравствене културе поставља хипотезу анализирајући добровољан рад женске популације. Истичући значај сликарке-хероине и њен утицај на омладину и развој хуманитета баш са позиција укључивања и добровољног пријављивања њених следбеница, ученица, чак и малолетних девојчица. Поткрепљујући вишеслојну анализу, обрађујући и кризе и све тешкоће кроз које су и сликарка Надежда, и све остале бројне добровољне болничарке у страхотама три рата пролазиле (1912-1918), Посебним освртом под насловом Трагом фотографије износе се до сада необјављени подаци о малолетној добровољној болничарки, која је са 14 година пожртвовано, за време Балканског рата, неговала рањенике и служила као тумач. На тај начин, феномен одзива омладине; праћењем издржљивости и храбрости малолетних девојчица, кроз њихова залагања као и кризе које су се дотицале и одраслих болничарки; уз изванредно обојене, пластичне описе из писама сликарке Надежде Петровић, приказан је целовити систем вредности, посебно хуманости и одговорности кроз које су, за време рата млади сазревали.

Студија је урађена поводом 130 година од рођења сликарке Надежде Петровић, добровољне болничарке, која је била на ратним положајима од 1912. године у сва три узастопна рата, да би у последњем, Првом светском рату, за време страшне епидемије тифуса, негујући рањене и болесне и сама подлегла 3. априла 1915. године.

Напомене

- 1) Рођена 12. октобра 1873. године. Умрла у Ваљеву 3. априла 1915. године негујући у болници рањене и болесне од пегавог тифуса коме је и сама подлегла.
- 2) М. Стевановић, *Надежда Петровић*, Каталог, 1948, 5.
- 3) Отац Димитрије-Мита Петровић (1852-1911) и сам талентован за сликарство бавио се и писањем. Објавио „Ратне белешке“ и „Финансије и установе обновљене Србије“.
- 4) Цела земља је клицала као у претпразничком расположењу, као да се не иде у рат, већ као да се дочекује велики празник; *Звезда* 1911, 2, 115-117; *Звезда* 1912, 7, 430, 567, 881; М. Радовић, *Ратни добровољци у Првом и Другом балканском рату – сигуран ослонац српској војсци*, Добровољачки Гласник (даље ДГИ) 14, IX, 1999, 54.
- 5) А. Стојичевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење 1912-1918. године*, Београд, 1932; Ј. Луковић, *Балкански ратови*, Београд, 1955; Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913*, Операције српске војске II, Београд, 1975; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I Београд, 1968; Војна енциклопедија 9, Београд, 1975.
- 6) По мишљењу проф. др Ђорђа Станића, *Српско ратно добровољство – истине и заблуде*, ДГИ бр. 18, год. XI, децембар 2001. с. 129-186.
- 7) Председник Удружења ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца организовао је новембра 2002. године велики научни скуп на коме је поднето 27. саопшћња.
- 8) Милорад Манић, *Ратни добровољци у одбрани Србије*, ДГИ бр. 14. год. IX децембар 1999.
- 9) Б. Радојковић, *Прилог монографији Надежде Петровић (1873-1915)*, Музеји бр. 5 Београд, 1950, 194-195, (даље Прилог монографији); К. Амброзић, *Надежда Петровић*, Београд, 1978, 7.
- 10) М. Стевановић, *Надежда Петровић*, каталог, нап. 2, 5; Б. Радојковић, *Прилог монографији*, 199.
- 11) К. Амброзић, *Надежда Петровић*, 281.
- 12) Б. Радојковић, *Прилог монографији*, 196.
- 13) Исто; М. Стевановић, *Надежда Петровић*, каталог, 10.
- 14) Ј. Луковић, *У баштама Палилуле – Ни једна ружа за Диса*, Репортер бр. 5, 1983, 14. (даље У баштама).
- 15) Моја сестра је веома волела музику, и док бих ја свирала, она је добијала инспирацију за сликање... На пример, ми идемо по пољима... она тражи да понесем виолину. Она стави руксак на леђа, узме штафелај, ја виолину и пра-

- вац брезе. Док је Надежда сликала брезу у Баварској, ја сам све време морала да свирам. Сад измисли Бетовена, онда тражи Вагнера, па Менделсона и тако, стално ме форсирала. Каткада ми је то падало тешко, али ја сам желела да јој угађам, њен репертоар увек имам.
- 16) По сећању сестре: Љ. Луковић, *У баштама*, 14, а по писању К. Петровић, 64. Надежда је на првој години студија у Минхену савладала три језика.
- 17) К. Амброзић, *Надежда Петровић*, 383.
- 18) Фотографија је била велика пасија Надеждина. Сликала је свој атеље па су Љубица и Надежда те фотографије слале мајци; К. Амброзић, *Надежда Петровић*, 71.
- 19) Говор је постигао циљ а Надежда је изабрана за првога секретара Кола српских сестара.
- 20) Сестра се сећа: „Велики је ризик био да у тај ужас жена иде сама. Али, не питајући, она је села на воз, отишла!... Увек је била таква... Када је на терену видела како народ пати, да нема ни хлеба, вратила се, дошла у Министарство спољних послова и тражила: 'Дајте ми да понесем народу хлеба, они га немају!'...Донела је прегршт хлеба који су платили Турци. Објашњавала је : 'Наши засеју, оберу песницу, провеју, а Турци запале... све изгори'. Донела је, кажем, тај угљен, те угљенисане хлебове и жито... Ти којима се обраћала су се питали: "Шта ће ова девојка сама доле? Никако им није било да се Надежда не боји да ће је убити. И поново је отишла да однесе неопходну помоћ". Љ. Луковић, *У баштама*, 15.
- 21) К. Амброзић, *Надежда Петровић*, 120.
- 22) „Поред Надежде сам упознала Сару Бернар, Коплена, Шаљапина... Њене познанице са којима је одржавала присне контакте биле су Отеро, Бел-Отеро, Сахаре, упознали смо у Паризу и Пикаса, Родена“; Љ. Луковић, *У баштама*, 15.
- 23) А. Томић, Н. Петровић, *Српска сликарка и борац за слободу - Народ је нешто вечно*, ДГИ, 12, Београд, 1998, 177.
- 24) М. Стевановић, *Надежда Петровић*, каталог, 11.
- 25) Б. Радојковић, *Прилог монографији*, 198.
- 26) М. Стевановић, *Надежда Петровић*, каталог, 5; Б. Радојковић, *Прилог монографији*, 199.
- 27) Према документацији која се чува у Народном музеју у Београду а из студије К. Амброзић, *Надежда Петровић*, 384.
- 28) М. Савић, *Сликарни добровољци у Првом светском рату*, ДГИ, 19, 2002, 268-269.
- 29) За лик Косовке девојке, ту историјску композицију коју је 1919. године сликао Урош Предић, уметнику је, са дозволом оца, позирала тада двадесетогодишња девојка Лепосава Станковић, ученица приватне трговачке академије. Лепосава је доживела дубоку старост, проживевши 96 година, ДГИ бр. 13. год 9 јун 1999, с. 237.
- 30) Одликовања, одличја, ордени, медаље, споменице су знаци признања које краљ даје уз указ за нарочите заслуге према држави. За хуманост, неговање ратника и болесника у Балканском рату додељиван изузетно заслужнима крст милосрђа. Посебно одликовање - сребрна и бронзана медаља са ликом Косовке девојке је било давано за здрав социјални смисао и милосрђе. Сребрица Кнежевић, *Жене добровољци у санитету српске војске у балканском рату*

1912. године, Скуп САНУ новембра 2002. године - рад у штампи.
- 31) Флоренс Најтнгејл, енглеска добровољна болничарка, 1854. за време Кримског рата даноноћно је бринула о болесницима и рањеним борцима. И сама оболела није дозволила да буде евакуисана у Енглеску. На фронту је остала до краја рата. У знак захвалности за заслуге народ енглески јој је прикупио тада 45.000 фунти од чега је она основала прву школу за нудиње и здравствено просвећивање 1862. године у Лондону. Написала више од 140 књига, брошура и чланака. На 8 Међународној конференцији Црвеног крста у Лондону 1907. године одана је велика почаст Флоренси Најтнгејл и решено да се установи медаља која ће носити њено име и додељивати најзаслужнијим болничаркама из целог света. Доделу прве медаље није доживела, умрла је 1910. године. В. Мандић, *Хероине са светским одличјем*, Ниш, 1998, 7-12.
 - 32) Прву медаљу добила је Делфа Иванџ (1881-1972) већ у првој додели медаља која је била тек 1920. године. Заправо прва додела требало је да се обави 1914. године. Но свечаност је због Првог светског рата одложена до краја тада највећег оружаног сукоба у свету. Предлог и образложење за Делфу Иванџ дао је наш Црвени крст. Делфа је сарађивала са Надеждом у Кољу српских сестара као и са још неким добитницама овога престижног светског одликовања. Међу њима је била и болнички ветеран Анка Ђуровић (1850-1925), као и Љубица Луковић (1858-1915), која је попут Надежде Петровић, такође негујући болесне, умрла у Ваљево исте 1915. године. В. Мандић, *Хероине*, 15-45.
 - 33) А. Томпћ, *Српска сликарка*, 177.
 - 34) О Милунки Савић као највећој хероини у историји света, добровољцу, ратнику са низом одликовања за храброст много је писано. Највећу само: Л. Лукарџић, *Милунка Савић*, ДГИ, 1996, 172, и поему *Хероина српска – Милунка Савић*, Нови Сад, 2001.
 - 35) Др К. Суботић, *Илустрована ратна кроника 1389-1912/13*, Нови Сад, 1913, 43, 15, 8, 1913, 345-346.
 - 36) Илустрована ратна кроника, св. 29, 233.
 - 37) По саопштењу архитекте Милице Симић о успомнама које је чула од своје мајке која је као мала девојчица пожелела да и она буде примљена за добровољцу болничарку.
 - 38) Споменица Српског Црвеног крста 1876-1936, Београд, 1936, 128.
 - 39) Od adolescere = расти, види Ж. Требјешанин, *Рјечник психологије*, Београд, 2001, 11.
 - 40) Из писама сестрама и породици: К. Амброзић, *Надежда Петровић* 387-388, 390.
 - 41) Живот ове племените девојке завршио се већ у 27. години у таласима Саве. По подацима породице архитекте Мите Петровића и дипл. инж. грађевине Милана Петровића.
 - 42) Драгица Поповић рођена 1898. године умрла је у 76. години, 1974. године. Ову фотграфију сачувала је вероватно њена мајка, моја бака Драга - Шарлота Поповић, тако да се она данас налази у моме поседу.
 - 43) Ову проблематику сам више пута у рефератима на научним скуповима презентovala. Радови су предати за штампу. Један од објављених је Сребрица Кнеже-

- вић, *Тифус, колера, маларија и шпанска грозница као узроци смртности наших студената у ратним приликама 1912-1919 године*, За здравље, 7, Зајечар, 2001, 303-318.
- 44) Удала се за професора Павла Соколовића, писца наших гимназијских уџбеника географије, Цвијићевог ђака и поштоваоца. Подаци добијени од њихове ћерке Гордане Илић-Соколовић, метеоролога.
- 45) У херојском, бескомпромисном отпору непријатељу, у одбрани великог Београда 15. године било је дечака од 14 или 15 година који су узели пушке и помагали борцима ратујући. Тако је забележено да је Јован Станић, син капетана Станића, имао само 12 година. Други дечко, Светислав Ђорђевић, бранио се : „ Нисам мали, имам 14 година, ђак сам Прве београдске гимназије. Отац ми је учитељ“ . Мада их је Софија Јовановић, матуранткиња и сама борац, упозоравала и наредила да напусте бојиште, они је нису послушали. Отишли су браниоцима до Небојше куле где су сви војници изгинули а дечаке је непријатељ на лицу места стрељао. Тада су код цркве Ружице стрељали и свештеника и неколико грађана који су се склонили у цркву. О томе сведочи плоча постављена десно од улаза у цркву.
- 46) Браник, Прокупље, 10. октобар 1913. године.
- 47) Надеждино писмо писано 12. септембра 1914. године, К. Амброзић, *Надежда Петровић*, 391.
- 48) Л. С. Вујовић, *Црногорски малолетници као добровољци I светског рата*, ДГИ бр. 8, 1996, 119-122.
- 49) С. Кнежевић, *Студенти и ђаци добровољци у Великом рату*, ДГИ бр. 19. год. XII 2002, 79-97.
- 50) Иста, *Поетско стваралаштво као антистресни фактор у ратним условима*, За Здравље 6 Зајечар 2000, 311-343; Иста, Поетски итнерер једнога Солунца после 80 година, предавање одржано у Копаку кнегиње Љубице у оквиру Клуба историја Београда 1998. године; иста, На Међународном научном скупу Пробој Солунског фронта и завршетак Првог светског рата саопштила 18. септембра 1998; реферат Војничка лира ђака добровољаца са Солунског фронта; на симпозијуму Војска на подручју Поморавља, Ресаве и Левча 25. октобра 1998. саопштила реферат Непобјављени дневник Новице С. Поповића болничара Моравске дивизије - ратовање за слобиду, поетско надахнуће у највећој голготи српске војске и народа,
- 51) М. Тимотијевић, *Полигика, уметност и стварање традиција* (Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године), Чачак, 2001, 123.
- 52) Епидемија је по броју жртава поређена са средњевековним поморима од куге.
- 53) У пролазу са фронта за Београдску војну болницу, и сам болестан од пегавог тифуса; Б. Поповић, *Надежда Петровић*, Уметнички преглед 1, 1938, 149.

Summary

The famous Serbian painter Nadežda Petrovic was born in 1873 in an intellectual family in Cacak. Out of thirteen children, nine grew up and went for mostly painting, literature and music.

In this study, we will point out the talent and incessant engagement of the young, freshly graduated student of the Academy for girls in Belgrade in 1892. She was studying painting and, at the same time, was working as an art teacher. Soon, she got the scholarship and went to the specialization course in Munich. Her youthful passion transmitted to the avant-garde paintings everything she saw and learnt, all experience of meeting other artists, and these paintings were something new for Belgrade environment. Her horizons opened towards the newest ones in Europe. She cooperated with our leading newspapers and magazines, writing about new tendencies in European art. Having returned into the country, she gave her own exhibitions and participated in some of them. As a representative of colourful expressionism she encountered lack of understanding and sharp criticism of men, the estimators. She didn't give up; she worked as an art schoolteacher and actively participated in all important social and political happenings of the time.

That determination of hers for the extraprofessional essence, being a remarkable orator, her political engagements that clearly and unmistakably showed the young the way of humanity, renunciation in order to improve the state of the oppressed, to make progress for a man and society, all these virtues rendered her, on the occasion of establishing the Kolo srpskih sestara (A circle of Serbian sisters), with the responsible position of the secretary of that organization. Outside the country, thanks to communication with eminent people, as a respectable painter she receives the acknowledgement and has her place among the founders of Parisian league for national rights.

Because of the versatile and complex acting of the painter Nadežda Petrovic, the author of this article, an anthropologist, a historian of the health culture sets up a hypothesis. This hypothesis is analyzing the charity work of women; pointing out the significance of the painter-heroine and of the influence she had on the young and on the development of humanity, from the position of involvement and voluntary participation of her followers, pupils and even under-age girls. This multi-leveled analysis is documented, and all crises and difficulties through which Nadežda and all other numerous voluntary nurses passed during the frights of three wars (1912-1918) were elaborated. Under the special title "Following the trace of photograph" the facts about the underage voluntary nurse of 14 who devotedly nursed the wounded during the Balkans war and served as an interpreter are revealed for the first time. In that way, following the endurance and courage of young girls, through their efforts as well as crises which affected even older nurses, together with remarkably coloured,

vivid descriptions in Nadežda's letters, the whole moral system is shown, especially humanity and responsibility through which the young matured.

The study is created on the occasion of the 130th anniversary of Nadežda's birth, painter and voluntary nurse, who was on war fronts since 1912 in all three successive wars. It was in the last of the three, the First World War, during the epidemic of typhoid fever while she was nursing the wounded and the sick, that she herself died on April 3rd, 1915.

др Ненад Ж. Петровић

**ИЗ СУДСКЕ ПРАКСЕ ПРВОСТЕПЕНОГ СУДА
У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ
(штампарски деликти крајем XIX века)**

Лист “Таково” који је излазио два пута седмично у Горњем Милановцу у времену од 1890. до 1904. године забележен је у повести српске штампе као борбено гласило Народне радикалне странке. До 1900. године лист је доживео више заплена, углавном због деликта увреде владара.¹⁾ Ипак, либерално правосуђе обично је поништавало полицијске одлуке о заплени и ослобађало лист или првостепеном одлуком или коначним решењем Касаационог суда у Београду.

Овога пута износимо један сачувани предмет кривичне осуде због “вербалног деликта” који може бити занимљив прилог за друштвени живот онога времена, као и за рад Првостепеног горњомилановачког суда.²⁾

Пресудом Првостепеног суда бр. 20102/29. децембра 1898. у Горњем Милановцу осуђен је Андрија Протић из Гуче, земљоделац, на казну *двадесет дана затвора* и да плати суду 15 динара таксе. Пресудиле су судије: Драг. Рад. Пејић, Љ. Кордић и Божо Петровић, док је бранилац окривљеног био Урош Ломовић, “адвокат овдашњи”. Тужбу је заступао државни тужилац Владимир Петровић “судија овог суда”.

Андрија Протић је осуђен за деликт из параграфа 104 Кривичног законика.

“Државни тужилац у тужби Но. 16.348 и на претресу оптужио је Суду овоме пом. (поменутог - Н.П.) Андрију зато што је у бр. 33 листа “Таково” од 24. априла тек. год, а у рубрици “Изборно кретање” нанео увреду и клевету власти среза Драгачевског у овим инкриминисаним изразима: “Владимира Капларевића бив. председника општине каонске и Миладина Јовановића кмета из Милатовића, капетан Ивезић ухапси, спрема слободне изборе... бистар као боза... он ствара кривице и изазива мирне људе, и.т.д...” па је тражио да Суд опт. Андрију казни по параграфима 210 и 213 Крив. зак, а тако исто да га осуди и на плаћање свих трошкова.

Пресуда

Грађевински Спор- Милашовић Суду, надлежном
у кривичној
Будућу Провишта и Суду, Кома Франц. Удруж. Кооперативне
одг. а

Управни Управе с. Владимира Петровић Судује одг. суду,
Пресудујућу:

Судује:
Златина Раг. Вејић
Изд. Коопит
За II Судуј. Савез. одг.
Влада Петровић

„ Да дело из §-а 104 грв. зак. ”

Писар
Бриг. Младућевит

Управни Управе у судуи № 16348. и на основу одлуке је Суду
одг. одне им. одлуку тако исто је у др. 33. меча „ Штатско ” од 24. феб.
маа век. нр. а у судуи: „ Удруж. Коопит ” тако уреду и кривичној
Броји дела Грађевинској у одне изданимостима изданима:
„ Владимира Коопитовита Суб. одређенима одимине Коопит
и Милашова Штатско Коопит и Милашовита, Коопит Уберић
указан, софена судује иудре, ... Штатско Коопит ... одне
фа гудује и узамба мурје мурје, и в. г. ” ва је право да Суду
одг. судуј. Коопит из §-а 7-а 210 и 213. грв. зак. а вако исто да га судуј
и на штатско све гудујева.

Одг. судује гудујева је даје исто именује мачак, ва кривично
одредбе, али вако да израм у мачку одг. одређенима, тако је вако
исто Суду, да га вако исто сваке Коопит Коопит и штатско све гудујева.

У свему §-а 213 грв. зак. Суду је вако

Вако у изданимостима изданима: „ Владимира Коопит
наредити Суб. одређенима одимине Коопит и Милашова Штатско
Штатско Коопит и Милашовита, Коопит Уберић указан, суду
ма судује иудре, ... Штатско Коопит ... одне свага гудује
и узамба мурје мурје, и в. г. ” а који су израм одимине
у др. 33. меча „ Штатско ” од 24. феб. маа век. нр. а у судуи, ва:

[Handwritten signature]

обртно криваче - своји дела по §-а 104. крив. зак.

Да је од. Аудија главни кривач без саучесника и да су главни кривачи окривени има добро снагање и оправдање - по §-а 7. §-а 59 крив. зак.

Да је, пак, од умишљај овог дела дикара се четири савјетима оправдање - § 225 крив. зак., зато му се кошта да иста има одмерени по §-у 104. крив. зак., с иштегом по § 62 крив. зак., оди оправдање му главни кривачи добро снагање и оправдање.

Да се од. Аудија по §-а 240 крив. зак. и зак. о накнади а с иштегом по § 62 крив. зак., оди оправдање му главни кривачи су.

Пресуде:

Да се од. Аудија да ово дело кошта са двадесет дана затвора, која ће му се рачунаати од дана, када се саво. да мими.

Да оном Суду 15 дикара накне.

Пресудом одлученом Суду Гор. Милановца од 29. децембра 1878 год. № 20. 102. Гор. Милановац.

Судија:
Лас. Јас. Тејт
Б. Поповић

За III Судију Савезног Управе
Државног

Судија
Др. Јанковић

Да је овај првостепени суд своје одлучено; - Гор. Милановца одлученом Суду оди,

бр 8.590.
31. Маја 1899 год.
Гор. Милановац.

Пресудом одлученом Суду
Др. Јанковић

Оптужени Андрија признао је да је писао поменути чланак за који се оптужује, али вели да изрази у чланку нису увредљиви, зато је молио Суд, да га ослободи сваке казне као и плаћања свих трошкова.

У смислу параграфа 218 Крив. пост. Суд је нашао:

Да овде у инкриминисаним изразима: “Владимира Капларевића бив. председника општине Каонске и Миладина Јовановића, кмета из Милатовића, капетан Ивезић ухапси, спрема слободне изборе... бистар као боза... он ствара кривице и изазива мирне људе... и.т.д...”, а који су изрази одштампани у бр. 33 листа “Таково” од 24. априла тек. год. а у рубрици “Изборно кретање”, стоји дело из пар. 104. Крив. зак.

Да је опт. Андрија главни кривац без саучесника и да од олакшавајућих околности има добро владање и признање - тач. 4. и 7. параграфа 59. Крив. зак.

Да је, пак, он учинилац овог дела доказује се његовим слободним признањем (...)³⁾

* * *

Иако у сачуваном предмету нема Указа највише милости према свему судећи оптужени није издржао ову казну. Из праксе онога доба познато је како је владар одобравао милост одн. амнестије увек када је од подручних органа добијао такву препоруку. Краљ је амнестирао потпуно или смањивао казне осуђенима у широком распону од најтежих кривичних дела за која је била прописана робија са или без окова па све до оваквих малих затворских казни које су се мериле данима затвора.

Осуђени се обратио краљу Александру Обреновићу молбом за помиловање упућеном 18. априла 1899. године. Типично за менталитет молба је пуна удворичких фраза и понизног тона. Мишљењем Начелства округа у Чачку (бр. 7057/27. маја 1899) молилац заслужује највишу милост. На истом листу је сачуван само крај дописа Начелника среза Драгачево у коме стоји да је среском начелнику немогуће да се изјасни да ли молилац заслужује помиловање јер је дело учињено према званичном лицу које је пре њега обављало дужност среског капетана Андрија Протић је доброг имовног стања и није почео издржавање казне.⁴⁾ Коначно у министарству правде урађен је кратак реферат по кривици оптуженог Протића датиран са 2. јуни 1899.

Изложени полицијски и судски документи показују како је новопостављени срески начелник драгачевски остао неутралан у питању предлагања за помиловање иако је могао да такав предлог одбије. Док је виша власт очитована у Окружном начелству Чачак подржала молбу за милост упућену владару. Из ових података може се потврдити општи закључак о толерантности које су власти испољавале према увредама и клеветам изреченим према њима.

Да ли је то толико хваљена “слобода штампе” питање је којим се овом приликом нећемо бавити.

Напомене

- 1) Д. Суботић, Т. П. Костић, "Таково" и почеци штампе у Горњем Милановцу, Живот и дело Тадије П. Костића, зборник са научног скупа поводом 140 година од рођења, Горњи Милановац, 2003; Н. Ж. Петровић, *Полицијске и судске заплене листа Таково деведесетих годпна XIX века*, Слово Ђирилово, годишњак библиотеке Браћа Настасијевић, год. I, бр. 1, Горњи Милановац 2004, 53-58; Н. Ж. Петровић, *Цензура штампе у Србији (1870-1903)*, докторат у рукопису, Београд 2003.
- 2) Архив Србије (АС), Министарство правде (МП), 1899, ф. IX, бр. 31, листови 1-8. Архивски предмет садржи: - Молбу за помиловање коју је осуђени упутно краљу, из Гуче 18. IV 1899. (листови 1-2); - Мишљење начелства округа Чачак (лист 3); - Препис пресуде Првостепеног суда у Г. Милановцу (лист 7); - Реферат по кривици осуђеног рађен 2. VI 1899. у Министарству правде (лист 8).
- 3) Исто, 1. 7. (Препис пресуде рађен у Г. Милановцу (бр. 8590/31. маја 1899.)
- 4) Исто, 1. 3.

Summary

The paper "Takovo" (1890-1904) from Gornji Milanovac was one of those, which were often censured in the last few years of the reign of Obrenovic dynasty. However, the courts for the most part acquitted the paper and its editors. Towards the end of 1898, a peasant, Andrija Protic from Guca, was sentenced to a twenty-day prison term on the grounds of offending an official person (chief of a district) by a verdict of the Court of Original Jurisdiction from Gornji Milanovac. Though the documentation is not complete, it can reasonably be presumed that the man didn't serve his punishment, but, in accordance with the habits of that time, he was amnestied by the reign.

Милован Вуковић

СРПСКА СОЦИЈАЛ-ДЕМОКРАТСКА СТРАНКА У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ 1903-1914.

Хронологија важнијих догађаја из Радничких новина

Српска социјал-демократска странка основана је 1903. године у Београду. Исте године у Горњем Милановцу је формирано Радничко друштво, а већ следеће, 1904. године Месна организација Српске социјал-демократске странке.

Раднички покрет у Горњем Милановцу, као део радничког покрета Србије, пред Први светски рат бележи своје прве успехе у класној борби. Стварају се струковне синдикалне организације, истичу захтеви за побољшање положаја радника у милановачким радионицама, организују штрајкови, зборови и мајске демонстрације у циљу остварења тих права. Са класном борбом у Горњем Милановцу се поклања и велика пажња образовању радника. Тако се оснивају аналфабетски течајеви, радничка књижница и читаоница, одржавају предавања, организује школа говорништва, вечерња партијска школа и др.

За овај рад углавном су коришћени извештаји из “Радничких новина”, као органа Српске социјал-демократске странке и као извора аутентичне грађе која се односи на Горњи Милановац. Пратећи борбу радника у Србији, оне доносе редовне прилоге о борби и животу радника Горњег Милановца. У њима сарађују исти у жељи да прикажу своју средину, да објасне свој положај, да организују борбу за радничка права и скупе што већи број сабораца у својим организацијама. Интересантно је поменути да је само један члан Социјал-демократске странке Горњег Милановца, Драгомир Дражевић, после Вуковарског конгреса прешао у комунистичку партију. Остали су следили своје социјал-демократске идеје и синдикално организовање.

1903. година

28. децембар - У Горњем Милановцу је на радничком збору основано Радничко друштво. Збор је био добро посећен. Других података нема.

Р. Н. бр. 1, од 6. јануара 1904.

1904. година

5. јануар - Радничко друштво у Горњем Милановцу усвојило је правила свога друштва.

Р. Н. бр. 9, од 4. фебруара 1904.

25. јануар - У Горњем Милановцу је у кафани “Касина” одржана прва редовна скупштина Радничког друштва. На скупштини је изабрана нова управа у саставу: председник Петар Ломић, типограф; благајник Милош Планић, келнер; секретар Милорад Милановић, столарски радник. Чланови управе: Михаило Филиповић, терзијски радник; Влајко Јаковљевић, опанчарски радник; Реља Ивановић, зидарски радник и Јелисије Дамњановић, зидарски радник. За чланове надзорног одбора изабрани су: Мића Чакаревић, Мијајло Гроздановић, Петар Радојковић, Чеда Трифуновић и Станмир Јоловић. На скупштини је Милош Планић, келнер предао на поклон*Друштву црвену заставу.

Р. Н. бр. 8, од 30 јануара

15. фебруар - Управа Радничког друштва у Горњем Милановцу одржала је седницу на којој су изабрани делегати за Други конгрес Српске социјалдемократске странке: Петар Лазић, типограф; Мијајло Гроздановић, берберски радник и Драгиша Васић, правник.

Р. Н. бр. 20, од 11. марта

29. фебруар - Радничко друштво у Горњем Милановцу приредило је свој први концерт са игранком и певањем. Забава је била добро посећена, а сав приход намењен је за потребе Друштва.

Р. Н. бр. 21, од 13. марта

почетак марта - Радничком друштву у Горњем Милановцу, присуио је др Јосиф Недок, лекар, као помажући члан уз обавезу да бесплатно лечи све организоване чланове овог друштва.

Р. Н. бр. 23, од 20. марта

почетак марта - Миливоје Топаловић, опанчар из Горњег Милановца, уписао се као утемељивач Радничког друштва са прилогом од 20 динара.

Р. Н. бр. 23, од 20. марта

14. март - Делегат Радничког друштва у Горњем Милановцу за Други конгрес Социјалдемократске странке, Мијајло Гроздановић, поднео је оставку због заузетости на послу и предложио за делегата Петра Стефановића, опанчарског радника. Управа Друштва је на својој седници усвојила предлог замене делегата.

Р. Н. бр. 23, од 20. марта

почетак априла - Опанчарски радници у Горњем Милановцу ступили у штрајк. Нема ближих података о исходу овог штрајка.

Р. Н. бр. 33, од 28. априла

половина августа - У Горњем Милановцу је формирана привремена управа Месне организације Српске социјалдемократске партије. У управу су изабрани: Ђорђе Пејатовић, Драгиша Васић, Петар Стефановић, Михаило Јефтић, Живојин Божовић и Ненад Полоњац, а ревизори Ранко Вучковић и Станимир Аксентијевић.

Р. Н. бр. 70, од 28. августа

1. септембар - Скупштина Радничког друштва из Г. Милановца објавила је бојкот опанчарских послодаваца Димитрија Петковића и Милоја Ђурића зато што нису хтели да потпишу тарифни правилник. Бојкот се односио и на раднике који су радили код ових послодаваца. Скупштина је исто тако усвојила предлог да радници не посећују кафане и радње које не примају "Радничке новине".

Р. Н. бр. 71, од 1. септембра

почетак септембра - Радничко друштво у Горњем Милановцу искључило је свога члана Мијаила Гроздановића, берберског радника, због пљачке.

Р. Н. бр. 77, од 22. септембра

1906. година

половина јануара - Пододбор Савеза опанчарских радника у Горњем Милановцу одржао је своју годишњу скупштину и изабрао нову управу у саставу: председник Павле М. Петровић; благајник Драгослав Ерић; секретар Никола Петровић. За чланове управе изабрани су

Владислав Стојнић и Благоје Боровић, а надзорног одбора Петар Стефановић и Милун Дамњановић. За делегата за главну скупштину Савеза изабран је Павле М. Петровић.

Р. Н. бр. 17, од 9. фебруара

половина фебруара - Пододбор Савеза опанчарских радника у Горњем Милановцу обавештава своје колеге да не долазе ради посла, јер влада велика беспослица.

Р. Н. бр. 22, од 21. фебруара

крај јануара - Пододбор Савеза опанчарских радника у Горњем Милановцу одржао је своју скупштину на којој је изабрана нова управа у саставу: Павле Петровић председник; Никола Петровић секретар; Драгослав Ерић благајник, а Владислав Стојнић и Благоје Боровић чланови управе. У надзорни одбор ушли су Петар Стефановић и Милун Дамњановић. За делегата на Скупштини Савеза изабран је Павле Петровић.

Р. Н. бр. 17, од 9. фебруара

2. април - Радници Горњег Милановца упутили су Четвртом конгресу Српске социјалдемократске странке поздравни телеграм: "Чести-тамо данашњи дан за остварење социјалистичког програма.

Гор. Милановачки радници"

Р. Н. бр. 44, од 11. априла

4. април - Из Горњег Милановца упућен је поздравни телеграм Четвртом конгресу Српске социјалдемократске странке: "Јучерашњи и прекјучерашњи конгрес нека је светлео пролетерима свију земаља. Дигнимо црвену заставу високо, нека буржоазија стрепи, нека види шта је радник: да је сила! Живели радници свију земаља.

Ваш стари друг Живојин С. Николић, травар испод Вујна."

Р. Н. бр. 44, од 11. априла

5. јун - Контролна комисија српске социјалдемократске странке донела је одлуку да се Социјалистичка организација у Горњем Милановцу укине. Разлог овој одлуци је што "ова организација не извршује решења партијске управе, не испуњава прописе партијских статута."

Р. Н. бр. 69, од 8. јуна

половина јула - Пододбор Савеза опанчарских радника у Горњем Милановцу изабрао је нову управу: председник Павле Петровић, секре-

тар Александар Атанасковић, благајник Драгослав Ерић и чланови Владисав Стојин и Ненад Поломац. За чланове Надзорног одбора изабрани су Петар Стефановић и Милун Дамњановић.

Р. Н. бр. 91, од 29. јула

почетак октобра - Организовани радници Горњег Милановца прикупили су прилог за штрајкачки фонд који је формиран при главном радничком савезу у Београду.

Р. Н. бр. 124, од 14. октобра

крај новембра - Пододбор савеза опанчарских радника у Горњем Милановцу обавештава раднике да не долазе због тражења посла јер влада велика беспослица.

Р. Н. бр. 144, од 30. новембра

27. децембар - Пододбор савеза опанчарских радника у Г. Милановцу је одржао редовну годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Милутин Дамјановић, секретар Станиша Којић и благајник Чедомир Средојевић. У надзорни одбор изабрани су Петар Игњатовић и Владислав Јаковљевић. За делегата је на савезној скупштини изабран Павле Петровић.

Р. Н. бр. 1, од 2. јануара 1907.

1907. година

20. фебруар - "Радничке новине" су објавиле вест којом се обавештавају опанчарски радници да у Горњем Милановцу влада велика беспослица, па се упозоравају радници да не долазе ради тражења посла.

Р. Н. бр. 22, од 20. фебруара

27. март - "Радничке новине" су објавиле вест да престаје бојкот над Новаком и Драгољубом Лучићем, опанчарским радницима из Г. Милановца, пошто су пришли синдикалној организацији радника.

Р. Н. бр. 37, од 27. марта

крај марта - Пододбор савеза опанчарских радника у Г. Милановцу је повећао број чланова на 24, па је изабрао још два члана Управног одбора и то: Филипа Дамњановића и Драгутина Петровића.

Р. Н. бр. 39, од 31. марта

20 мај - У Г. Милановцу је основано повереништво савеза грађевинских радника и изабрана управа: председник Величко Ловић,

секретар Милош Милошевић и благајник Живојин Симић. За чланове надзорног одбора изабрани су Новица Лучић и Милутин Петковић.

Р. Н. бр. 64, од 31. маја

почетак маја - Пододбор савеза опанчарских радника у Г. Милановцу објавио је бојкот над Миливојем Таталовићем, опанчарским послодавцем због напада на синдикалну организацију. Такође се бојко-тују радници Владислав Стојкић, Обрен Милошевић и Радомир Костовић, зато што су се солидарисали са својим послодавцем. После месец дана бојкот је укинут пошто је послодавац прихватио да прима само организоване раднике.

Р. Н. бр. 56, од 12. маја

Р. Н. бр. 69, од 10. јуна

почетак маја - У Горњем Милановцу је поново изабрано повереништво Српске социјалдемократске странке. За повереника је изабран Петар Нешовић, опанчарски радник.

Р. Н. бр. 57, од 15. маја

23. јуни - "Радничке новине" су објавиле вест да у Г. Милановцу влада велика беспослица за опанчарске раднике. Упозоравају се радници да не долазе ради тражења посла.

Р. Н. бр. 73, од 23. јуна

6. август - Повереништво српске социјалдемократске странке одржало је збор радника. На збору је Влад. Остојић говорио о закону о радњама, Новица Лукић о радничким организацијама и Миливоје Топаловић о злоупотребама власти према радницима. Збор је усвојио резолуцију металских радника у Београду донету против закона о радњама.

Р. Н. бр. 99, од 23. августа

почетак августа - Положај крађевинских радника у Чачку и Горњем Милановцу, био је сувише тежак. Радно време трајало је чак и по 14-15 часова уз бедне наднице. Да би побољшали своје бедно стање, радници су у оба града основали своје пододборе. Кратко време после оснивања пододбора, радници су преко ове своје организације успели да скрате радно време и повећају наднице.

Р. Н. бр. 102, од 30. августа

18. август - Повереништво савеза абацијских радника у Г. Милановцу обавештава преко "Радничких новина" да у месту влада

велика беспослица, па се упозоравају радници да не долазе ради тражења посла.

Р. Н. бр. 97, од 18. августа

крај августа - Пододбор савеза опанчарских радника у Горњем Милановцу изабрао је нову управу: председник Ђорђе Пејатовић, секретар Радомир Марковић и благајник Петар Нешовић.

Р. Н. бр. 107, од 9. септембра

1908. година

15. јануар - Савез абаџијских радника обавестио је абаџијске раднике у Горњем Милановцу да је досадашње повереништво прерасло у пододбор. Налаже се досадашњем повереништву да изабере управу пододбора.

Р. Н. бр. 7, од 15. јануара

половина јануара - Пододбор савеза опанчарских радника Горњег Милановца одржао је редовну скупштину и изабрао нову управу у саставу: председник Владимир Јаковљевић, секретар Станимир Којић; благајник Максим Божовић. За чланове надзорног одбора изабрани су Чедомир Трифуновић и Милун Милошевић.

Р. Н. бр. 12, од 26. јануара

половина јануара - Пододбор савеза абаџијских радника у Горњем Милановцу одржао је своју скупштину на којој је конституисана нова управа у саставу: председник Драгомир Дражевић, секретар Милорад Костовић, благајник Дамљан Трифуновић и контролори: Велисав Даничић и Михаило Божовић.

Р. Н. бр. 11, од 24. јануара

9. фебруар - Савез опанчарских радника обавештава раднике да не долазе у Горњи Милановац због тражења посла јер овде влада велика беспослица.

Р. Н. бр. 18, од 9. фебруара

5. март - Пододбор савеза грађевинских радника у Горњем Милановцу обавештава раднике преко "Радничких новина" да влада велика беспослица и да не долазе ради тражења посла.

Р. Н. бр. 42, од 5. априла

24. март - Синдикално веће у Горњем Милановцу организовало је у кафани "Уставна Србија" вече са предавањем "О заштитном

радничком законодавству”. Приход са ове приредбе намењен је за организовање прославе Првог маја.

Р. Н. бр. 34, од 20. марта

10. април - Пододбор савеза абадијских радника у Горњем Милановцу, објавио је преко “Радничких новина” бојкот абадијског радника Милије Мијаиловића због пијанчења и непоштовања одлука Управе пододбора. После месец дана бојкотовања Мијаиловић је поднео писмену молбу Пододбору да га поново приме за свога члана, што је прихваћено.

Р. Н. бр. 44, од 10. априла

1. мај - Радници Горњег Милановца свечано су прославили празник рада Први мај. Преко 180 радника и чланова њихових породица манифестовали су градом под црвеном заставом. На пијаци је одржан збор на коме су говорили Аца Милинковић, окружни инжењер “о значају мајске демонстрације и о политичкој борби” и Тодор Живановић, опанчарски радник, “о синдикалној борби и укидању стајаће војске”. После збора учесници прославе отишли су у оближње село Пребоовицу, где су провели цео дан у општем весељу.

Р. Н. бр. 52, од 1. маја

џоч. маја - Пододбор Савеза кројачких радника у Чачку одржао је редовну годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Милан Радовић, секретар Милан Павловић и благајник Крста Николић. За чланове надзорног одбора изабрани су Милорад Јовановић и Ранко Грујичић.

Р. Н. бр. 63 од 27. маја

џоч. маја - Месна организација Социјалдемократске странке у Горњем Милановцу није могла да истакне своју листу кандидата за предстојеће скупштинске изборе, из разлога што је пореска управа одбила радничке кандидате за пријаву пореза. Због тога је Месна организација сазвала протестни збор радника на коме су говорили Милорад Костовић и Тодор Живановић. Збор је донео резолуцију против незаконитог поступка општинске власти према кандидатима на листи Социјалдемократске странке.

Р. Н. бр. 56, од 10. маја

4. јун - Пододбор Савеза кожарско-праерађивачких радника у Горњем Милановцу одржао је седницу на којој је обновљен рад пододбора и изабрана нова управа у саставу: председник Ђока Иштвановић, секретар Владимир Радовановић, благајник Илија Жуњић, обућарски

радници. За чланове Надзорног одбора изабрани су Мита Свиларевић, обућарски радник и Милан Грујовић, сарачки радник.

Р. Н. бр. 73, од 21. јуна

5. јул - "Радничке новине" објавиле су чланак у коме се говори о веома тешком стању келнерских радника у Горњем Милановцу, радно време милановачких келнера траје неограничено, шиканирање послодаваца и пијаних гостију је безочно, а чести су случајеви и физичких напада.

Р. Н. бр. 79, од 5. јула

6. јул - Месна организација Социјалдемократске странке у Горњем Милановцу одржала је редовну конференцију на којој је, поред осталог, извршена допуна чланова управе.

Р. Н. бр. 78, од 3. јула

13. јул - Месна организација Социјалдемократске странке у Горњем Милановцу одржала је збор радника на пијаци испред кафане "Касина". На збору је радницима говорено о "политичким приликама и растурању социјалистичке штампе".

Р. Н. бр. 82, од 12. јула

крај јула - У Горњем Милановцу изабрана је управа Синдикалног већа у саставу: председник Милорад Костовић, абаџијски радник, секретар Станимир Којић, опанчарски радник и благајник Драгомир Дражовић, абаџијски радник.

Р. Н. бр. 92, од 5. августа.

5. август - Месна организација Социјалдемократске странке у Горњем Милановцу објавила је преко "Радничких новина" да је искључен из чланства Велисав Динић, абаџија, зато што је потписао петицију за закон о радњама.

Р. Н. бр. 92, од 5. августа

10. август - Месна организација Социјалдемократске странке у Горњем Милановцу, због одласка чланова управе у друге градове, изабрала је нову управу у саставу: председник Петар Стефановић, опанчарски радник, секретар Дамљан Трифуновић, абаџијски радник, благајник Жико Јоковић, берберин. За ревизоре изабрани су Милутин Драговић, кројачки радник и Гаја Гавриловић, металски радник.

Р. Н. бр. 100, од 23. августа

крај август - Синдикално веће у Горњем Милановцу изабрало је нову управу: председник Станимир Којић, секретар Драгослав Ерић и благајник Драгомир Дражевић.

Р. Н. бр. 106, од 4. септембра

1909. година

половина марта - Радничко синдикално веће у Г. Милановцу изабрало је нову управу у саставу: Рајко Минић, председник, Милан Радовић, секретар и Драгомир Дражевић, благајник.

Р. Н. бр. 31, од 12. марта

половина априла - Положај металских радника у Горњем Милановцу, како бележе "Радничке новине", био је изузетно тежак: "Неограничено радно време које зависи од воље послодавца, достиже до 16 и 18 часова дневно. Наднице које почињу од 0,80 па највише до 2,50 динара, према иначе скупим животним намирницама, не достижу ни за храну и стан, а камо ли још и за одело и друге животне потребе".

Р. Н. бр. 49, од 28. априла

1. мај - Радници Горњег Милановца свечано су прославили свој празник рада Први мај. Поворка од око 80 радника извела је демонстрације улицама града, а затим је уз радничко весеље настављена прослава.

Р. Н. бр. 49, од 28. априла

поч. маја - Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Горњем Милановцу одржао је своју редовну скупштину и изабрао нову управу. За председника је изабран Ђорђе Новаковић, секретара Милан Радовић а за благајника Ранко Вучковић. За чланове Надзорног одбора изабрани су Мита Свиларевић и Милорад Стефановић.

Р. Н. бр. 54, од 9. маја

пол. маја - Пододбор Савеза опанчарских радника у Г. Милановцу обавештава опанчарске раднике да не долазе у ово место због посла, јер влада велика беспослица.

Р. Н. бр. 63, од 30. маја

3. септембар - Према објављеним подацима број чланова Синдиката у Горњем Милановцу износио је 98 радника. Према организационој структури број чланова изгледа овако: партијска организација 50 чланова, опанчарска 25, абаџијска 3, металска 4 и дрводељска 4.

Радничке наднице су износиле код опанчарских радника 2 динара, абаџиских 0,60-2,50, обућарских 2-3, металских 0,40-2, дрводељских 2-4 динара, док се радно време кретало између 13 и 14 часова дневно.

Р. Н. бр. 104, од 3. септембра

иол. септембра - После кратког прекида Пододбор Савеза обућарских радника у Горњем Милановцу, обновио је рад. На одржаној конференцији изабрана је нова управа у саставу: Живота Веђић, председник, Драгослав Петровић, секретар и Момчило Јоковић, благајник. За чланове Надзорног одбора изабрани су Милош Радовић и Мита Свиларевић.

Р. Н. бр. 112, од 22. септембра

иоч. октобра - Социјалистичка организација у Горњем Милановцу одржала је конференцију и конституисала нову управу. За председника је изабран Петар Стефановић, опанчар, секретара Жика Јоковић, фризер, благајника Драгомир Дражовић, абаџија и чланови: Милан Милошевић, опанчар и Аца Атанасковић, опанчар. Као контролори изабрани су Живко Топаловић, опанчар, Коста Ковачевић, ђеваџија и Михаило Алексић, молер.

Р. Н. бр. 122 од 15. октобра

27. октобар - Полиција у Горњем Милановцу је на лажну доставу опанчара Радоице Топаловића, који је бојкотован од стране радника, казнила групу чланова Социјал-демократске партије: Петра Стефановића, Ђорђа Пејатовића, Милана Милошевића и Влајка Ђировића, опанчарске раднике. Ово кажњавање имало је искључиви циљ да угуши радничку политичку организацију. Кажњени радници су следећег дана уложили жалбу суду, који је пресуду укинуо.

Р. Н. бр. 130, од 3. новембра

Р. Н. бр. 132, од 7. новембра

27. октобар - У Г. Милановцу је преминуо Петар Игњатовић, опанчарски радник, један од првих организатора социјалдемократских и синдикалних организација у граду.

Р. Н. бр. 137, од 19. новембра

8. новембар - Месна организација Српске социјалдемократске странке у Г. Милановцу одржала је јавни збор на коме је Таса Петковић говорио о полицијском прогону радника.

Р. Н. бр. 132, од 7. новембра

15. новембар - У организацији Месне организације социјалдемократске партије и Синдикалног већа у Горњем Милановцу је одржан велики протестни збор радника. На збору је говорио Станимир Васић из Београда. У овом говору Васић је истакао, између осталог, “да је насиље полиције уперено против социјалдемократске борбе пролетаријата”. На збору је донет следећи закључак:

1. Борба која је уперена против радничких организација, против оправдане борбе горњомилановачких радника, водиће се и даље; уколико ми будемо јачи утолико ће њихови напори бити слабији;

2. Збор позива све раднике и раднице да најпуније агитују за организовање свију радника и радница, да би организованом борбом постигли што пре величину потребне снаге, како за сузбијање послодаваца и полиције, тако и за поправку свога стања и коначног ослобађања радничке класе из економског и политичког ропства.”

Р. Н. бр. 138 од 21. новембра

почетак децембра - Због сталних напада и лажних пријава полицији организовани радници Горњег Милановца објавили су бојкот над Радојицом Топаловићем, опанчарским и његовим радницима Рајком Минићом, Средојем Средојевићем и Радосавом Богојевићем.

Р. Н. бр. 146, од 10. децембра

15. децембар - Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника одржао је своју скупштину и изабрао нову управу: председник Здравко Видаковић, секретар Божидар Ђорђевић и благајник Марко Марковић. За чланове надзорног одбора изабрани су Милош Радовановић и Милета Станојевић.

Р. Н. бр. 152, од 29. децембра

половина децембра - Спроводећи терор и прогон над синдикално организованим радницима, полиција је у Горњем Милановцу без икакве кривице ухапсила раднике Петра Стефановића и Крсту Раденковића и држала их више од десет дана у затвору.

Р. Н. бр. 152, од 29. децембра

15. децембар - Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника одржао је своју скупштину и изабрао нову управу: председник Здравко Видаковић, секретар Божидар Ђорђевић и благајник Марко Марковић. За чланове Надзорног одбора изабрани су Милош Радовановић и Милета Станојевић.

Р. Н. бр. 4, од 9. јануара 1910

1910. година

I. мај - Радници Горњег Милановца свечано су прославили празник рада Први мај. И поред рђавог времена на прослави је учествовало преко 80 радника.

Р. Н. бр. 54, од 6. маја

почетак маја - Радници Горњег Милановца организовали су збор поводом доношења закона о радњама. На збору коме је присуствовало преко 80 радника, усвојена је резолуција београдских радника којом се тражи "заштитно радничко законодавство; јавно осигурање, слободу организовања и борбе".

Р. Н. бр. 55, од 8. маја

половина маја - Месна организација социјалдемократске партије у Горњем Милановцу изабрала је Петра Стефановића, опанчарског радника за делегата на Осмом конгресу социјалдемократске партије.

Р. Н. бр. 62, од 25. маја

крај маја - Месна организација социјалдемократске партије у Горњем Милановцу одржала је редовну скупштину и изабрала нову управу у саставу: Аца Атанасковић, председник, Светомир Павловић, секретар, Драгомир Дражовић, благајник, чланови: Божа Ђорђевић, Момчило Јоковић и Петар Стефановић. За контролора је изабран Милун Милошевић.

Р. Н. бр. 67, од 3. јуна

I. август - Опанчарски радници у Горњем Милановцу ступили у штрајк зато што послодавци нису прихватили радничке захтеве. Штрајк је трајао више од месец дана.

Р. Н. бр. 97, од 14. августа

половина августа - У Чачку је формиран пододбор Савеза дрводељских радника, а у Горњем Милановцу повереништво истог Савеза.

Р. Н. бр. 102, од 26. августа

почетак октобра - Пододбор Савеза опанчарских радника у Г. Милановцу обавештава да влада велика беспослица, па се умољавају радници да не долазе ради тражења посла.

Р. Н. бр. 119, од 5. октобра

почетак децембра - Поводом великог радничког збора у Београду против реакционарног радикалског режима, за опште право

гласа и слободу штампе, радници Горњег Милановца упутили су више поздравних телеграма:

“Протествујемо с вама заједно против сваког политичког и економског поробљавања. Убојним поредком напред другови и отмимо права која нам и као људима и као грађанима припадају. Живело опште право гласа! Живела слобода штампе! Доле са тиранијом. - Социјалистичка организација”.

“Револуционарни протести противу политичког и економског угњетавања, слободног исказивања мисли, заједно са београдским мандатором кличу: “Живело опште право гласа! Живела слобода штампе. _ Стефановић, Дражовић, Илић, Ђорђе Николић, Гајо Гавриловић, Младен Мартиновић”.

“Захтевајмо најосновније принципе грађанске слободе узвицима: Живело опште право гласа! Живела слобода штампе! - Драгослав Стојадиновић”.

Р. Н. бр. 149, од 14. децембра

йочейтак децембра - Пододбор Савеза опанчарских радника је у Горњем Милановцу одржао ванредну скупштину и изабрао нову управу. За председника је изабран Радосав Тајсић, секретара Радомир Костовић, благајника Владислав Јаковљевић и чланови: Божидар Николић и Драгутин Алексић. У надзорни одбор изабрани су Чедомир Трифуновић и Станимир Којић.

Р. Н. бр. 148, од 11. децембра

1911. година

16. јануар - Социјалистичка организација у Горњем Милановцу одржала је редовну скупштину на којој је изабрана нова управа у саставу: председник Петар Стефановић, опанчар, секретар Станимир Којић, опанчар, благајник Драгомир Дражовић, абацијски радник и чланови: Јездимир Крсмановић, абацијски радник и Мијаило Алексић, молерски радник. За чланове надзорног одбора изабрани су Драгослав Стојадиновић, судски писар, Владислав Јаковљевић, опанчарски радник и Гаја Гавриловић, ковачки радник.

Р. Н. бр. 10, од 22. јануара

31. јануар - У Београдској болници је после дуже болести од туберкулозе преминуо Жика Јоковић, берберски радник из Г. Милановца, активан члан социјалистичке партије.

Р. Н. бр. 15, од 2. фебруара

йочейтак фебруара - Поводом прославе 10 година излажења Радничких новина, Социјалистичка организација Г. Милановца упутила је редакцији поздравни телеграм следеће садржине:

“Социјал-демократски организовани пролетаријат Г. Милановца са свога збора поздравља свакодневни излазак свога органа са узвицима: живеље радничке новине свакодневне, живела црвена штампа. Управа”

Р. Н. бр. 20, од 8. фебруара

почетак марта - Пододбор Савеза опанчарских радника у Горњем Милановцу одржао је скупштину и изабрао нову управу у саставу: председник Миливоје Јовичић, секретар Станимир Којић, благајник Радисав Илић и чланови Радосав Тајсић и Драгутин Алексић. За чланове Надзорног одбора изабрани су Владисав Јаковљевић и Чедомир Трифуновић.

Р. Н. бр. 56, од 22. марта

1. мај - Радници Г. Милановца свечано су прославили свој празник рада, Први мај. Упркос лошем времену, на прослави је уз обустанову рада узело учешћа 102 радника. Већ у 8 часова радници су се окупили испред свога дома, где их је поздравио Петар Стефановић, председник Месне социјалистичке организације и у кратком говору изнео значај Првог маја. Испред дома учесници прославе су под црвеном заставом кренули на свечани збор. На збору је Ђорђе Радић говорио о осмочасовном радном дану и о милитаризму. По повратку, испред друштвеног дома говорио је Драгомир Дражовић. У исцрпном говору он је изнео значај мајских демонстрација и борбе радника за опште право гласа.

Р. Н. бр. 94, од 6. маја

почетак маја - Синдикално веће у Г. Милановцу одржало је редовну скупштину на којој је конституисана нова управа: председник Драгомир Дражовић, секретар Влајко Ђировић, благајник Ђорђе Радић, а за члана је изабран Милан Томић.

Р. Н. бр. 103, од 17. маја

почетак маја - Месна социјалистичка организација у Г. Милановцу изабрала је за делегата на Деветом партијском конгресу Драгомира Дражовића, абаџијског радника и Петра Стефановића, опанчарског радника.

Р. Н. бр. 94, од 6. маја

половина маја - Месна организација Социјалдемократске странке у Г. Милановцу, добила је за своју књижицу на поклон 39 социјалистичких књига покојног Жика Јоковића, организованог радника, које је предао његов брат Миша.

Р. Н. бр. 108, од 23. маја

половина маја - Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Горњем Милановцу одржао је скупштину на којој је изабрао нову управу у саставу: председник Момчило Јоковић, сарачки радник, секретар Милан Радовић, обућарски радник, благајник Радојица Јовановић, сарачки радник. За контролоре изабрани су Милутин Милошевић, обућарски радник, и Ђорђе Новаковић, сарачки радник.

Р. Н. бр. 109, од 24. маја

крај маја - Пододбор Савеза опанчарских радника у Г. Милановцу одржао је тромесечну скупштину и изабрао нову управу. За председника је изабран Ђорђе Пејатовић, секретара Влајко Ђировић, благајника Влајко Јаковљевић и чланове Ђорђе Радић и Милош Мајсторовић. За чланове Надзорног одбора изабрану су Чеда Трифуновић и Драгомир Лучић.

Р. Н. бр. 114, од 31. маја

почећак јуна - Поводом одржавања Девог конгреса Српске социјалдемократске партије радници Г. Милановца упутили су телеграме следеће садржине:

“Честитамо данашњи рад нашег конгреса. Нека уроди плодом за нашу партију. Живела социјална демократија! Живело опште право гласа! Управа партијска!”

“Честитамо рад конгреса, шаљемо социјалистички револуционарни поздрав свима друговима.

Драгомир Ивковић, Живко Димитријевић, Живојин Миловановић, Рад. Михаиловић учитељи.”

“Честитамо IX конгрес са жељом да донесе напретка за социјалну демократију и кличемо: Живела социјална демократија! Живело радничко законодавство! Живело опште право гласа!

Станмир Којић, Ђорђе Николић, Владислав Јаковљевић, Ђорђе Радић, Крста Раденковић, Гаја Гавриловић, Драгутин Антонијевић, Воја Стефановић, Ђорђе Пејатовић, Радојица Јовановић, Нестор Ж. Банковић, Ранко Вучковић, Леко Павловић, Милан С. Томић, Михајло Ивановић, Момчило Јоковић, Чеда Трифуновић, Благоје Боровић, Војин Ђурчић и Глиша Вукић.”

Р. Н. бр. 119, од 6. јуна

Р. Н. бр. 124, од 18. јуна

Р. Н. бр. 137, од 27. јуна

10. јул - У Г. Милановцу одржани су избори за место сталнога члана Радничке коморе Србије. Већином гласова изабран је Драгомир Дразовић, абаџијски радник.

Р. Н. бр. 159, од 22. јула

Половина јула - У Г. Милановцу је одржан велики збор радника на коме је расправљано о протестима и захтевима радничке класе.

Са збора је београдским радницима упућен телеграм:

“Са збора Г. Милановачких радника придружује се вашој резолуцији двеста педесет радника. Пејатовић, Стефановић, Радић, Ђировић”.

Р. Н. бр. 162, од 26. јула

27. јул - Драгомир Дражовић, абаџијски радник из Г. Милановца, објавио је чланак у “Радничким новинама” у коме критикује раднике који певају у “буржоаским певачким дружинама”. Поред осталог, он каже: “Место својих револуционарних песама, радници певају Свјати Боже и друге црквене и световне глупости, које убијају и умртвљују њихов дух и сламају њихову вољу.”

Р. Н. бр. 163, од 27. јула

Почетак септембра - Пододбор Савеза абаџијских радника у Г. Милановцу, одржао је скупштину и изабрао нову управу у саставу: председник Драгомир Дражовић, секретар Радош Антић и благајник Светолик Николић. За чланове контроле изабрани су Урош Павловић, Милован Милановић и Иван Божовић.

Р. Н. бр. 198, од 6. септембра

Почетак септембра - Месна социјалистичка организација у Г. Милановцу одржала је скупштину на којој је изабрала нову управу у саставу: председник Драгомир Дражовић, секретар Влајко Ђировић, благајник Ђорђе Радић и чланови Петар Стефановић и Војин Ђурчић. За чланове Надзорног одбора изабрани су Нестор Банковић и Војислав Стефановић.

Р. Н. бр. 199, од 7. септембра

Почетак септембра - Месна партијска организација и Синдикално веће у Горњем Милановцу организовали су велики протестни збор због неспровођења Закона о радњама. Уз учешће преко 100 организованих радника и 370 грађана, збор је одржан на пијаци. На збору су говорили Драгомир Дражовић, председник Месне социјалистичке организације и Ђорђе Радић, благајник. Дражовић је говорио о значају позитивног радничког законодавства, позвао раднике у борбу за његову заштиту и оштро осудио владу која закон не примењује. Радић је говорио о снажењу социјалистичке организације и позвао раднике да се спреме за нове борбе у одбрани радничких права. На крају, збор је усвојио “резолуцију са захтевом да се заштитне одредбе закона тачно примењују, да се поставе привредни инспектори и донесе опште право гласа”.

Р. Н. бр. 201, од 9. септембра

половина септембра - Пододбор Савеза абацијских радника у Г. Милановцу изабрао је Драгомира Дражовића за делегата на предстојећем Конгресу Савеза.

Р. Н. бр. 213, од 23. септембра

половина новембра - Пододбор Савеза опанчарских радника у Г. Милановцу одржао је ванредну скупштину и изабрао нову управу у саставу: председник Милић Пантелић, секретар Средоје Средојевић, благајник Ђорђе Радић и чланови Радосав Тајсић и Драгомир Лучић. За чланове надзорног одбора изабрани су Ђорђе Пеатовић и Крста Раденковић.

Р. Н. бр. 260, од 17. новембра

1912. година

почетак јануара - Месна социјалдемократска организација у Г. Милановцу одржала је скупштину и изабрала нову управу у саставу: председник Драгомир Дражовић, абацијски радник, секретар Драгомир Жунић, обућарски радник, благајник Ђорђе Радић, опанчарски радник и чланови управе Петар Стефановић, опанчарски радник и Војин Ђурчић, пекарски радник. За чланове контролног одбора изабрани су Момчило Јоковић, седларски радник и Јездимир Крсмановић, абацијски радник.

На истој скупштини изабрани су и делегати за ванредни конгрес партије Драгомир Дражовић и Ђорђе Радић.

Р. Н. бр. 14, од 17. јануара

28. фебруар - Месна организација социјалдемократске партије у Г. Милановцу организовала је у кафани "Слога" велики збор на коме је говорио Лука Павићевић, председник Радничке коморе Србије.

Р. Н. бр. 55, од 6. марта

1. мај - У организацији Месне организације социјалдемократске партије и Синдикалног већа, радници Г. Милановца свечано су прославили празник рада, Први мај. На прослави је узело учешћа преко 170 радника.

Са прославе је упућен поздравни телеграм Главној управи у Београду:

"Из привредно мртвог, политички заспалог Милановца 170 социјалистичких бораца кличу заједно са светским пролетаријатом: Да живи празник рада! Да живи социјална револуција! - Социјалистичка организација и синдикално веће".

Р. Н. бр. 92, од 21. априла

почетак јуна - Пододбор Савеза опанчарских радника у Г. Милановцу одржао је скупштину на којој је изабрао нову управу у саставу: председник Станимир Којић, секретар, Влајко Ђујовић, благајник, Милоје Јовчић и чланови Благоје Бојовић и Крста Раденковић. За чланове Надзорног одбора изабрани су Чедомир Трифуновић и Мијаило Филиповић.

Р. Н. бр. 166, од 18. јуна

15. јул - У Горњем Милановцу изабран је Суд добрих људи. За судију је изабран Драгомир Жужић, обућарски радник, а за његовог заменика Драгомир Дразовић, абаџијски радник.

Р. Н. бр. 167, од 19. јула

йочейшак августиа - Радници на изградњи дела пруге Горњи Милановац - Лајковац, код Криве реке, изложени су најгрубљој експлоатацији својих послодаваца. Радно време траје "од звезда до звезда", непрекидно, уз најгору храну и бедне смештајне услове, са ниском дневницом. Пошто ови радници нису синдикално организовани, то је тешко покренути раднике да се боре са остварење побољшања услова рада.

Р. Н. бр. 185, од 9. августа

1913. година

25. март - Месна организација социјалдемократске партије у Г. Милановцу одржала је скупштину на којој је, после кратког прекида због рата, обновљен рад и изабрана нова управа у саставу: председник Гаја Гавриловић, ковач, секретар Миливоје Марковић, обућарски радник, благајник Љубомир Радовановић, столарски радник и чланови Риста Младеновић, лимарски радник и Драгољуб Николић, опанчарски радник. За чланове Надзорног одбора изабрани су Божидар Ристовић, столарски радник и Милан Ерић, опанчарски радник.

Р. Н. бр. 53, од 1. априла

1. мај - Радници Г. Милановца свечано су прославили Први мај. На прослави је учествовало преко 80 радника. Са прославе је упућен поздравни телеграм београдским радницима:

"Честитамо вам празник рада. Живео пролетаријат целог света!
- Социјалистичка организација".

Р. Н. бр. 68, од 23. априла

Р. Н. бр. 78, од 4. маја

половина септембра - Управа партијске организације у Г. Милаповцу изабрана месеца марта није активно радила па је на ванредној конференцији изабрана привремена управа у коју су ушли Петар Стефановић, опанчар, Драгомир Жунић, обућарски радник, Драгољуб Лучић, опанчарски радник, Бранислав Тешић, седларски радник, Божа Ковачевић, браварски радник и Светомир Николић, абаџијски радник.

Р. Н. бр. 200, од 25. септембра

1914. година

половина фебруара - Пододбор Савеза опанчарски радника је у Г. Милановцу одржао скупштину на којој је изабрао нову управу у саставу: председник Драгољуб Лучић, секретар Михајло Васиљевић, благајник Миленко Ерић и чланови Јован Богичевић и Душан Славковић. За чланове Надзорног одбора изабрани су Драган Раиковић и Живојин Карановић.

Р. Н. бр. 43, од 19. фебруара

почетак априла - Закон о радњама требало је да радницима донесе многе олакшице. Између осталог, закон је прецизно одредио радно време отварања и затварања радњи. Међутим, у Г. Милановцу сопственици радњи нису поштовали одредбе овог закона. Радње се отварају у 5 часова ујутру, а затварају у 22 часа увече. Месно синдикално веће одредило је своја три члана, који су извршили попис свих сопственика радњи који не поштују закон и списак предали среском начелству. Наравно да начелство није предузело никакве мере да виновнике казни.

Р. Н. бр. 84, од 10. априла

почетак априла - Пододбор Савеза опанчарских радника у Г. Милановцу објавио је преко штампе да је у граду велика беспослица. Моле се опанчарски радници да не долазе у Г. Милановац због тражења посла.

Р. Н. бр. 81, од 6. априла

20. април - Пододбор Савеза грађевинских радника у Г. Милановцу одржао је конференцију на којој је изабрана нова управа: председник Милош Урошевић, зидарски мајстор, секретар Марко Беловић, зидарски радник, благајник Драгутин Ловић, каменорезачки радник и чланови Ћира Дапичић, зидарски радник и Александар Урошевић, зидарски радник. За чланове надзорног одбора изабрани су Светозар Радисављевић, зидарски радник и Сретен Бојовић, каменорезачки радник.

Р. Н. бр. 98, од 28. априла

1 мај - Радници Г. Милановца свечано су прославили Први мај. На прослави је учествовало преко 100 радника са својим породицама.

Р. Н. бр. 97, од 26. априла

јун - За посланичког кандидата на листи Српске социјалдемократске партије у Горњем Милановцу изабран је Петар Стефановић, опанчар.

Р. Н. бр. 159, од 9. јула

Summary

The Serbian Socialist-Democratic Party was founded in 1903 in Belgrade. In the same year the labour society was formed in Gornji Milanovac, and in 1904 the local organization of Serbian Socialist-Democratic Party as well. The labour movement in Gornji Milanovac before the First World War was very active. As evidence there are reports of Labour paper as an organ of Serbian Socialist-Democratic Party. Having followed the struggle of workers in Serbia, the paper regularly brought articles on the struggle and life of workers in Gornji Milanovac. They themselves cooperated with the paper, being eager to show their environment, to explain their position, to organize the fight for labours' rights and to gather as many fellow workers as possible into their organization.

Небојша Станишић

ОДАБРАНИ ЗАПИСИ И ПРЕПИСКЕ ИГУМАНИЈЕ АНЕ АЦИЋ

Г. Милановац, Манастир Враћевшница 2003, (361)

Племенита идеја владике Николаја Велимировића да се кроз списатељску делатност отргне од заборава део српске историје двадесетог века наишла је на погодно тле код тадашње управнице Дечијег хранилишта Богдај у Битољу Надежде Ацић. Духовна следбеница владике Николаја, потоња игуманија манастира Враћевшница, Ана, од малена је показивала потребу да своја запажања забележи, па је тако настала вредна и обимна писана заоставштина која нам из прве руке представља њен живот и живот њених савременика.

Захваљујући приређивачима, сестринству манастира Враћевшница и господину Оливеру Ђорђевићу, пред нама је штиво непролазне вредности, ретко по форми, јер је у нашој књижевности мало дела која су посвећена монахињама или настојницама манастира. Приређивачи су користили заоставштину игуманије Ане која се чува у манастиру Враћевшница и која се састоји од њених дневника, белешки, писама, сентенци, старих фотографија. Ова књига нам сведочи о времену у коме је игуманија Ана живела, а њено објављивање драгоцено је за сагледавање детаља из живота владике Николаја Велимировића, као и познате руске богословске породице Зернов. Књига приказује и детаље из живота манастира Хопово, Жиче, Сретења и Враћевшнице. У списима игуманије Ане су вредни подаци о Дечијем хранилишту у Битољу и Трстенику чији је предани радник била, као и о Руско-српском кружоку, Друштву "Мајке Јевросиме" у Београду и Сестринству "Св. Благовештења" у Битољу. Поред историјске вредности можда је важнија њена духовна вредност. Читаоци ће у њој моћи да сагледају све промене њеног духовног стања, од прве истинске молитве, па до среће и задовољства због страдања за веру Христову.

Књига је састављена из четири тематска поглавља која су поређана хронолошким редом: *Младост, 1900-1929; Почетак богоугодног рада, 1926-1935; Дечија хранилишта, 1935-1949; Духовни живот и рад у манастиру Враћевшница, 1949-1975.* Поред ових поглавља на крају се налази албум фотографија и попис игуманијине заоставштине која је похрањена у манастиру Враћевшница.

Књига је замишљена тако да приказује цео живот игуманије Ане Аџић, од њеног рођења у освит двадесетог века, па до њене смрти 1975. године. Због недостатка аутобиографских забелешки, нарочито из доба њене младости, приређивачи су користили податке које су прикупили из разговора са њом док је била игуманија манастира Враћевшница. Од посебне важности је и истраживачки рад др Саве, владике шумадијског, на расветљавању генеалогичке породице Аџић и откривању мотива који ће усмерити мирјанку Надежду да развија своју духовност у окриљу Српске православне цркве и постане монахиња.

После краћег увода где је представљена духовна слика игуманије Ане, почиње први део књиге под називом: *Младост 1900-1929*. На почетку овог одељка дат је попис њене писане заоставштине. То су њени дневници у пет свезака, вођени од априла 1924, па до марта 1926, године као и записи под називом "Дечица - нежни цветови, цвркулт небеских птичица на земљи" од 1929-1932. године и "Из шума и поља" из 1929. године. Недостатак аутобиографских списа до Аниног дневника из 1924. године, приређивачи су попунили подацима које су сазнали из разговора са њом. Из истраживачког рада др Саве, владике шумадијског, сазнајемо да Ана води порекло из богословске породице и по очевој и по мајчиној страни. Анин отац Сретен Аџић (1856-1933) био је познати српски педагог и дугогодишњи управитељ Учитељске школе у Јагодини, али су његове деде, ујак, отац и стриц били богослови.

Надежда Аџић је рођена у Београду на Теразијској тераси 3. фебруара 1900. године. Након три свршена разреда основне школе у Јагодини и четвртог у Београду, Надежда започиње школовање у познатом школском заводу "Света Марија" у Турну-Северину у Румунији. Овде је Надежда васпитавана у хришћанском духу, јер су овај завод водиле монахиње. После Првог светског рата, крајем 1920. године породица се сели у Суботицу, а потом у Београд. По повратку из Румуније, породица је скрхана болом јер је Надин старији брат Милован погинуо у рату. Дане одмора породица Аџић је често проводила у Врњачкој Бањи. Аџићеви су ту упознали чувену руску породицу Зернов, која је из Украјине побегле пред бољшевицима у Србију. Обзиром да су Зернови студирали на Теолошком факултету у Београду снажно су утицали на Надин духовни живот. Та веза је била толико јака да је довела до посестримства и побратимства између Надежде Аџић и Марије, Софије и Николаја Зернова. На овај начин се Надежда укључује у рад омладинског руско-српског кружока, чији је иницијатор био Николај Зернов. Из њених дневника можемо да сагледамо интелектуалну климу младих, образованих људи прве половине двадесетих година. Чланови кружока су се интересовали за књижевност, уметност, филозофију. Религија је за њих била више филозофски проблем. По сећању Николаја Зернова на те састанке су долазили најумнији људи у Србији између два рата као што су Десанка Максимовић, Иво Андрић, Исидора Секулић, Велибор Глигорић. После

одласка Николаја Зернова у Париз 1925. године састанци кружока ће бити све ређи, да би се кружок 1928. године потпуно угасио. Први део књиге се завршава Надиним запажањима из живота врњачке деце од 1925-1932. године. Ову збирку је насловила "Дечица, нежни цветови, цвркнут небеских птичица на земљи".

Други одељак књиге који носи назив *Почетак богоугодног рада 1926-1935.* је најмањи по обиму. Састоји се од "Плаве књиге", бележака од децембра 1931. до 9. марта 1933. године; "Дневника" из октобра 1934. и белешки које је водила при раду у друштву "Мајке Јевросиме" од 7. јануара до 31. октобра 1935. године. Од 1926. до 1930. године Надежда у Београду завршава школу за примену декоративне уметности коју је водила Гита Предић - Нушић. После краћег рада у женској занатској школи Надежда је извесно време од 1931. године радила као васпитачица сиромашне деце у Дечјем забавишту при Добротворном друштву "Мајка Јевросима". Из овог периода остале су њене "Белешке из забавишта". Почетак тридесетих година је био болан за Надежду. Мајка јој умире 1932, а годину дана касније и отац. Очевој сахрани није могла да присуствује због тешког облика упале плућа. Као монахиња Ана (1959) земаљске остатке оца, мајке и брата ће пренети у порту манастира Враћевшнице. После смрти родитеља Надежда је ново пребивалиште нашла у Дому св. Ане на Дедињу, а потом у Дому за напуштену децу у улици Поп Стојановој. Од 1934. године посветила се хуманитарном раду у оквиру добротворног друштва "Мајке Јевросиме" на парохији цркве Покрова Пресвете Богородице. Овај рад је духовно уздиже и опоравља после очеве смрти. У ово време, Надежду је посетио епископ охридско-битољски Николај Велимировић и затражио од ње да пође у Битољ и настави хуманитарни рад.

Најобимнији део књиге под називом *Дечија хранилишта 1935-1949.* говори нам о Надином боравку у Битољу где је од напуштене турске куће створила хранилиште за сиромашну децу "Богдај". За овај одељак приређивачи су користили Надеждине дневнике из Богдаја које је водила од 1935-1937. године у пет свезака. Поред дневника трећи одељак се састоји и из несређених бележака из Богдаја 1935-1941, белешки које је водила о сестринству при цркви Св. Благовештења у Битољу и сећања савременика на рад сестре Надежде у Трстенику од 1942-1945. године. У Надиним марљиво вођеним записима из Битоља можемо до детаља сагледати историју "Богдаја". Хранилиште се издржавало од манастира охридско-битољске епахије, прилога битољчана, ђака београдских школа и многих других. Од велике помоћи била је и Надина пензија коју је наследила од оца. Хранилиште није било интернатског типа, јер су у њему боравила деца током дана, када нису била у школи. Ту су добијала два obroка, доручак и ручак. Приликом празника и недељом деца су присуствовала литургији у цркви св. Димитрија у Битољу. Хранилиште је водило неколико сестара на

челу са Надеждом. То су биле монахиња Сара, потоња игуманија манастира Љубостиња, Телија и Копорина и сестре Милунка и Стана, потоње игуманије манастира Враћевшица. Крајем 1939. године хранилиште је издржавало око стотину деце. Чест гост Богдаја је био владика Николај Велимировић. Он се интересовао за живот и рад у хранилишту. Био је задовољан радом и организацијом Богдаја. За овај успех била је заслужна сестра Нада, за коју владика каже да је "живи споменик покојном Сретену Ацићу" који ју је тако лепо васпитао "што јој не би могле дати све западне педагогије". На Надеждин предлог 1939. године створен је дом ученица интернатског типа "Богдај" који је служио за "гимназијалке чији су родитељи ван Битоља и као нови гарнизон будућих васпитачица и образованих монахиња православних." Почетак Другог светског рата био је кобан за хранилиште. Пошто су Бугари тражили да сестре приме бугарско држављанство, половином 1941. године, Надежда са сестрама Милунком, Станом и Ангелином напушта Битољ и креће за Србију. У Трстенику почетком 1942. године оснива Дечије хранилиште "Св. Никола". Хранилиште је било интернатског типа, јер је после стрељања у Краљеву доста деце остало без оба родитеља. Ово су изузетно тешке године за Надежду. Ратна немаштина се одразила и на рад сиротишта. За Наду и сестре није било срамота ни да просе помоћ за своје хранилиште. Нада је радила најтеже физичке послове да би се деца прехранила. Тај терет је толико утицао на њено здравље да је до краја живота остала повијена што јој је отежавало дисање. Из овог периода немамо Надиних забелешки, па су приређивачи користили сећања мати Макрине, монахиње манастира Враћевшица, која јој је повремено помагала у Дечијем склопишту "Св. Никола" у Трстенику и сећање краљевчанке Славке Нововић која је одрасла у овом хранилишту. По завршетку рата нове власти преузимају бригу о деци, а Нада и остале сестре одлучују да се замонаше, јер се већ годинама богоугодним радом припремају за то. Прво одређиште ће им бити манастир Срећење на Овчару. Убрзо после овога Нада, сада монахиња Ана, биће постављена за игуманију манастира Враћевшица, где ће остати до своје смрти 1975. године.

Последњи део књиге под називом Духовни живот и рад у манастиру Враћевшица 1949-1975. нам говори о монашким данима игуманије Ане када је свом снагом покушавала да одржи манастир после Другог светског рата. Манастир Враћевшица, као и многи други манастири по Србији, био је у тешкој материјалној ситуацији због одузимања манастирских поседа. Упркос овим недаћама сестринство манастира се обнавља. Од 1949-1953. године дошло је више од десет сестара. Игуманија Ана је зналачки организовала живот и рад у манастиру. Знала је на који начин да одабере монахиње за манастир. Најрадије је примала сестре, пунолетне девојке, које су биле спремне да издрже све тешкоће манастирског живота. Игуманија се бринула да се поштују манастирска правила. Свака монахиња је имала своје

задужење на манастирској економији. Временом ће манастир економски ојачати и постати пример уређености и добре организације манастирског живота. После вишегодишње болести, три године не излазећи из своје келије, игуманија Ана је окончала свој живот 18. новембра 1975. године.

Највећи црквени оци су одали признање и захвалност игуманији Ани. Поред историјске вредности њене писане заоставштине, где нам она из свог угла хуманитарне раднице и игуманије манастира Враћевшнице слика време у коме је живела, можда је важнија њена морална поука која зрачи из њених белешки и која је обележила живот који је живела.

Владимир Милановић

Група аутора, СТАРИ МИЛАНОВАЦ, треће допуњено издање
СО Г. Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, "Еурографик";
Г. Милановац 2003, (312)

Књига *Стари Милановац* садржи фотографије, разгледнице, успомене углавном повезане историјском периодиком и чињеничким следом, али и поред тога, она функционише као целовито, неумитно повезано трагање за судбином, значењем, смислом и лепотом настанка још једног српског града, читаве једне драгоцене историје.

Књига почиње носталгично, причом о Брусници и брусничкој мезулани, па дућанима и цркви, па причом од Дивљем пољу, а окончава се присећањем на Уводну реч са промоције Првог издања. Овако обликован оквир монографије о нашем граду оцртава основна усмерења аутора да повежу приче о прошлости, сачувају легенде и забележе суд о сакупљачком и истраживачком раду. С једне стране пред нама је трагање за усталеним, једноставним, а опет обичном житељу тешко уочљивим напретком, привредним, културним, просветним, а с друге стране за особеним повезаностима новог Милановца са наслеђем варошице Деспотовице. Истовремено, као други пол овим импликација, открива се душа Милановчанина некад, па су нам јаснија непрекидна стремљења данашњег.

Сувишно је говорити како је тешко прикупити документа и фотографије, али је потребно начети и причу уз сваки документ, а без издашних извора то је био проблем који је могао да наведе ауторе на површност. Међутим оно што је посебну драж унело у оквире скупа локалних белешки јесте умешност да се чврсто веже за локалне границе и историја читаве Србије. Догађаји и личности нама посебно важни инфилтрирани су међу најшира историјска значења. Године развоја су премисе за тихо откривање приче о неуравнотеженом развоју привреде, културе и просвете. Назначени су сви аспекти који су омогућавали економски развој сеоске средине, али не недостају ни покретачи грађанског развоја који су дубоко укоренењени и у нама.

Равнотежа и ако је могла да се постигне у културном, просветном и економском развоју ратовима је умерена. Развој није заустављен, али је ослабљен, прикривен, ап и у неким сегментима до краја

ратовања бесмислено не приметан, а после рата немаштина, глад и беда. Некима звучи прича о осветљеном белом лабуду после година дочека преживелих ратника, привредног мртвила, прекида изградње пруге, као бајковито самоохрабривање али електрично осветљење променило навике и живот Милановчана.

Ако се окренемо око себе и покушамо да се присетимо свих прича старијих суграђана о градњи пруге, о причама њиховим старих о изградњи школа и интерната, поште и банака, схватићемо да су неке потврђене тек овом књигом, а неке су тек сада допрле до душа најмлађих. Они нису ни знали за неке занате, за некадашњи изглед занатлије и занатске радње. Судићи по претходно реченом, а вођени уобичајеним читалачким навикама, први је наш импулс да се пред вама отвара низ страница истргнутих сећања, носталгичних детаља и позива на чување приче о сопственом граду. Веома је корисно, на пример, установити доживљајни рецепцијски контекст код читача монографије тако да је мој задатак да вас подстакнем да добро опажете град око себе, а тек онда отворите странице које илуструју промене кроз историју.

Нека су сећања нестала у пламену који је описан и документован на последњим страницама, али треба на крају истаћи да је ова варош грађена љубављу и рукама многих, те је и ова монографија, иако скуп више сећања, организована стилски уједначено, прегледно, јасно и разумљиво, и зато је од користи, сваком ко би да сазна или да се присети.

Љиљана Ђурић

КОНЗЕРВАЦИЈА НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА У ПОРТИ ЦРКВЕ Св. НИКОЛЕ У БРУСНИЦИ

Брусница је након пропасти Првог српског устанка 1813. године постала седиште Рудничке нахије а потом и седиште округа. Кнез Милош Обреновић је 1836. године положио камен темељац за изградњу цркве.

Брусничка црква завршена је у августу 1837. године. Посвећење цркве Свети Никола, обавили су ужички епископ Јоаникије и бруснички парох Тома Миловановић, у присуству верпика из вароши и села Бруснице и бројних гостију на Велику Госпојину. Исте године ограђена је порта брусничке цркве. Варош Брусница се развијала на уском земљишту, па је постојала потреба њеног променања. Нова варош је основана 1853. године на простору села Бруснице и названа је Деспотовац а 1859. године Горњи Милановац.¹⁾

Након дугогодишњег временског периода није вршена превентивна заштита споменика у порти цркве Св. Николе у Брусници. Стручна екипа Музеја рудничко-таковског краја, у оквиру редовне делатности заштите, током маја месеца 2003. године започела је конзерваторске радове на надгробним споменицима у порти цркве Св. Николе у Брусници.

Опис споменика пре конзервације и идентификација стања

Иза цркве, у порти, налазило се 27 споменика хоризонтално постављених и потпуно зараслих у траву и један вертикални у доста добром стању. Основно правило у конзервацији је фотографисање споменика у групи и појединачно да би се видело стање у коме се налазе.

Споменици су били веома угрожени и једва видљиви, скоро зарасли у земљу, прекривени травом, тако да се није могло видети на појединим местима и да постоји спомен-обележје. Прво и најважније је било осло-

бодити споменике од наслага траве и земље а затим опкопати око страна да би се виделе димензије и површина. Опкопано је око свих споменика, одстрањена трава и земља и тек тада се кренуло са конзерваторским радовима. Споменици су у хоризонталном положају, па су насlage маховине, лишаја, алги и других нечистоћа имале више слојева који су се временом таложиле. Отежавајућа околност је била што је највећи степен запрљаности захватио целу површину спомен-плоча, тако да се није могла видети орнаментика, врста камена и слова. Након одстрањивања и откривања спомен-плоча, водом је испрана свака понаособ, да би се установила врста камена и поступак чишћења. После идентификације стања могло се закључити да има мермерних плоча, пешчара - жућкастог мешанца, сиге, тврдог пешчара, браон гранита, белог кречњака - тврдика, тоцилњака, "белуцавог" кречњака, жутог мешанца - тзв. пешчара.

Порекло спомен-плоча

Студенички мермер - Најстарији каменоломи су у студеничком крају. Од студеничког мраморног плочара белог, сивога, модрога и пругастог изграђивани су најстарији споменици на подручју југоисточне Србије. Од њега су многобројни мрамурари са Радочела и Чемерна правили мале, плоснате крсташе, које су кириције на коњским самарима разносили по студеничким и приибарским селима, па и даље на запад до Златибора, на север до Рудника, Сувобора и Маљена.

Мајдан у Рашчићима - жабарски, пивљачки и голоњски. Камен је из сва три ископишта сличан, ситан и љут, песковит који добро држи слова и боју. Оштар је и тврд, па је добар и за тоцила и брусове. Јавља се у две боје - жућкастој и сивкастој.

Мајдан живички пешчар - једноврстан, ситнозрнац, погодан је за ситан и крупан рез и добро прима и држи боју. Теже се раздваја, цепа и љушти тако да дуже издржава време.

Биоштански мајдан - има две врсте камена - жућкасти "мешанац" и белуцави "кречњак". Жућкасти је прилично мек, може се добро обрађивати, лако хвата маховину, али је уобличен у тесанике и доста издржљив. Од њега су старија надгробна обележја, обично неписани, са крстом и троугласто-зупчастом орнаментиком. Бели кречњак - тврдик одламао се по кречовитим биоштанским крстовима, глачао се и задобијао изглед ситнозрног мермера.²⁾

Узроци пропадања

Сви споменици су нападнути маховином, лишајем и алгатама. Те реакције су настале услед разградње каменог материјала под утицајем физичко-хемијског деловања. Лишајеви разарају кречњачки материјал, тако нападају подлогу реакцијама условљеним присуством угљен-диоксида и секрета као производа сопственог метаболизма. Секрет лако продире у камен и ствара неестетске флеке. Механичка оштећења настају због велике способности абсорпције воде услед чега се јавља пуцање и порозност камена, што је веома изражено на спомен плочама у хоризонталном положају. Дебљина прљавштине је вишеслојна 1 до 2 цм. преко целе површине плоче.³⁾

Механичко и хемијско чишћење спомен-плоча

Чишћење је третирано механичким и хемијским путем у зависности од врсте камена. Механички: водом и четкама од синтетичких влакана скидан је први слој са површина плоча. Маховина и лишајеви су лако одстрањивани скалпелом. Овакав поступак при чишћењу је био ефикасан, али на местима где су одстрањени лишајеви остајале су жућкасте мрље а од маховине црне флеке. Ове трагове није било могуће отклонити механичким путем јер су пенетрирали у структуру камена. Под јаким млазом воде одстрањивана је прљавштина и даљи процес је настављен хемијским путем. Направљена је кашаста маса сепиолита са дестилованом водом (сепиолит је силикат на бази магнезијума). На целу површину дебљине 1 цм. нанета је маса сепиолита и остављена да стоји 24 часа. Сепиолит сушењем ствара покорицу и извлачи флеке из дубине камена. Након 24 часа скидан је, и спомен-плоча добро испрана водом. После сушења даљи процес је настављен наношењем “комплексона 3”, када је преостали слој нечистоћа размекшан (након сат времена), флеке су пажљиво скидане скалпелом. Следећи поступак је облагање спомен плоча пеном (беби сапун, вода) сунђером је наношен пена, утрљавана (након 15 минута) и испирана водом. Поступак је понављан 2 до 3 пута, све док се прљавштина испирала. Флеке су нестале и спомен-плоча је добила првобитни изглед.

Чишћење пешчара који је био под земљом одвијао се у две фазе: механичко чишћење и прање споменика. Металним шпакнама одстрањиване су насlage земље и друге грубе нечистоће са камена. Дрвеним штапићима чишћена су мања удубљења, напрслине, слова и сви уклесани делови орнаментике. За чишћење равних и чврстих површина коришћене су грубе четке, а сликарске мекане за нежне делове са лоше везивним

кристалима. Водом и меким четкама испирана је цела површина спомен-плоче. Прањем камена откривена је добро очувана боја на више места и изузетна орнаментика и слова која нису била уочљива пре третирања. Опал пастом размућеном у литри воде, облагане су спомен-плоче обимном пеном наношеном сунђером. Након 10 минута под јаким млазом воде испрана је површина плоча и добила је првобитни изглед.

Превентивна заштита

После сушења извршена је заштита са 3% раствора акрилне дисперзије (барлеп - дестилована вода, однос 1:5).

Спомен-плоча је од пешчара, димензија: 83 x 43 цм. доња 37 цм. Све ивице горње површине дијагонално су засечене на доле. Споменик нема орнаментуку, а натпис је уклесан у шест редова.

Надгробна плоча је од тврдог пешчара. Споменик је прво сужен водоравним засецима с бокова, па тек онда лучно заобљен. Димензије: 175 x 78 цм. У горњој ниши приказан је на оклесаној позадини, голготски крст са разгранатим крацима, чији су крајеви усечени. Унутар њега урезана је линија која представља крст са разгранатим крајевима. Крст је постављен на постоље са четири степеника. Жљеб око крста је стилизован тако да опонаша тордирано уже. Из његових страна се појављују две спирале, а у горњим угловима по два жљеба праве траке у облику кружних исечака. Изнад нише је цвет са девет латица а са страна вегетабилни мотиви са стреличастим листовима. Натпис је одвојен жљебом од остале површине плоче и састоји се од тринаест редова.

Напомене:

- 1) М. Кале Миловановић, *Брусница под Рудником*, Г. Милановац, 2000, 120-124.
- 2) Р. Николић, *Каменописци народног образа*, Чачак, 1988, 45-50.
- 3) Љ. М. Драгићевић, *Савремени материјали у заштити споменика културе*, Републички Завод за заштиту споменика културе, 1996, 46-48.

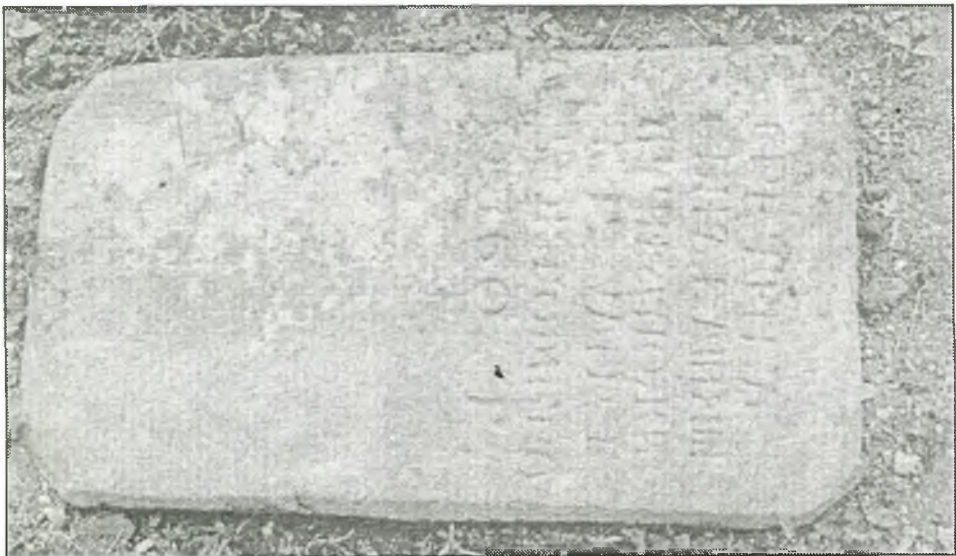
Summary

After the collapse of the First Serbian Uprising in 1813, Brusnica became the seat of Rudnik area, and then the seat of the district. Duke Miloš Obrenovic placed the cornerstone for building the church in 1836.

On the occasion of preservation of the items in the churchyard of St Nicholas's church in Brusnica in 2003, twenty-seven horizontal tombstones and one vertical cross-shaped were cleansed. Apart from the priests and their families, several famous people belonging to dynasty Obrenovic were buried in the churchyard as well. The tombstones were mainly made of sandstone and marble.

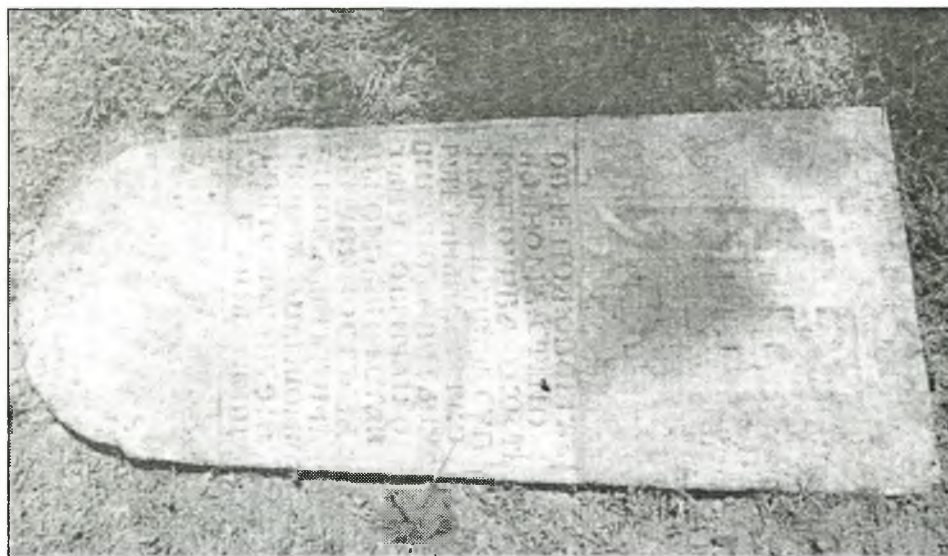
Слика 1. Спомен плоча у порти цркве Св. Николе у Брусници - пре конзервације

Слика 1а. Спомен плоча у порти цркве Св. Николе у Брусници - после конзервације

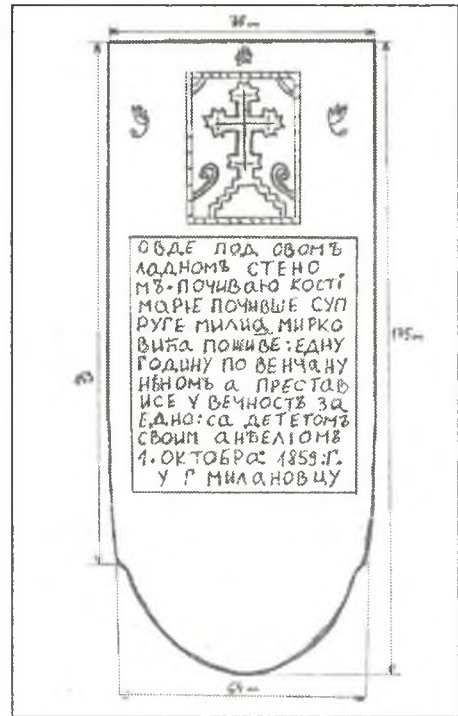
Слика 2. Спомен плоча у порти цркве пре конзервације

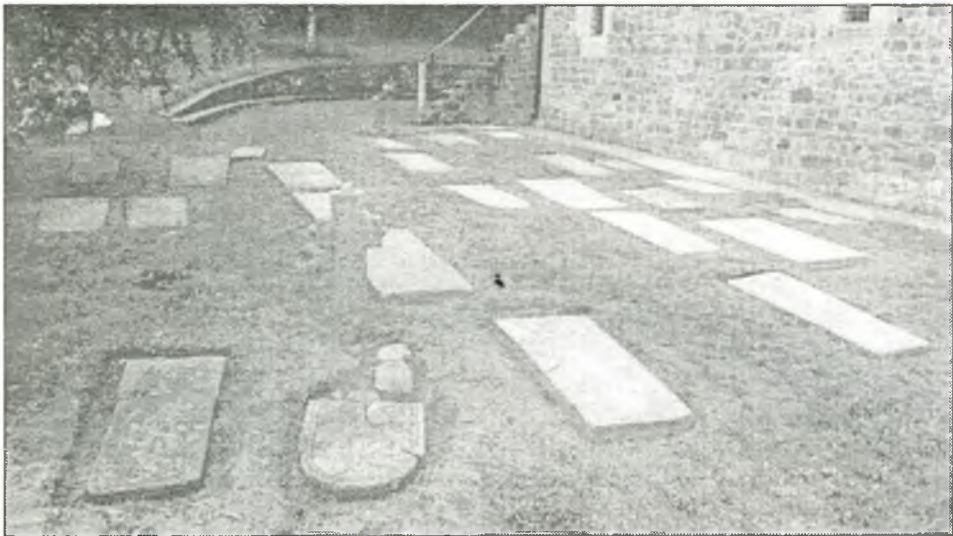
Слика 2а. Спомен плоча у порти цркве после конзервације

Слика 3. Цртеж споменика са слике 1 и 1а са димензијама

Слика 4. Цртеж споменика са слике 2 и 2а са димензијама

Слика 5. Изглед порте са спомен плочама после конзервације

КОНЗЕРВАЦИЈА СПОМЕНИКА У ПОРТИ ЦРКВЕ СВ. САВЕ У САВИНЦУ

Црква у Савинцу је почела да се зида 1819. а завршена је у новембру 1820. године, као задужбина кнеза Милоша Обреновића.

Освећењем цркве Св. Саве 1821. - 1824. године, порта је била место на којем су сахрањивани преминули чланови породице Јована Обреновића као и родитељи и браћа кнегиње Љубице, рођене Вукомановић. Поред калуђера и свештеника савиначке, сахрањено је више свештеника таковске и љутовничке цркве као и неколико угледних лица из 19. века.¹⁾

Током јула месеца 2003. године, стручна екипа Музеја рудничко-таковског краја, преузела је конзерваторске радове на надгробним споменицима у порти цркве св. Саве у Савинцу. Евидентирано је 19 хоризонталних спомен-плоча, један крајпуташ и три крајпуташа изван порте.

Опис споменика пре конзервације и идентификација стања

Споменици су пре почетка конзерваторских радова фотографисани у групи и појединачно.

Прекривене земљом и зарасле у траву, већина спомен-плоча није се ни видела. По причи мештана они нису ни знали да се ту налази гробље осим три хоризонталне плоче, постављене јужно од наоса цркве. Оне су се виделе и одвајале од осталих невидљивих или једва видљивих спомен-плоча, које су захтевале право истраживање површине и оштећења. Пажљивим одстрањивањем прво траве па земље, долазило се до ивица и праве величине спомен-плоча и даљим опкопавањем бочних страна лежећих споменика, могла се видети величина и оштећења која су временом настала. Под јаким млазом воде спирана је земља да би се видела врста камена и орнаментика. Споменици затечени у првобитном стању су оријентисани у правцу исток-запад са главом на западу. Приликом уклањања земље коју је годинама спирала ерозија, пронађено је шест дислоцираних плоча. Надгробни споменици су клесани од пешчара и од мермера.

Механичко и хемијско чишћења

Механичким путем одстрањене су нечистоће са површине спомен-плоче и опкопана земља око опсега. Јаким млазом воде и синтетичким

четкама скидан је други слој нечистоћа и полако се појављивала боја белог мермера и слова. Дугим испирањем јасно су се виделе флеке које лако пенетрирају у структуру мермера. Након сушења јасно су се указале црне флеке на појединим местима по површини спомен-плоче. Следећи поступак је облагање пеном (беби сапун и вода) сунђером је наношена пена, утрљавана и испирана водом. После сушења спомен-плоча је обложена кашастом мастом сепиолита (силикат на бази магнезијума и дестилована вода) целом површином дебљине 1 цм. и остављена 24 часа да стоји. Сушењем сепиолит ствара покорицу и извлачи флеке из мермера.

Након 24 часа створена је покорица и сепиолит је осушен спадао са површине мермера. Водом је добро испрана спомен-плоча и остављена да се осуши. Даљи процес је настављен наношењем “комплексона 3” и када је преостали слој прљавштине размекшан (након сат времена), флеке су пажљиво одстрањиване скалпелом. Спомен-плоча је добро испрана водом, флеке су нестале и споменик је добио свој првобитни изглед.

Превентивна заштита

Водена дисперзија барлеп и дестилована вода (однос 1:5)

Напомене:

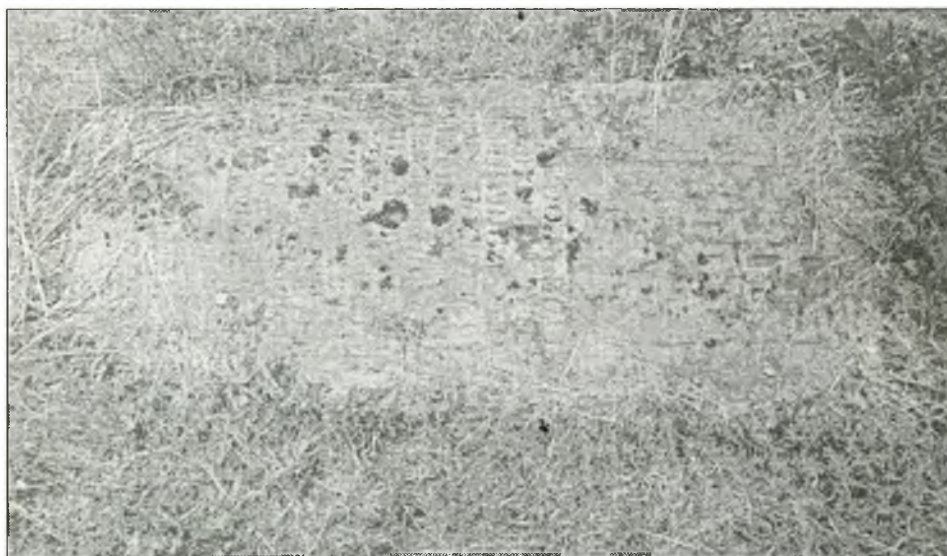
1) М. Кале Миловановић, *Савицац*, 235-236.

Summary

In the churchyard nineteen horizontal and four roadside tombstones underwent the preservation treatment in the year 2003. The tombstones were stone cut of sandstone and marble. Many of them were not visible from grass, so it had to be dug around them in order to make the appearance and size of them visible. Mostly famous people and priests were buried here. Later on, during some reconstruction work on the church, many tombstones had to be removed, and now they are in Parish Home of the church. According to the priest Ljubiša Milic's words, when the time comes the tombstones will be returned to their places again.

Слика 1. Спомен плоче пре конзервације

Слика 2. Спомен плоче у порти цркве Светог Саве у Савинцу

КОНЗЕРВАЦИЈА СПОМЕН - ПЛОЧА У ЦРКВИ СВЕТОГ САВЕ НА САВИНЦУ

На иницијативу јереја савиначке цркве, Љубише Милића и уз сагласност Републичког завода за заштиту споменика културе Краљева а испред Музеја рудничко-таковског краја, предложена сам да урадим комплетну конзервацију спомен-плоча и иконостаса, ситног инвентара (свећњака, певнице, стола за целивање) у цркви Свети Сава на Савинцу у периоду од 11. августа до 15. септембра 2005. године.

У цркви се налази осам вертикалних спомен-плоча, две хоризонталне а у порти цркве три споменика од којих је један крајпуташ. Све је претходно фотографисано да би се видело стање цркве пре конзервације.

Црква на Савинцу сазирана је 1819/20. године као задужбина кнеза Милоша Обреновића.

Манастир Савинац изграђен је у доба Немањића јер је по предању присуствовао Свети Сава а то се десило на Богојављење (19. јануара).

Изнад врата на јужној фасади цркве постављена је плоча од црвенкастог мермера, на којој је уклесан натпис:

ВО ХРИСТА БОГА БЛАГОВѢРНЫЙ
КНЯЗЪ СРБСКІЙ
МИЛОШЪ ОБРЕНОВИЪ РВЫЙ
ПОДИЖЕ ХРАМ ОВАЙ ГОДИНЕ 1819.
А ОБНОВИ ГА ГОДИНЕ 1860.
ЗА ПОКОЙ ДУШЕ СВОЕ БЛАЖЕНОПОЧИВШЕ
* СУПРУГЕ, БЛАГОВѢРНЕ КНЯГИНѢ СРБСКЕ
ЛЮБИЦЕ

Савиначку цркву градио је неимар Милутин Гођевац, пореклом из Босне. Црква је завршена у новембру 1820. г. Унутрашње радове у цркви радили су мајстори Италијани, који су боравили у Србији за време кнеза Милоша.

Опремање цркве стварима потребним за вршење службе божје, извршено је у пролеће 1821.године.

Освећење нове савиначке цркве, која је узела Светог Саву за свог заштитника, било је у недељу 19. јула 1821.године. Тога дана била је " млада недеља" и одржан је савиначки сабор. Од тада па све до 1860. године црква је била затворена.

Обновљена је и урађена припрата, изграђена је нова дрвена звонара, градитељске послове обнове савиначке цркве водио је Настас

Ђорђевић, неимар из Горњег Милановца. Дограђена припрата освештана је у лето 1860. године. Овом свечаном чину присуствовао је и кнез Милош, те године је кнез Милош умро 27. септембра 1860. године у Београду. Од 1860. г. па до краја 1902. године. "Од Министарства просвете и црквених дела у Београду стигла је следећа молба да се у порти поред зида цркве Савиначке у округу Рудничком у срезу и општини Таковској, сахрањени су најближи чланови моје фамилије Вукомановића а неки су сахрањени и у Београду.

Испуњавајући свети аманет моје мајке Василије Вукомановић, намеравам да уместо садашње дрвене дограде уз Савиначку цркву, доради зидану дограду-припрату испред које бих озидала гробницу за чланове моје фамилије који се налазе поред зида цркве Савиначке а неке бих одавде тамо пренела.

Београд

29. новембар 1902. године

Господину Министру

унапред захвална Милева Ранка

Алимпића по роду Вукомановић.

У новосаграђену гробницу у цркви смештени су посмртни остаци чланова породице Обреновића и Вукомановића, пренети из црквене порте и из Ташмајданског гробља.

Надгробни споменици и плоче са именима умрлих, као и који спомен подижу, пренети су и у поду цркве одмах после смештаја посмртних остатака у породичну гробницу. Ове плоче биле су стално изложене трењу од обуће верника који су долазили на верске обреде, као и бројних посетилаца овог историјског споменика. Адам Васиљевић, савиначки парох око 1930. године ради заштите натписа на плочама од брисања, ангажовао је мајсторе да плоче са пода подигну и уграде у бочне зидове унутрашњег дела припрате. Једино је на првобитном месту остала, с десне стране од црквених врата, бела мраморна надгробна плоча Обрена Мартиновића, оца војводе Милана Обреновића и првог мужа Вишње, мајке кнеза Милоша. Уз западни зид припрате прислоњен је мермерни споменик са натписом:

ОВДЕ ПОЧИВАЈУ ЗЕМНИ ОСТАЦИ КАПЕТАНА
МИХАИЛА П. ВУКОМАНОВИЋА
БРИГАДИРА РУДНИЧКЕ ВОЈСКЕ
РОЂЕН 8. НОВЕМБРА 1829. ГОД. У СЕЛУ
СРЕЗОЈЕВЦИМА ОКРУГА РУДНИЧКОГА, А УМРО
24. НОВЕМБРА 1873. ГОД. У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ.

ОСТАВИО ЈЕ НАКОН СЕБЕ ЖЕНУ И ЧЕТВОРО
НЕЈАКЕ ДЕЦЕ. ОВАЈ СПОМЕНИК
ПОДИЖЕ МУ ЊЕГОВА ТУЖНА МАТИ
ВАСИЛИЈА П. ВУКОМАНОВИЋА

Од фамилије Обреновић, у Савиначкој цркви сахрањено је више чланова породице Господара Јована Обреновића, брата кнеза Милоша.

На спомен-плочи, на јужном делу припрате, посвећеној прерано умрлим Јелисавети и Павлу, деци Господара Јована Обреновића и његове супруге Ане, налазе се слабо читљиви натпис дирљиве садржине:

ИЗ ПРЕВЕЛИКЕ ЖАЛОСТИ
СПОМЕН ЕЛИСАВЕТИ
13-ГА ИУНИА 1836. ГОДИНЕ РОЂЕНОЈ
ИСТОГ ДАНА У ВЈЕЧНОСТ ПРЕСЕЉЕНОЈ
ИСТУ ПРЕЗРЕ И СУЗЕ НАМ ПРОЛИ
НАШЕ ЧЕДО ПАВЛЕШЧНАК МИЛШИ
6-ОГ - НОЕМВРИА 1837. ГОДИНЕ РОЂЕН
А 4-ОГ ИУНИА 1835. ГОДИНЕ В ВЈЕЧНОСТ
ПРЕСЕЉЕН ТЕЦИТЕ НАМ ГОРКЕ СУЗЕ ТЕЦИТЕ
НАМ ДО ГРОБА
НАШЕ ГОРЕ И ЛИВАДЕ ПЛАЧИТЕ С НАМА ДО ГРОБА
ОВДЕ МРТВА ЧЕДА ЗЕМЉА ЦРНА ПОКРИВА
ОВДЕ РАДОСТ НАША ЛЕЖИ И НАДА НАМ НИКАКВА
ЛАКА БУДИ ЗЕМЉИЦЕ ДЕЦИ НАШОЈ РОЂЕНОЈ
У ТВОМ МИРНОМ НЕДРУ КОСТИ
И ПРАХ ЊИХОВ САЧУВАЈ
ОД ОЖАЛОШЋЕНИХ РОДИТЕЉА ГОСПОДАРА
ЈОВАНА Т ОБРЕНОВИЋА И
ГОСПОЋЕ АНЕ ЈОВ. ОБРЕНОВИЋ
ПОЛОЖЕНИ (САХРАЊЕНИ)
ИОВАНА ОБРЕНОВИЋА И
ГОСПОЖЕ АННЕ ИОВ. ОБРЕНОВИЋА
ПОЛОЖЕН

На истом зиду налази се спомен-плоча Круне, прве жене Господара Јована Обреновића, а кћери кнеза Танаска Михаиловића из села Бершића.

ОВДЕ У ОВОМ СВЕТОМ ХРАМУ БОЖИЕМ АРХИЕПИСКОПА
СЕРБСКОГ С. САВВЕ НА САВВИНЦУ ПОД ОВОМ МЕРМЕРНОМ

ПЛОЧОМ ВЈЕЧНО ПОЧИВА БЛАЖЕНА ТЈЕН БЛАГОРОДНЕ
ГОСПОЂЕ КРУНЕ, СВЕТЛЕ СУПРУГЕ ЊЕГОВОГ СИЈАТЕЛСТВА
ГОСПОДИНА ИОАННА ОБРЕНОВИЋА ВЕЛИКОГ СЕРДАРА
РАШКОГ РОЂЕНЕ У СЕЛУ БЕРШИЋИМА НАИЕ РУДНИЧКЕ
25-ОГ МАРТА 1797-ОГ ЉЕТА А УМРЕШЕ НА
ЖАЛОСТ РОДА
И СВЕТЛОГА СУПРУГА 7 ИАННУАРИА 1835. ГОДИНЕ

На супротном зиду цркве је плоча подигнута у спомен Савке,
кћери Јована и Круне Обреновић, која је умрла у десетој години.

ИС ХР НИ КА
УСАМЉЕНО ОВО МАЛО МЕСТО САДРЖАВА У ЛАДНОЈ
СВОЈОЈ И ЦРНОЈ УТРОБИ НА ВЈЕКИ ПРЕМЛАДО ТЈЕЛО
СВЕТЛЕ И БЛАГОСЛОВЕННЕ ЛОЗЕ ОБРЕНОВИЋЕВЕ
ДЕСЕТОГОДИШЊЕГ МИЛОГ ЧЕДА И ДРАГЕ КЋЕРИ САВКЕ
УСОПШЧЕ 23-ЕГ СЕПТЕМВРИЈА 1834. ГОДИНЕ НА ТУГУ
ПЕЧАЉ И СКРОБ УЦВЕЉЕННЕ МАЈКЕ КРУНЕ И РОДИТЕЉА
ИОАННА ОБРЕНОВИЋА ВЕЛИКОГ СЕРДАРА РАШКОГ
И У СВЕТОМ ХРАМУ С. САВВЕ А. ЕПИСКОПА СЕРБСКОГА
ЧЕСТНО ПОГРЕБЕННЕ

На северном зиду припрате уграђене су још четири спомен-плоче
са занимљивим садржајем и именима чланова фамилије Вукомановић, из
села Срезејеваца, која се налази северозападно од Савинца, удаљено око
два сата хода. Сви они припадају ужој родбини кнегиње Љубице, супруге
кнеза Милоша Обреновића, рођене Вукомановић.

Прва плоча од истока према западу спомен-обележје је Радосава
и Марије Вукомановић, родитеља кнегиње Љубице, са натписом.

ОВДЕ ПОЧИВАЈУ КОСТИ РАБОВ БОЖИИХЪ
РАДОСЛАВА ВУКОМАНОВИЋА КОИЕ ЧЕСНО
ПОЖИВИО 47 ЛЋТА ПРЕСТАВИО СЕ 26 НОЕМВРИЈА
1805 ЛЋТА И СУПРУГЕ ЊЋГОВЕ МАРИЕ
ПОЖИВИВШЕ 35 ЛЋТА А УМРЕШЕ 7 ЈАНУАРА
1797 ЛЋТА У СЕЛУ СРЕЗОЕВЦИМА НАХЋЕ
РУДНИЧКЕ
ОВО СУ РОДИТЕЉИ КНЯГИЊЪ СЕРБСКЕ
ГОСПОЂЕ ЛЮБИЦЕ СУПРУГЕ ГОСПОДАРА
КНЯЗ СЕРБСКОГ МИЛОША Т. ОБРЕНОВИЋА
ОНА ИЗ БЛАГОДАРНОСТИ ЊИМА ПАМЯТНИК
ОВАЙ ЗА СПОМЕНЪ ПОСТАВАЉА

СМИЛЯНА, РУЖИЦА И АНТОНИЕ
РАД. ВУКОМАНОВИЋА

Друга спомен-плоча посвећена је такође, породици Вукомановић, а посебно је занимљива што су на њој уписана два значајна имена за културну историју Србије-Алекса Вукомановић, професор српске књижевности и филологије на Београдском лицеју, и његова супруга Мина Вукомановић, позната сликарка свога доба. Она је била кћерка Вука Караџића.

Посмртни остаци Алексе и Мине пренети су на Савинац 1904. године из Ташмајданског гробља и сахрањени у савиначкој цркви. На спомен-плочи записано је:

ОВДЕ У ВЕЧНОМ МИРУ ПОЧИВА
ВАСИЛИЈА СУПРУГА ПЕТРА ВУКОМАНОВИЋА
1804 † 1894

АЛЕКСА П. ВУКОМАНОВИЋ ПРОФЕСОР
ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ И ФИЛОЛОГИЈЕ
НА БЕОГРАДСКОМ ЛИЦЕЈУ
1826 † 1859

МИХАИЛО П. ВУКОМАНОВИЋ КАПЕТАН ПРВЕ КЛАСЕ
БРИГАДИР РУДНИЧКЕ ВОЈСКЕ
1829 † 1873

МИНА АЛ. ВУКОМАНОВИЋ РОЂ. ВУКА КАРАЏИЋА
1831 † 1894

ЈАНКО АЛ. ВУКОМАНОВИЋ ШТУДЕНТ ЦАРСКЕ
АКАДЕМИЈЕ У ПЕТРОГРАДУ
1859 † 1878

ЉУБИЦА МИХ. ВУКОМАНОВИЋА
1865 † 1881

МИЛОШ МИХ. ВУКОМАНОВИЋ ПОТПОРУЧНИК
1867 † 1898

НИКОЛА ЛУКАЧЕК
БЕОГРАД

Поводом 95-годишњице смрти у савиначкој цркви је 22. маја 1988. године откривена нова спомен-плоча Мини Вукомановић Караџић. Плоча је постављена на левој страни од улазних врата цркве, поред северног дела припрате. Плочу је открила Олга Николић, потпреседник Културно просветне заједнице Србије. Спомен-плоча са сликом Мине Караџић дело је академског вајара Небојше Савовића - Неса из Горњег Милановца.

Трећа спомен-плоча на северном зиду припрате је и спомен Луки, Петру и Теодору Вукомановићима, рођеној браћи кнегиње Љубице Обреновић, са натписом:

ЗДѢ ПОЧИВАЮТЪ РАБЫ БОЖІИ
ЛУКА, ПЕТАРЪ И ТЕОДОРЪ, РОЂЕНА
БРАЋА ОДЪ ПЛЕМЕПА ВУКОМА
НОВИЋА, У СЕЛУ СРЕЗОЕВЦЫ ОКРУ
ЖІА РУДНИЧКОГЪ. ЛУКА, ЧЕСТ
НО ПОЖИВЕ, 48. ЛѢТЪ И ПРЕС
ТАВИО СЕ МЕСЕЦА ЯНУАРІА 1833
ГОДА. ПЕТАРЪ ПОЖИВЕ 32 ЛѢА
И ПРЕСТАВИО СЕ МЕСЕЦА АПРИ
ЛІЯ 1833. ТЕОДОРЪ ІОШТЕ
У МЛАДОСТИ СВОІОН ПРЕСЕЛІО СЕ
У ВѢЧНОСТ. ВѢЧНА ИМЪ ПАМЯТЪ

СЕСТРА НБИНА ЛЮБИЦА М.
ОБРЕНОВНЋА КНАГИНА СЕРБ
КА, ПОЛАЖЕ ИМЪ ПЛОЧУ ОВУ
ЗА ВѢЧНО ВОСПОМНИАЕНІЕ.

Четврта спомен-плоча на истом зиду споменик је Радосаву и Марији Вукомановић из Срезојеваца, оцу и мајци кнегиње Љубице Обреновић:

ОВДЕ ПОЧИВАЈУ КОСТИ РАБОВ БОЖИИХ
РАДОСАВА ВУКОМАНОВИЋА
КОИ Е ЧЕСТНО ПОЖИВИО 47 ЛЈЕТА ПРЕСТАВИО СЕ
НОВЕМБРА 1805 ЛЈЕТА И
СУПРУГЕ ЊЕГОВЕ МАРИЕ ПОЖИВИ 35 ЛЈЕТА
УМРЕШЕ 7 ИАНУАРА
1797. ОВО СУ РОДИТЕЉИ КЊАГИЊЕ СЕРБСКЕ
ГОСПОЂЕ ЉУБИЦЕ СУПРУГЕ ГОСПОДАРА
КЊАЗА СЕРБСКОГ МИЛОША ОБРЕНОВИЋА ИЗ
БЛАГОДАРНОСТИ ЊИХИА ПАМЈАТНИК ЗА

СПОМЕН ПОСТАВЉА СМИЉАНА, РУЖИЦА И
АНТОНИЈЕ

РАД. ВУКОМАНОВИЋА.

На северном зиду цркве налази се и велика спомен-плоча са именима 166 палих ратника у борбама за ослобођење и уједињење од 1912. до 1919. године са натписом:

ЗА ЧАСТ И ОТАЏБИНУ И УЈЕДИЊЕЊЕ НАШЕГ
ТРОИМЕНОГ НАРОДА ПОЛОЖИШЕ СВОЈ ЖИВОТ

ОВУ ПЛОЧУ СЛАВНО ПАЛИМ ЈУНАЦИМА ПОДИГОШЕ
РОДБИНА, РАТНИ ДРУГОВИ И ОСТАЛИ СЕЉАНИ
СЕЛА ШАРАНА И ДРЕНОВЕ 1925. ГОД.¹⁾

Стање споменика пре конзервације и идентификација стања

Врста камена: црвени полирани мермер изузетног квалитета

Пре почетка рада фотографисани су сви споменици тј. спомен-плоче у цркви (затечено стање) изглед споменика пре почетка рада. Највећи степен запрљаности је по целој површини споменика, вертикалних и хоризонталних са наслагама воска од сагоревања свећа, гаражи и чађи, тако да се нису видела слова и изглед плоча. Дебљина прљавштине је до 5 милиметара по целој површини вертикалних а хоризонталних и до 10 милиметара. Један споменик се није видео од наслага спеченог воска и од свећњака који су стајали баш поред и на споменику у цркви.

Механичко и хемијско чишћење

Почетна фаза чишћења је рађена искључиво скалпелом, благим покретима слој по слој скидана је гараж, па затим восак који је стајао дуго година и спекао се уз мермер. Третирано је искључиво механичко чишћење јер је мермер полиран и четкицом је скидана слојевита наслага нечистоћа. Поступак је трајао доста дуго јер су плоче велике површине и исписана слова целом површином. Када се одстранио комплетан слој нечистоћа слова су одмах дошла до изражаја и могла су да се исчитавају. Након те фазе настављено је чишћење површине спомен-плоча неутралним средствима (1 литар воде, 2 кашике неутралног

детерџента) сунђером је прекривена цела површина. Након 15 минута четкицом за зубе скидан је слој по слој преостале прљавштине од врха према дну и одмах памучном крпом тампонирана. Спомен-плоча је добила сјај и видљивост слова, тако да је требало добро одстранити нането средство и исполирати споменик до сјаја који мермер има у себи и првобитни изглед. У цркви се налази 10 спомен-плоча тј. гробова а један хоризонтални који се није ни видео, само се назирао.

На појединим споменицима слова су била невидљива па је урађена инкрустрација слова са сребрном бронзом и сликарском четкицом. То је урађено на три спомен-плоче. Третман је углавном рађен на исти начин јер је иста врста мермера тако да су споменици добили првобитни изглед.

Једино хоризонталан споменик са десне стране приправе једва се назирао. Дебљина прљавштине је била до 10 мм. Скидан је слој по слој док се дошло до беле боје тј. белог мермера и слова у три реда посвећен Обрену Мартиновићу. Било је тешко скидати слојеве па поред механичког, приступило се и хемијском чишћењу. Нанет је сепиолит (прах на бази магнезијума и дестиловане воде). Направљен је у посуди као кашаста маса и нанета ножем 5 мм слоја на целу површину споменика. На камену је стајало 24 часа. Бели мермер добија своју првобитну боју. Слова су се показала али је урађена инкрустрација слова златном бронзом. Сви споменици су добро исполирани и нанета је заштита.

Заштита

Полицем компонента А и дестилована вода однос (1:1,6)

У порти је урађена конзервација три споменика од којих је један крајпуташ. Димензије споменика су: 1а) 100 x 198 цм; 2а) 150 x 90 цм; 3а) 194 x 94 цм; 4а) 140 x 130 цм; 5а) 120 x 100 цм; 6а) 168 x 94 цм; 7а) 250 x 120 цм; 8а) 167 x 65 x 58 цм; 9а) 175 x 95; 10а) 245 x 140 цм.

Превентивна заштита иконостаса у цркви Свети Сава на Савинцу

О иконостасу цркве на Савинцу није много писано. Чишћење иконостаса и превентивне конзерваторске радове извршио је октобра 1972. године Милан Ђокић, сликар конзерватор из Завода за заштиту споменика културе Краљево, степен очуваности, обнови потпуна дискрипција и поуздана иконографска и стилска анализа икона.

Да би храм могао да служи, биле су неопходне престоне иконе. Њих је даривао кнез Милош 1822. године, ангажујући за њихову изград-

њу Јању молера. После пет година, 1827. године Милош је ангажовао другог, непознатог мајстора, који је на иконостасу радио све преостале иконе. Јањине преостале иконе уклопљене су у првобитну архитектуру иконостаса, а остале две, дело овог непознатог иконописца остале су ван иконостасне целине.²⁾

Превентивна заштита иконостаса

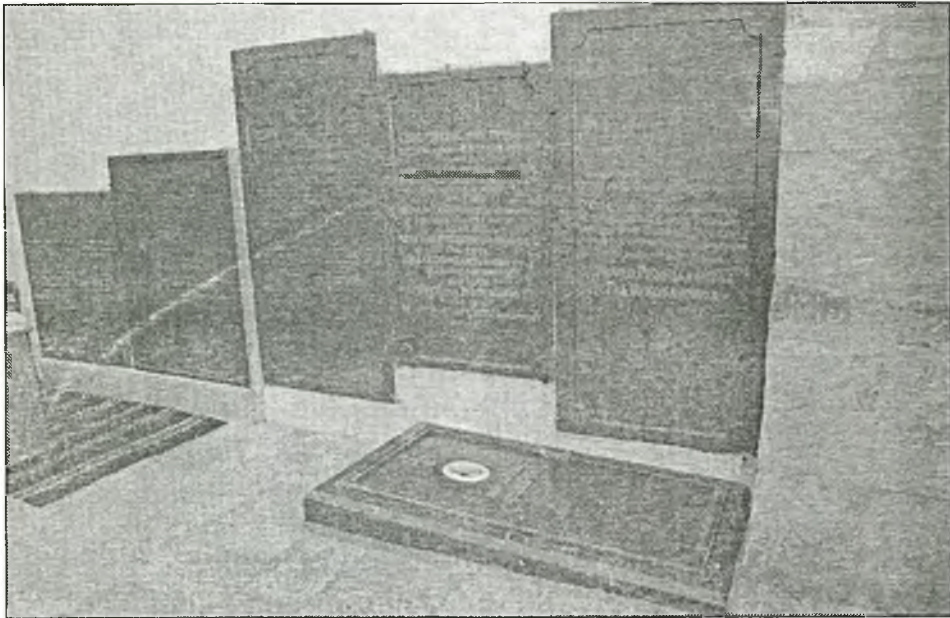
Иконостас је чишћен неутралним средствима да би се одстранила гареж и наслаге прљавштине. Превентивно је очишћен и освежен терпентином. Мислим да треба урадити комплетну рестаурацију.

Напомене:

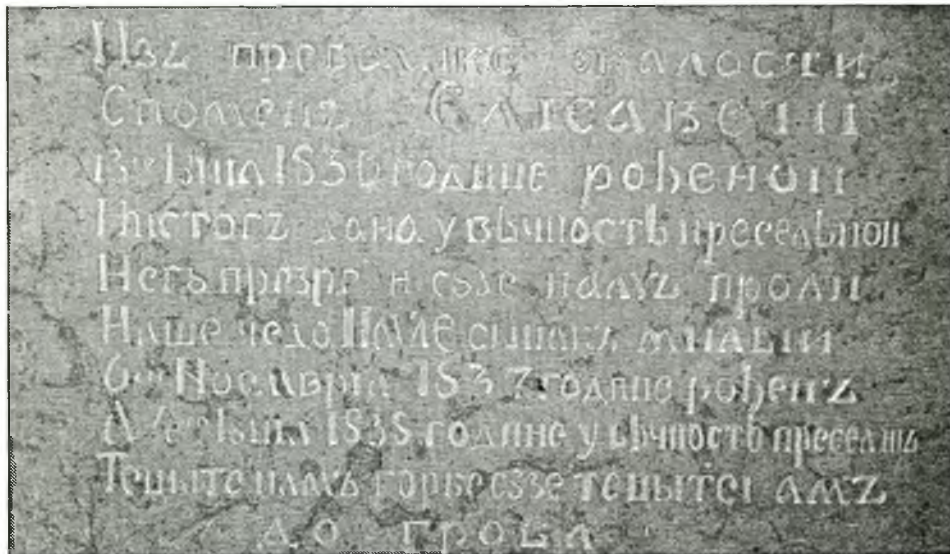
- 1) М. Кале Миловановић, *Савинац*, 1995, 71-89.
- 2) М. Кале Миловановић, *Савинац*, 1995, 98.

Summary

Inside the church eight vertical and two horizontal tombstones made of supreme-quality marble were mechanically cleaned and protected. Formerly, these tombstones were positioned horizontally, so, in order to prevent further deterioration, they are now placed vertically. Mina Karadzic and a number of famous people belonging to dynasty Obrenovic were buried here. The tombstones were neglected; the letters weren't distinct because of candle wax, there was a layer of soot covering the surface of the tombstones. Through careful treatment all the tombstones regained their original appearance, the text is legible and the letters on three tombstones were incrustated. The iconostas was cleansed and protected as a preventing measure as well as the church inventory, the choir and kissing table, so the whole church underwent the complete preservation treatment.

Спомен плоче у цркви Светог Саве у Савици

Спомен плоча у цркви Светог Саве у Савици

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Музеја рудничко-таковског краја Горњи Милановац = Zbornik the Museum of Rudnik and Takovo Region / одговорни уредник Тања Гачић. - 2001, бр. 1- . - Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2001- (Горњи Милановац : НАЈ). - 24 цм

ISSN 1820-0001 = Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја Горњи Милановац
COBISS.SR-ID 174599431

